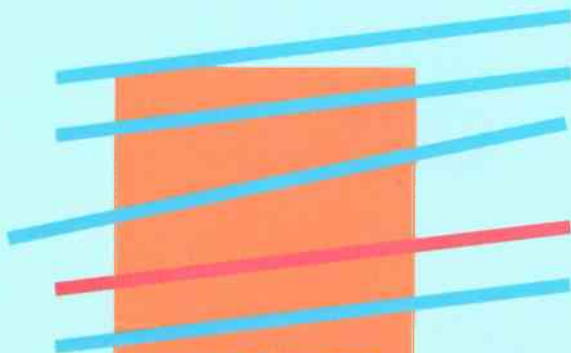

Wieś i rolnictwo w procesie zmian

Problemy rozwoju
obszarów wiejskich

pod redakcją naukową
Stanisławy Sokołowskiej

UNIwersytet
OPOLSKI

Wieś i rolnictwo w procesie zmian

Problemy rozwoju obszarów wiejskich

pod redakcją naukową
Stanisławy Sokółowskiej

REDAKCJA

Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego

WYDZIAŁ NAUK SPOŁECZNYCH
KATEDRA SOCJOLOGII

WYDZIAŁ

Wieś i rolnictwo w procesie zmian

Problemy rozwoju obszarów wiejskich

pod redakcją naukową
Stanisławy Sokołowskiej

Dorota KŁOCZEK. Strukturalizm w badaniach nad wieśmi	24
Janina WYKOWSKA-SZYMANKA. Wzrost i rozwój wiejskich przedsiębiorstw	32
Tomasz CHWIŃSKI. Zmiany społeczne i ekonomiczne w wsiach	61
Bianka SIEMPIŃSKA. Wzrost i rozwój wiejskich przedsiębiorstw	72
Elżbieta MICHAŁOWICZ. Struktura i funkcje wiejskich przedsiębiorstw	81
Rola samorządu terytorialnego w aktywizacji wiejskiej	107
Andrzej KUCYŃSKI. Rola samorządu terytorialnego	114
Julia SIEMPIŃSKA. Transformacja wsi i struktury wiejskich przedsiębiorstw	117
Agata MIRONIACZYK. Strategie rozwoju obszarów wiejskich	127

RECENZENT

Teodor Nietupski

REDAKCJA

Henryk Kubicki, Grzegorz Staniszewski

REDAKCJA TECHNICZNA

Halina Szczegot

SKŁAD

Waldemar Szweda

KOREKTA

Anna Płaskoń

PROJEKT OKŁADKI

Janusz Młynarski

ISBN 978-83-7395-174-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 45-037 Opole, ul. H. Sienkiewicza 33, składanie zamówień 0-77 441 08 78

Druk: Drukarnia Wydawnictwa Świętego Krzyża, 45-007 Opole, ul. Katedralna 4, tel. 0-77 453 94 93

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Krystian HEFFNER, ANDRZEJ ROSNER, Wybrane koncepcje i możliwości rozwoju obszarów wiejskich po dekadzie transformacji w Polsce	9
Możliwości i bariery różnicowania się gospodarki obszarów wiejskich	
Irena KOCISZEWSKA, Agata PAŃCZAK, Przesłanki rozwoju pozarolniczej działalności ludności wiejskiej po akcesji Polski do Unii Europejskiej	27
Dariusz RAJCHEL, Stan urbanizacji wsi województwa opolskiego w ujęciu funkcjonalnym, społecznym i gospodarczym	39
Joanna DYBOWSKA, Anna MIJAL, Uwarunkowania demograficzne rozwoju wsi polskiej	55
Tomasz SOWIŃSKI, Zasoby kapitału ludzkiego na wsi a możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich	67
Barbara SKRZYŃSKA, Kwestia społeczna na wsi popegeerowskiej – bezrobocie	77
Elżbieta MICHAŁOWSKA, Struktura i uwarunkowania postaw młodzieży wiejskiej i małomiasteczkowej wobec zjawisk patologii społecznej	87
Rola samorządu terytorialnego w aktywizacji obszarów wiejskich	
Antoni KOŻUCH, Rola samorządu terytorialnego w zarządzaniu rozwojem lokalnym	107
Adam SIWERSKI, Taksonomiczna ocena struktury dochodów gmin wiejskich województwa opolskiego w latach 2001–2003	117
Agata MIROŃCZUK, Bariery rozwoju obszarów wiejskich w opinii władz samorządowych	127
Julian KALINOWSKI, Danuta GONET, Rolnictwo w gminie w hierarchii zadań realizowanych przez samorząd lokalny	135

Bożena PIECHOWICZ, Rola spółdzielczości wiejskiej w aktywizacji lokalnych społeczności	145
Paweł SZWIEC, Samoorganizacja społeczności wiejskiej Opolszczyzny	153

Badanie dochodów wiejskich gospodarstw domowych

Krystyna HANUSIK, Urszula ŁANGOWSKA-SZCZEŚNIAK, Efekt pokazowy w zachowaniach konsumpcyjnych gospodarstw domowych mieszkańców wsi	163
Bartosz CHORKOWY, Zmiany w sytuacji dochodowej gospodarstw domowych związanych z rolnictwem w latach 1993–2002	177
Jacek PIECZONKA, Charakterystyka dochodów w gospodarstwach indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną	191

Zrównoważony rozwój przestrzeni wiejskiej

Stanisław CZAJA, Agnieszka BECLA, Sposoby gospodarowania ziemią na terenach podgórskich i górskich na przykładzie Sudetów	199
Maria ŚMIGIELSKA, Uwarunkowania i kierunki rozwoju usług turystycznych na obszarach wiejskich w wybranych krajach Unii Europejskiej	217
Iwona WILK, Wykorzystanie koncepcji marketingu relacji w kreowaniu konkurencyjności gospodarstw agroturystycznych	231
Katarzyna NOWAK, Zrównoważony rozwój wsi i rolnictwa jako koncepcja międzysektorowej polityki społeczno-gospodarczej i ekologicznej	241

WSTĘP

Na początku lat 90. XX w. rozpoczęła się w Polsce transformacja społeczno-gospodarcza. Zmiany systemowe objęły całą gospodarkę kraju, a zatem i całe rolnictwo – zarówno indywidualne, jak i państwowe, które to odgrywało znaczną ekonomiczną i społeczną rolę w wielu regionach Polski. Kryzys przechodziły również rolnicze spółdzielnie produkcyjne i usługowe. W 1992 r. rozpoczął się proces likwidacji państwowych gospodarstw rolnych.

Kryzys ekonomiczny i społeczny dotknął indywidualne gospodarstwa rolne, które – jak by się mogło wydawać – i bardziej niż inne podmioty były przygotowane do gospodarki rynkowej. Jednak wiele gospodarstw nie poradziło sobie z nową rzeczywistością. W gospodarce centralnie sterowanej, charakteryzującej się w Polsce rynkiem producenta, rolnicy pomimo trudności z zakupem środków do produkcji rolniczej nie mieli kłopotów ze zbyciem swoich towarów. W gospodarce rynkowej rozpoczęły się problemy związane ze sprzedażą produktów rolniczych. Ubożenie ludności wiejskiej, likwidacja wielu gospodarstw – to obraz początku lat 90. Kryzys ekonomiczny połączył się z kryzysem aktywności społecznej mieszkańców wsi. W połowie lat 90. rolnictwo zaczęło przygotowywać się do włączenia się w struktury Unii Europejskiej. Nowe wyzwania stanęły przed kierownikami gospodarstw rolnych i mieszkańcami obszarów wiejskich. Od 2004 r. jesteśmy pełnoprawnymi członkami Unii Europejskiej. Przed wsią i rolnictwem stanęły nowe zadania do rozwiązania.

Można zatem sformułować pytanie, w jaki sposób powinny rozwijać się obszary wiejskie i jaka powinna być rola mieszkańców w aktywizowaniu obszarów wiejskich. Wsparcie przeobrażeń rolnictwa z jednej strony powinno być popierane przez państwo, z drugiej zaś strony wsparcie to może być skuteczne jedynie w przypadku dużego zaangażowania samych mieszkańców wsi.

Odpowiedzi na pytanie o przyszłość rozwoju obszarów wiejskich poszukiwali autorzy prezentowanego opracowania. Zbiór artykułów umieszczonych w niniejszym tomie podzielono na pięć części:

1. Wybrane koncepcje i możliwości rozwoju obszarów wiejskich po dekadzie transformacji w Polsce.
2. Możliwości i bariery różnicowania się gospodarki obszarów wiejskich.

3. Rola samorządu terytorialnego w aktywizacji obszarów wiejskich.
4. Badanie dochodów wiejskich gospodarstw domowych.
5. Zrównoważony rozwój przestrzeni wiejskiej.

Część pierwszą otwiera artykuł Krystiana Heffnera i Andrzeja Rosnera na temat wybranych koncepcji i możliwości rozwoju obszarów wiejskich po dekadzie transformacji w Polsce. W artykule autorzy charakteryzują główne przekształcenia w strukturze społecznej, ekonomicznej i przestrzennej polskiej wsi dominujące w latach 1990–2005.

W drugiej części opracowania znalazły się artykuły: Ireny Kociszewskiej i Agaty Pańczak, Dariusza Rajchela, Joanny Dybowskiej i Anny Mijal, Tomasza Sowińskiego, Barbary Skrzyńskiej i Elżbiety Michałowskiej. Dyskusję otwiera artykuł Ireny Kociszewskiej i Agaty Pańczak, w którym autorki próbują określić uwarunkowania rozwoju działalności pozarolniczej na wsi jako szansy na pomniejszenie bezrobocia.

W trzeciej części tomu znalazły się artykuły: Antoniego Kożucha, Adama Siwerskiego, Agaty Mirończuk, Juliana Kalinowskiego i Danuty Gonet, Bożeny Piechowicz i Pawła Szwieca. Dyskusję otwiera artykuł Antoniego Kożucha przedstawiający próbę określenia zadań samorządu terytorialnego w zakresie kreowania rozwoju lokalnego.

Kolejna część tomu zawiera trzy artykuły. Są to opracowania Krystyny Hanusik i Urszuli Łangowskiej-Szcześniak, Bartosza Chorkowego i Jacka Pieczonki. Tę część rozpoczyna artykuł Krystyny Hanusik i Urszuli Łangowskiej-Szcześniak, w którym autorki przedstawiają oddziaływanie efektu pokazowego na wzorce konsumpcji gospodarstw domowych na wsi.

Ostatnia część opracowania zawiera artykuły Stanisława Czai i Agnieszki Becli, Marii Śmigielskiej, Iwony Wilk i Katarzyny Nowak.

Zaprezentowane artykuły nie wyczerpują oczywiście wszystkich zagadnień związanych z problemami rozwoju obszarów wiejskich. Mogą być jednak podstawą do szerokich i ważnych dyskusji oraz punktem wyjścia do formułowania nowych celów badawczych dla rozwiązywania problemów rozwoju obszarów wiejskich.

Prezentowane opracowanie ma charakter naukowo-poznawczy oraz praktyczny. Kieruje je do szerokiego kręgu czytelników – teoretyków i praktyków organizacji i zarządzania w rolnictwie, jak również studentów ekonomii i socjologii.

Stanisława Sokółowska

Krystian HEFFNER,
Andrzej ROSNER*

Wybrane koncepcje i możliwości rozwoju obszarów wiejskich po dekadzie transformacji w Polsce

1. Wprowadzenie

Wśród wielu zmian strukturalnych dokonujących się na polskiej wsi w latach 90. warto zwrócić uwagę na przekształcenia w strukturze społecznej i ekonomicznej, a także przestrzennej obszarów wiejskich. Z jednej strony polegały one na przesunięciach względnej wagi poszczególnych elementów tych struktur, z drugiej zaś na pojawieniu się nowych zjawisk i procesów, związanych m.in. z prywatyzacją sektora państwowego w rolnictwie, z wprowadzeniem zasad rynkowych w całej gospodarce oraz z narastaniem różnic regionalnych w poziomie rozwoju.

Najogólniej mówiąc, pod koniec lat 80. wieś polską zamieszkiwało ok. 38% ludności kraju i udział ten nie uległ zmianie do dziś. We wcześniejszych okresach udział ludności wiejskiej ulegał zmniejszaniu; w połowie lat 60. na wsi mieszkała jeszcze połowa ludności, jednak intensywne migracje do miast powodowały, że liczba ludności na wsi nie zwiększała się mimo występowania dodatniego przyrostu naturalnego. Ludność miast powiększała swój względny udział w wyniku własnego przyrostu naturalnego oraz napływu ludności ze wsi na skalę w przybliżeniu równą przyrostowi naturalnemu na wsi.

Warto dodać, że polska wieś jest silnie zróżnicowana pod względem wielkości, stopnia rozproszenia lub zwartości zabudowy itp. W niektórych regionach przeciętna wielkość wsi przekracza 1000 mieszkańców, w innych

* Prof. dr hab. Krystian Heffner, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Politechnika Opolska; prof. dr hab. Andrzej Rosner, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

zaś nie osiąga 200. Również sieć lokalnych ośrodków miejskich gęstsza jest w Polsce zachodniej i południowej niż w Polsce centralnej i wschodniej. Z tych względów występuje znaczne zróżnicowanie atrakcyjności obszarów wiejskich dla lokalizacji inwestycji zewnętrznych. Założono, że dla rozwoju społeczno-gospodarczego szczególnie niekorzystna sytuacja panuje na obszarach oddalonych od węzłów komunikacyjnych, o słabo uformowanych centrach lokalnych i przestrzennie rozproszonej strukturze osadniczej.

Można powiedzieć, że obszary wiejskie w Polsce są genetycznie silnie zróżnicowane pod względem potencjału rozwojowego. Jest to związane zarówno z uwarunkowaniami historycznymi (m.in. w XIX w. dzisiejszy obszar Polski należał do trzech państwowych prowadzących zdecydowanie odmienną politykę gospodarczą wobec wsi, po II wojnie światowej nastąpiły zmiany granic państwowych i wynikające z nich przemieszczenia dużych grup ludności itp.), jak i z naturalnymi różnicami związanymi z takimi czynnikami, jak dogodność położenia w stosunku do ośrodków przemysłowych, metropolii, sieci transportowych oraz z takimi, jak uwarunkowania środowiskowe (np. jakość gleb, zasoby wodne, klimat, surowce mineralne itp.) i walory środowiska przyrodniczego (np. atrakcyjne obiekty: góry, jeziora, wybrzeże morskie, duże kompleksy leśne itp.)¹.

W kontekście perspektyw rozwoju wsi w układzie europejskim wyodrębnienie obszarów, na których kumulują się bariery rozwojowe, może być istotnym wskazaniem dla polityki wobec regionów i obszarów wiejskich².

2. Zmiany wzorca migracyjnego na wsi

Migracje między wsią i miastem wywierały wpływ nie tylko na liczebność ludności wiejskiej, lecz również na jej strukturę demograficzną i rozkład przestrzenny. Wiąże się to z ich selektywnością. Ze wsi (*per saldo*) odpływały do miast osoby młode i dobrze wykształcone. W strukturze salda migracji stałą przewagą liczebną miały kobiety nad mężczyznami, co prowadziło do występowania swoistego deficytu młodych kobiet na wsi, a nadwyżki w miastach. Obszary wiejskie odpływowe to głównie te obszary kraju, które charakteryzowała monofunkcyjna, rolnicza struktura gospodarcza. Cechują się one także relatywnie słabo rozwiniętą siecią ośrodków lokalnych, które oddziałują na

¹ Zob. szerzej na ten temat: *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych*, red. A. Rosner, Warszawa 2002; K. Heffner, A. Rosner, *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych w Polsce*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu” 2003, t. 5, z. 4, s. 101–105; K. Heffner, A. Rosner, *Spatial Variations in Economic Development of Rural Areas in Poland*, w: *Rural Development in the Enlarged European Union*, ed. K. Zawalińska, Warsaw 2005, s. 187–200.

² Por. I.J. Terluin, *Rural Regions in the EU. Exploring Differences in Economic Development*, Utrecht–Groningen 2001.

wiejskie rynki pracy. Skumulowane, wieloletnie skutki selektywnych migracji ujawniły się w kraju w postaci obszarów o wyraźnie zdeformowanych strukturach demograficznych. Są to strefy z dużym udziałem w strukturze wieku osób starych, z przewagą liczebną mężczyzn nad kobietami w wieku zawierania małżeństw i z niekorzystną strukturą wykształcenia. Obszary te wykazywały wyraźne tendencje do zmniejszania zaludnienia.

W połowie lat 80. i przede wszystkim w latach 90. skala migracji między wsią i miastem stopniowo zmniejszała się. Był to skutek dwóch procesów, z których jeden ma charakter demograficzny, drugi zaś – charakter ekonomiczny. W latach 80. w wieku najbardziej intensywnej migracji znalazły się roczniki niżu demograficznego. Mimo że cząstkowe wskaźniki natężenia migracji nie ulegały większym zmianom, wpłynęło to na osłabienie strumieni migracyjnych. Czynnikiem ten oddziaływał w przybliżeniu do połowy lat 90. Pod koniec lat 80. i na początku lat 90. pojawił się jednak czynnik o charakterze ekonomicznym; w wyniku recesji oraz zmian systemowych w gospodarce miejskie rynki pracy przestały wchłaniać nadwyżki zasobów pracy powstające na wsi. Atrakcyjność miasta jako miejsca zamieszkania i pracy zmniejszyła się. Dodatkowo dla miast saldo migracji wieś – miasto zaczęło się zmniejszać i pod koniec lat 90. po raz pierwszy odnotowano przewagę migracji z miast na wieś. Przewaga ta jest obecnie niewielka, jednak z roku na rok wykazuje tendencję rosnącą. Szczegółowe analizy procesów migracyjnych wskazują, że jest to m.in. efekt zwiększającej się skali migracji z miast do obszarów wiejskich położonych wokół dużych aglomeracji. Ogólnie jednak można stwierdzić, że zmiany systemowe, w wyniku których nastąpiło przekształcenie się przerostów zatrudnienia w działach pozarolniczych w bezrobocie jawne, zakończyły trwający co najmniej od początku lat 50. okres intensywnej migracji ze wsi do miast³.

Długotrwałe migracje ze wsi do miast doprowadziły w niektórych regionach wiejskich do pojawienia się zjawisk depopulacyjnych, przy czym towarzyszyły im głębokie deformacje strukturalne, w wielu przypadkach zagrażające utrzymaniu prostej reprodukcji demograficznej. W efekcie tych procesów w regionach dotkniętych nimi w najwyższym stopniu pojawiły się zjawiska regresu infrastruktury, sieci szkolnej itp. Nawet po zmniejszeniu się skali migracji na początku lat 90. utrzymały się np. dysproporcje między liczebnością kobiet i mężczyzn w grupach wieku odpowiedzialnych za przyszłe procesy demograficzne (np. poniżej 80 kobiet na 100 mężczyzn w grupie wieku 20–34 lata)⁴.

³ Por. więcej na ten temat: I. Frenkel, *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi. Dekada przemian*, Warszawa 2003.

⁴ K. Heffner, *Potencjał migracyjny obszarów wiejskich w Polsce w perspektywie wejścia do Unii Europejskiej*, w: *Wpływ integracji europejskiej na przemiany strukturalne obszarów o wysokim bezrobociu*, „Zeszyty Naukowe Wydziału Ekonomii i Zarządzania”, nr 7, Politechnika Koszalińska, Koszalin 2001, s. 415–424; M. Okólski, *Uwarunkowania migracji w kontekście integracji Polski z Unią Europejską*, w: *Uwarunkowania rozwoju regionalnego województwa opolskiego ze szczególnym uwzględnieniem migracji zagranicznych*, red. K. Heffner, Opole 2002, s. 131–156.

Zmiany, które dokonały się w charakterze ilościowym i jakościowym procesów migracyjnych, będą miały (a częściowo już mają) duże znaczenie dla kształtowania się nowego typu struktur społecznych na obszarach wiejskich w Polsce.

3. Zmiany w strukturze gospodarstw wiejskich

We współczesnej strukturze społecznej ludności wsi wyróżnić można dwie główne grupy:

- ludność przebywającą w gospodarstwach domowych rolników indywidualnych;
- ludność przebywającą w gospodarstwach domowych nieużytkujących ziemi rolniczej.

Kryterium wyróżnienia tych dwóch grup przez typ gospodarstwa domowego jest o tyle ważne, że gospodarstwa użytkowane przez indywidualnych rolników mają wybitnie rodzinny charakter⁵.

Ludność związana z rolnictwem indywidualnym stanowi ok. 65% ogółu ludności wiejskiej, a niedysponująca ziemią – ok. 35%. Proporcja obu grup ludności wiejskiej nie uległa w latach 90. znaczącym zmianom. Ograniczenie odpływu ludności ze wsi do miast oznaczać może, że przy zmniejszającym się zapotrzebowaniu rolnictwa na pracę zaczną następować przesunięcia ludności w ramach wsi z gospodarstw domowych rolników do gospodarstw domowych nieużytkujących ziemi. Będzie się to jednak musiało wiązać z przyspieszeniem zmian struktur gospodarczych na wsi w kierunku rozwoju funkcji pozarolniczych.

Warto dodać jeszcze, że w Polsce ok. 80% gruntów użytkowanych rolniczo znajdowało się u progu przemian gospodarczych w użytkowaniu sektora gospodarstw rodzinnych, a reszta w sektorze państwowych gospodarstw rolnych⁶. Sektor państwowy rolnictwa w latach 90. podlegał prywatyzacji. Majątek produkcyjny tego sektora został częściowo sprzedany, częściowo wydzierżawiony, a dla pozostałych jego części ustanowiono administratorów, którzy w imieniu właściciela (skarbu państwa) podejmują działania na zasadach rynkowych. W procesie przekształceń własnościowych priorytetowo traktowano możliwość sprzedaży majątku, w drugiej kolejności dzierżawę na warunkach rynkowych, a administrowanie ustanawiano dla tych obiektów, których nie udało się w inny sposób zagospodarować. Warto dodać jeszcze, że sprzedaż dotyczyła zarówno całych obiektów produkcyjnych (z reguły bardzo

⁵ Jedną z cech gospodarstw rodzinnych jest to, że w gospodarstwie wykorzystuje się zasoby pracy członków rodziny. Praca najemna ma marginalne znaczenie, szacowana jest na ok. 1–2% ogólnych zasobów i występuje głównie w okresie sezonowych prac polowych.

⁶ Marginalny udział ziemi użytkowanej przez gospodarstwa spółdzielcze można pominąć.

dużych), jak i relatywnie niewielkich powierzchniowo działek ziemi, które sprzedawano rolnikom posiadającym własne gospodarstwa w celu powiększenia ich obszaru. Sprzedaż rolnikom była traktowana priorytetowo, jednak regionalna koncentracja ziemi dawnego sektora państwowego ograniczała w praktyce możliwości znacznej poprawy struktury obszarowej gospodarstw indywidualnych poza ściśle określonymi regionami kraju.

Proces prywatyzacji dawnego sektora państwowego w rolnictwie stał się przyczyną pojawienia się w strukturze społecznej wsi nowej grupy społecznej: właścicieli i dzierżawców gospodarstw wielkoobszarowych. Jest to grupa społeczna, którą określić można jako przedsiębiorców (menadżerów) działających w dużej skali w sektorze rolnym. Jednocześnie racjonalizacja zatrudnienia w gospodarstwach wielkoobszarowych stała się przyczyną zmniejszenia się grupy społecznej robotników rolnych pracujących w formie pracy najemnej.

Nowi użytkownicy dawnych gospodarstw państwowych to często członkowie dawnej kadry kierowniczej tych gospodarstw, choć działają dziś na własne konto i na własne ryzyko. O ich roli w nowych (rynkowych) warunkach zdecydowało przede wszystkim to, że mają oni wysokie kwalifikacje i umiejętności zarządzania nabyte we wcześniejszym okresie. Jednak nowi użytkownicy gospodarstw wielkoobszarowych to również spółki pracownicze, spółki z udziałem kapitału zagranicznego itp. Relatywnie najrzadziej są to osoby fizyczne będące właścicielami gospodarstwa, nowa klasa nie ma więc charakteru właścicieli ziemskich, lecz raczej charakter menadżerów działających w rolnictwie.

4. Zmiany w zatrudnieniu ludności wiejskiej

Racjonalizacja zatrudnienia w gospodarstwach wielkoobszarowych stała się jedną z przyczyn (nie najważniejszą) pojawienia się bezrobocia na wsi. W tym przypadku jest to jednak szczególne bezrobocie. Jego specyfika polega na niskich kwalifikacjach dawnych robotników rolnych oraz na tym, że skupione jest ono w osiedlach monofunkcyjnych, słabo powiązanych ze strukturą gospodarczą w układzie lokalnym. Państwowe gospodarstwa rolne prowadziły rozbudowaną działalność socjalną, dbały o potrzeby mieszkaniowe, oświatowe, medyczne itp. swoich pracowników. Obecna sytuacja tej grupy bezrobotnych związana jest z redukcją tego rodzaju działalności przez dzisiejsze, zorientowane rynkowo, gospodarstwa wielkoobszarowe.

Zatrudnienie w rolnictwie wielkoobszarowym (poprzednio państwowym, po restrukturyzacji sprywatyzowanym) uległo zmniejszeniu o połowę. Z biegiem czasu liczba bezrobotnych związanych z restrukturyzacją tego działu gospodarki zmniejszała się, część z nich znajdowała pracę, inni uzyskiwali uprawnienia do różnego rodzaju świadczeń socjalnych, związanych m.in. z wiekiem, stanem zdrowia itp. Obecnie jednak, według badających proble-

my tej grupy ludności socjologów, występuje inny problem – przejmowania postaw życiowych rodziców przez młodzież z osiedli dawnych pracowników państwowych gospodarstw rolnych. Socjologowie nazwali ten typ postawy „syndromem wyuczzonej bezradności”. Ludzie ci oczekują, że tak jak kiedyś gospodarstwo państwowe, tak teraz państwo obejmie ich opieką, zorganizuje im życie. Zanikanie socjalnych funkcji pełnionych przez gospodarstwa państwowe zepchnęło tę grupę, przyzwyczajoną do niesamodzielności życiowej, na margines życia społecznego, w tym także życia społeczności lokalnych. W literaturze socjologicznej można w stosunku do tej grupy ludności spotkać określenia „marginalizacja”, a nawet „wykluczenie”⁷.

Sektor gospodarstw rodzinnych w latach 90. również ulegał przekształceniom. Ich wyrazem jest m.in. zmiana w strukturze obszarowej. Średnia wielkość gospodarstwa wzrosła w tym czasie z ok. 5 ha do ok. 7 ha i proces ten trwa nadal. Zmiany średniego obszaru wiązały się z polaryzacją struktury obszarowej – zwiększała się liczba gospodarstw małych (2–5 ha) i dużych (powyżej 15 ha), a jednocześnie zmniejszała się liczba gospodarstw średnich (5–15 ha). Zmiany te były jednak bardzo zróżnicowane regionalnie; wzrost średniego obszaru gospodarstw wystąpił w regionach, w których istniała możliwość zakupu ziemi z dawnego sektora gospodarstw państwowych, w pozostałych zaś był bardzo niewielki, a w niektórych nawet uległ niewielkiemu zmniejszeniu. Procesy koncentracji ziemi w rolnictwie rodzinnym przebiegały więc w sposób silnie zróżnicowany regionalnie.

5. Zmiany w strukturze gospodarczej wsi

W okresie transformacji ugruntował się proces koncentracji produkcji towarowej w sektorze rolnictwa. Szacuje się, że obecnie ok. 70% produkcji towarowej gospodarstw rodzinnych pochodzi z zaledwie 1/5–1/4 tych gospodarstw. Jest to jednak równocześnie symptom istotnego opóźnienia rozwojowego tego sektora, gdyż oznacza, że przeważająca część gospodarstw produkuje bardzo niewielkie ilości towarów na rynek, a zasadnicza część produkcji służy spożyciu naturalnemu (bez pośrednictwa rynku). W strukturze społecznej wsi zarysowuje się więc podział gospodarstw rodzinnych na trzy grupy: 1) duże, silnie ekonomicznie, wysokotowarowe, relatywnie dobrze wyposażone w maszyny, urządzenia i budynki (szacować można, że stanowią one ok. 20–25% ogólnej liczby gospodarstw), 2) gospodarstwa wykazujące tendencję do powiększania powierzchni i skali produkcji, z których część ma szansę dołączyć do grupy pierwszej (jest to ok. 15% ogólnej liczby gospodarstw) oraz 3) gospodarstwa

⁷ I. Frenkel, A. Rosner, *Ludność i wiejski rynek pracy w Polsce, w: Rynki wiejskie: ziemia – kapitał – praca*, Warszawa 2001.

mniejsze, niskotowarowe, poszukujące głównych źródeł utrzymania poza pracą w gospodarstwie. Szacować można, że gospodarstwa te stanowią 55–60% ogólnej liczby gospodarstw.

Przedstawione proporcje wielkości poszczególnych grup nie są precyzyjne, zmieniają się w zależności od tego, jakie kryteria empiryczne stosowane są przy ich wyróżnianiu. Jednak analizy dokonywane według różnych wskaźników prowadzą do tego samego wniosku: wyodrębnia się grupa gospodarstw silnych ekonomicznie i grupa gospodarstw słabych, dla których praca w rolnictwie nie stanowi głównego źródła utrzymania. Pomiedzy tymi biegunami występuje grupa gospodarstw poszukujących strategii przyspieszonego rozwoju, który mógłby zapewnić im w przyszłości możliwość utrzymania się na rynku producentów rolnych. Jest to jednak rynek bardzo trudny i z pewnością nie wszystkie z tych gospodarstw będą w stanie przekształcić się w silne ekonomicznie, wysokotowarowe jednostki.

6. Przekształcenia w strukturze dochodów ludności wiejskiej

Zmiany zachodzące w strukturze społecznej i gospodarczej polskiej wsi znajdują swoje odbicie również w strukturze źródeł utrzymania wiejskich gospodarstw domowych. Przemiany, które się dokonały w pierwszej połowie lat 90., są bardzo charakterystyczne⁸. W okresie wejścia w transformację gospodarczą w Polsce dla połowy gospodarstw domowych użytkowników ziemi rolniczej prowadzenie gospodarstwa rolnego nie stanowiło głównego źródła utrzymania. Znaczna część rodzin rolniczych utrzymywała się wówczas z pracy poza gospodarstwem, traktując dochody z niego jako uzupełniające. Po sześciu latach reform udział dochodów z gospodarstw rolnych w strukturze głównych źródeł utrzymania zmniejszył się prawie o 10 pkt proc. Nie był to jednak wynik odchodzenia od rolnictwa w kierunku innych źródeł utrzymania związanych z pracą, ale w kierunku źródeł niezarobkowych.

Przyczyną takich zmian jest pewien wzrost liczby osób posiadających uprawnienia do świadczeń socjalnych, jednak większą rolę odegrał inny czynnik. W gospodarstwach domowych rolników, łączących źródła utrzymania z gospodarstwa z rentami lub emeryturami członków rodziny, wystąpiła tendencja do traktowania tych właśnie dochodów jako głównych. Przyczyną była zmniejszająca się opłacalność produkcji rolniczej oraz trudności ze zbytem produktów z małych gospodarstw. Wcześniej, przed reformami gospodarczy-

⁸ I. Frenkel, *Bezrobocie w rolnictwie indywidualnym*, w: *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*, red. I. Bukraba-Rylska, A. Rosner, Warszawa 2001; I. Frenkel, *Ludność, zatrudnienie i bezrobocie na wsi...*

mi z początku lat 90., dochody z gospodarstwa traktowane były jako główne źródło utrzymania, a renty i emerytury jako uzupełniające. Spadek opłacalności produkcji rolniczej związany był z jej nadprodukcją, z kształtowaniem się niekorzystnych relacji cen produktów rolnictwa i środków produkcji, a także (choć był to czynnik o mniejszej wadze) z importem dotowanej żywności.

Zmniejszył się również udział gospodarstw domowych chłopów-robotników (tzw. *part time farmers*). Wiązało się to z utratą zatrudnienia poza gospodarstwem rolnym przez część z nich w związku z restrukturyzacją zarówno rolnictwa państwowego, jak i pozarolniczych zakładów pracy. Znaczące zmiany zaszły także w strukturze źródeł utrzymania wiejskich gospodarstw domowych nieużytkujących ziemi. Ogólnie zmniejszył się wśród nich udział utrzymujących się z pracy (zarówno najemnej w rolnictwie, jak i pozarolniczej), a wzrósł udział utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych.

7. Kwestia bezrobocia na wsi

Zmieniająca się struktura źródeł utrzymania gospodarstw domowych na wsi pośrednio wskazuje na pojawienie się tam kolejnej, nowej grupy społecznej – bezrobotnych. W realiach polskich jest to zjawisko o tyle nowe, że niewystępujące po drugiej wojnie światowej aż do lat 90. System gospodarki centralnie planowanej istniejący w Polsce nie dopuszczał możliwości istnienia bezrobocia w formie jawnej; pozarolnicze działy gospodarki charakteryzowały się „przerostami zatrudnienia”, a więc występowaniem bezrobocia ukrytego. Brak jawnego bezrobocia w systemie gospodarki centralnie planowanej był wynikiem tego, że każdy poszukujący pracy znajdował zatrudnienie, co nie zawsze oznaczało, że wykonywał pracę społecznie niezbędną. Reformy rynkowe wprowadzone w 1989 r. sprzyjały przekształcaniu się bezrobocia występującego w działach pozarolniczych i w rolnictwie państwowym w formie ukrytej w formę jawną. Odpowiednie akty prawne umożliwiły rejestrację bezrobotnych, powstał również system zasiłków dla bezrobotnych. Wcześniej, wobec niewystępowania zjawiska bezrobocia jawnego, regulacje te były zbędne.

Inaczej sytuacja przedstawiała się w sektorze gospodarstw rodzinnych. Gospodarstwa te dostarczały pracy każdemu członkowi rodziny, który nie mógł znaleźć zatrudnienia poza nimi. Ich rodzinny charakter decydował o tym, że były one w stanie wchłonać wolne zasoby pracy członków rodziny, choć nie zawsze było to podyktowane rzeczywistą potrzebą gospodarstwa. Sprzyjało to powstawaniu bezrobocia ukrytego w rolnictwie rodzinnym. Regulacje prawne dotyczące bezrobocia w formie jawnej ograniczają możliwość rejestracji członków rodziny rolnika. Powoduje to, że bezrobocie na wsi w formie jawnej dotyczy niemal wyłącznie (w ponad 90%) ludności z gospodarstw domowych nieużytkujących ziemi, natomiast w rodzinach rolniczych występuje bezrobocie w formie ukrytej.

Obecna skala bezrobocia na obszarach wiejskich to ponad milion bezrobotnych zarejestrowanych i w przybliżeniu dalszy milion tzw. ukrytego bezrobocia w rolnictwie⁹. Biorąc pod uwagę wielkość kraju, jest to bardzo wysoka liczba osób pozostających bez pracy (w Polsce na wsi mieszka ok. 14,8 mln osób). Mówiąc o skali bezrobocia wiejskiego, trzeba jednak wziąć pod uwagę kilka czynników modyfikujących jej realną wielkość. Po pierwsze, część bezrobotnych w rzeczywistości ma zajęcia zarobkowe, choć przeważnie nieregularne i nierejestrowane. Szacunki skali tego zjawiska są bardzo różne, ale najczęściej mówi się o 40–50% bezrobotnych pracujących w różnych formach nieformalnego zatrudnienia. Po drugie, w wielu regionach kraju upowszechnia się wzór wyjazdów zagranicznych połączonych z nierejestrowanym zatrudnieniem zagranicznym osób formalnie bezrobotnych w Polsce. Można szacować, że liczba przebywających w celach zarobkowych za granicą wynosi kilkaset tysięcy osób. Ukształtowały się nawet specyficzne sieci migracyjne łączące bezpośrednio wiele obszarów w Polsce z niektórymi regionami w Unii Europejskiej. Tylko z terenów wiejskich województwa opolskiego stale przebywa w Niemczech w celach zarobkowych ponad 60 tys. osób (na wsi w tym regionie mieszka ok. 515 tys. osób), choć pod wieloma względami jest to region nietypowy. Analogiczne procesy, choć w mniejszej skali, zachodzą również w innych regionach Polski¹⁰.

8. Obszary wiejskie w Polsce w perspektywie europejskiej

Nie ulega wątpliwości, że stopniowe otwarcie europejskiego rynku pracy będzie miało wpływ na skalę i zasięg przepływów zasobów pracy z Polski do krajów Unii. Nic nie wskazuje jednak na to, że nastąpi istotny wzrost migracji zagranicznych. Natomiast podejmowanie pracy za granicą prawdopodobnie zmniejszy skalę bezrobocia rejestrowanego w Polsce. Wykluczy to jednak możliwość korzystania z przywilejów, które przysługują bezrobotnym

⁹ Główny Urząd Statystyczny przeprowadził badania dotyczące skali bezrobocia ukrytego w rolnictwie rodzinnym w 1996 r. przy okazji Powszechnego Spisu Rolnego. Rolnikom zadano wówczas pytanie, czy ktoś z pracujących wyłącznie w gospodarstwie mógłby podjąć pracę w pełnym wymiarze poza gospodarstwem bez szkody dla produkcji gospodarstwa. Tak określonych „zbędnych” w rolnictwie było wówczas ok. 880 tys. osób (prawie 20% zasobów pracy w rolnictwie). Procesy demograficzne (rozszerzona reprodukcja zasobów pracy) oraz zmiany na rynku pracy pod koniec lat 90. wskazują na występowanie warunków do wzrostu skali zjawiska bezrobocia ukrytego.

¹⁰ Zob. np. B. Solga, *Migracje zagraniczne na Śląsku Opolskim a integracja europejska*, w: *W odpowiedzi na zjawiska i wyzwania społeczne*, red. K. Frysztacki, K. Heffner, Opole 2003; K. Iglicka-Okólska, *Analiza zachowań migracyjnych na podstawie wyników badania etnosondażowego migracji zagranicznych w wybranych regionach Polski w latach 1975–1994*, Warszawa 1998.

w kraju. Podjęcie legalnej pracy w krajach Unii Europejskiej będzie się łączyło z koniecznością rezygnacji ze statusu bezrobotnego w kraju.

Rozpatrując problemy wiejskiego rynku pracy w perspektywie kilku – kilkunastu lat, należy wziąć pod uwagę dodatkowe czynniki: zmiany w zasobach pracy związane z procesami demograficznymi oraz potrzebę restrukturyzacji rolnictwa (przyśpieszenia procesów koncentracji), której skutkiem będzie zmniejszenie zapotrzebowania na pracę w tym dziale gospodarki¹¹.

Polska jest jednym z krajów środkowoeuropejskich, w którym w czasie II wojny światowej występował niż urodzeń, a w okresie powojennym silny, kompensacyjny wzrost liczby urodzeń, utrzymujący się po połowę lat 50. W rezultacie obecnie w wiek emerytalny wchodzi małe liczebnie roczniki niżu wojennego, a wiek produkcyjny osiągają duże roczniki „echa wyżu” powojennego (dzieci roczników wyżu). Powoduje to silnie rozszerzoną reprodukcję ludności w wieku produkcyjnym. Sytuacja taka trwać będzie do 2010 r., po którym reprodukcja zasobów pracy będzie ujemna. Obecnie nadwyżka zasobów pracy na wsi, powstająca w efekcie różnicy między wchodzącymi w wiek produkcyjny i opuszczającymi go, wynosi ok. 200 tys. osób rocznie (1/5 liczby zarejestrowanych na wsi bezrobotnych).

Reformy w kierunku gospodarki rynkowej oraz procesy integracji z Unią Europejską powodują, że rolnictwo polskie będzie musiało przejść restrukturyzację polegającą m.in. na zmniejszeniu zatrudnienia. Wiele wskazuje na to, że około 20% krajowych zasobów pracy związanych jest z rolnictwem, ale udział rolnictwa w wytwarzaniu PKB jest szacowany na mniej niż 5%. Skala potrzebnych zmian w zatrudnieniu rolniczym jest trudna do oszacowania, w znacznym stopniu zależy od tego, jaką „docelową” strukturę rolnictwa bierze się pod uwagę. Nie wszyscy tracący pracę w rolnictwie będą trafiać na rynek pracy. Struktura demograficzna, edukacyjna i inne cechy ludności rolniczej pokazują, że część odchodzących z pracy w rolnictwie będzie musiała być dezaktywizowana zawodowo. Już obecnie wprowadzane są w niewielkiej skali specjalne programy rent strukturalnych, które mają ułatwić odchodzenie z pracy w rolnictwie osobom, niemającym szans na pozarolniczym rynku pracy.

Jest oczywiste, że możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich, wymagające znaczącego ograniczenia roli rolnictwa w strukturze źródeł utrzymania i wzmocnienia pozarolniczych funkcji gospodarczych, zależne są od jakości kapitału ludzkiego, a w szczególności od struktury wykształcenia mieszkańców oraz od szans poprawy tej struktury przez rozwój systemu edukacji oraz re kwalifikacji zawodowej osób dorosłych na wsi. Pro wadzone badania ujawniają, że dodatkowa presja na rynek pracy, związana z restrukturyzacją rolnictwa rodzinnego, będzie bardzo znacząca, wielokrotnie

¹¹ Por. rozważania w rozdziale: J. Wilkin i inni, *Identyfikacja głównych problemów polskiego rolnictwa i obszarów wiejskich*, w: *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce*, red. J. Wilkin, Warszawa 2003, s. 37–56.

większa niż efekty restrukturyzacji innych dziedzin gospodarki. Obecnie zatrudnienie w rolnictwie polskim przekracza 20 osób na 100 ha i jest aż ok. 4–5 razy wyższe niż w rozwiniętych gospodarczo krajach Europy Zachodniej.

Dalszą przesłankę dla rozważań nad kierunkami rozwoju obszarów wiejskich stanowi analiza możliwości migracji wiejskich nadwyżek pracy do miast. Możliwości w tym zakresie są obecnie bardzo ograniczone. Potwierdzają to również obecne trendy obserwowane w analizach migracji. W miastach występuje bezrobocie o cechach strukturalnych zbliżonych do tych, jakie mieliby potencjalni migranci ze wsi, a więc dotyczy ono ludności miejskiej o relatywnie gorszym wykształceniu. Przenoszenie ludności do miast w formie migracji stworzyłoby dodatkowe zapotrzebowanie na mieszkania, podczas gdy szereg wskaźników (np. liczba osób przypadających na 1 izbę mieszkalną, powierzchnia mieszkaniowa przypadająca na 1 osobę itp.) pokazuje, że sytuacja mieszkaniowa na wsi jest nieco lepsza niż w miastach. Powodowałoby to również potrzebę przyśpieszenia bardzo kapitałochłonnych inwestycji w infrastrukturę miejską. Koszty polityki promigracyjnej byłyby więc bardzo wysokie, a efekty, wobec niedoboru miejsc pracy w miastach – ograniczone. Co więcej, migranci ze wsi w miastach pozbawieni by byli zaplecza społecznego, kulturowego i rodzinnego, które mają na wsi, co łatwo mogłoby prowadzić do segregacji przestrzennej ludności miejskiej ze wszystkimi negatywnymi konsekwencjami. Bardziej racjonalne w polskich warunkach wydaje się poszukiwanie innych rozwiązań problemu aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich – przez rozwój funkcji pozarolniczych na wsi oraz przez rozwój wielofunkcyjnego rolnictwa¹².

Ogromna większość obszarów wiejskich w Polsce ukształtowała się jako obszary monofunkcyjne rolnicze; zatrudnienie pozarolnicze albo związane było z funkcjonowaniem infrastruktury wiejskiej i rolniczej, albo wymagało dojazdów do miast. Wokół większych miast powstawały wsie – sypialnie miejskiej siły roboczej. Nie więcej niż 15% obszarów wiejskich wykazywało cechy rozwoju o zróżnicowanym funkcjonalnie kierunku i były to obszary o wybitnych walorach turystycznych (górskie, nadmorskie, położone w rejonie zagospodarowanych turystycznie jezior) lub wsie przekształcające się w osady przyfabryczne. Pewne cechy rozwoju funkcji pozarolniczych wykazywała także gospodarka na obszarach położonych wzdłuż głównych ciągów drogowych, zwłaszcza wokół węzłów komunikacyjnych. Skrajna monofunkcyjność rozwoju występowała zarówno w skali krajowej (obszary przygraniczne), jak i na obszarach peryferyjnych w układach regionalnych i głównych szlaków komunikacyjnych¹³.

¹² K. Heffner, *Czynniki osadnicze wpływające na potencjał rozwojowy obszarów wiejskich*, „Wies i Rolnictwo” 2002, nr 2, s. 27–48.

¹³ A. Rosner, *Wiejskie obszary skumulowanych barier rozwojowych*, w: *Wiejskie obszary kumulacji barier rozwojowych...*, s. 153–172.

Przełamanie monofunkcyjności gospodarczej obszarów wiejskich nie jest łatwe i wymaga znacznych nakładów inwestycyjnych, zwłaszcza na infrastrukturę techniczną. Chodzi głównie o poprawę ich dostępności z zewnątrz. Ostatnie lata w Polsce charakteryzują się znaczącą poprawą niektórych elementów infrastruktury technicznej na wsi – dotyczy to zwłaszcza zaopatrzenia w wodę, telefonizacji, oczyszczalni ścieków. W programowych dokumentach rządowych wielokrotnie podejmowana jest również sprawa poprawy jakości wiejskich zasobów pracy, a w konsekwencji wzmocnienia systemów edukacji i rekwalifikacji dorosłych. Zarówno w przypadku infrastruktury, jak i jakości zasobów pracy są to jednak działania długookresowe; z tego względu w środowiskach naukowych pojawiają się postulaty wprowadzenia dodatkowych instrumentów polityki gospodarczej, które pozwoliłyby przyspieszyć proces rozwoju wsi. Wymienia się zwłaszcza instrumenty fiskalne wzmocnienia atrakcyjności inwestowania na obszarach wiejskich oraz możliwość pobudzenia procesów migracyjnych osób o wysokich kwalifikacjach, skierowanych z miast na wieś.

Przede wszystkim jednak na wsi powstawać muszą miejsca pracy poza rolnictwem. Skala potrzeb w tym zakresie jest taka, że nie wystarczy wyłącznie rozwój sfery obsługi gospodarstw i ludności rolniczej oraz przetwórstwa płodów rolnych, poszukiwać trzeba znacznie szerszych możliwości rozwoju wiejskiego rynku pracy. Wyczerpanie się tych prostych rezerw oraz skala rzeczywistych nadwyżek zasobów pracy ludności wiejskiej (a więc nie tylko bezrobocia w formie jawnej, ale także ukrytej i potencjalnych nadwyżek, które powstawać będą w procesach demograficznych oraz w związku z restrukturyzacją rolnictwa) stanowią najważniejsze wyzwanie stojące przed polityką strukturalną wobec wsi.

Sygnalizowane problemy dotyczące obszarów wiejskich pogłębiają obserwowane w badaniach niekorzystne trendy, które można zebrać w trzy grupy:

- wzrost zróżnicowania regionalnego w zakresie rozwoju gospodarczego, społecznego, edukacyjnego itp.;
- powiększanie się izolacji przestrzennej obszarów o położeniu peryferyjnym (m.in. w związku ze wzrostem kosztów komunikacji publicznej i zmniejszaniem się jej sieci);
- powiększanie się barier w zakresie zaspokajania potrzeb edukacyjnych przez ludność wiejską (w związku z pojawieniem się bariery ekonomicznej).

O ile procesy przemian strukturalnych na wsi wydają się nieuniknione, o tyle problem otwarty stanowi ich skala, tempo, sposób wprowadzenia i skala polityki osłonowej. Są to zasadnicze kwestie, które powinna podjąć polityka strukturalna wobec wsi. Musi się ona koncentrować na wprowadzaniu nowych, pozarolniczych funkcji gospodarczych w gminach wiejskich, a więc również na kreowaniu i wspomaganiu nowych rodzajów źródeł utrzymania mieszkańców. Powinna ona sprzyjać wyłanianiu się z sektora rolnictwa niskotowarowego subsektorów rolnictwa wielofunkcyjnego (agroturystyki, pro-

dukcji żywności jakościowej, ekorolnictwa, ewentualnie subsektora produkcji surowców energetycznych itp.). Społeczeństwo musi jednak zostać przekonane, że za funkcje związane z produkcją specjalną i funkcje pozaprodukcyjne rolnictwa należna jest opłata ze środków publicznych. Tylko aktywna polityka informacyjna i uzyskanie przyzwolenia społecznego umożliwią wykorzystanie w tym celu funduszy publicznych.

9. Zakończenie

Czynnikiem, z którym łączono duże oczekiwania w pierwszym okresie transformacji systemu gospodarczego, była przedsiębiorczość społeczności lokalnych. Oczekiwania te sprawdziły się tylko częściowo. Początek lat 90. charakteryzował się ogromną dynamiką powstawania wiejskich podmiotów gospodarczych tworzonych przez mieszkańców wsi. Większość powstających wówczas firm podejmowała działalność w sferze handlu i usług. Były to z reguły bardzo małe firmy wchodzące w niszę, która powstała po upadku firm państwowych. Działania tych firm ukierunkowane były więc na zaspokajanie popytu lokalnego. Popyt ten okazał się jednak płytki, a pogarszająca się sytuacja dochodowa w rolnictwie stawała się przyczyną dodatkowych trudności. W połowie lat 90. można było dostrzec, że w tych regionach, w których powstające wiejskie firmy charakteryzowały się ponadlokalnym zasięgiem sprzedaży swoich produktów, działalność ich sprzyjała powstawaniu nowych firm kooperujących, transportowych itp. Tam jednak, gdzie zasadnicza większość firm opierała swoją działalność na lokalnym popycie, występowały zjawiska konkurencji i nowo powstające firmy wypychały z rynku firmy funkcjonujące wcześniej. W tym przypadku powstawanie nowych firm nie wpływało na lokalny rynek pracy ani nie wzbogacało strukturalnie lokalnej gospodarki¹⁴.

Wśród funkcji gospodarczych rozwijanych na wsi szczególne znaczenie przywiązuje się w Polsce do rozwoju różnych form turystyki. Turystyka wiejska wiąże się z tym, że turysta zostawia na wsi pieniądze pochodzące spoza lokalnego układu gospodarczego, a ponadto jego obecność w środowisku wiejskim sprzyja przenikaniu innowacji, wzorów kulturowych itp. Rozwój funkcji turystycznych jest więc szczególnie korzystny. Bariereą dla tych funkcji stanowi w wielu regionach brak atrakcyjnej oferty oraz ograniczony popyt na usługi turystyczne świadczone na wsi. Wiąże się to z sezonowym charakterem takiej turystyki oraz z ograniczonymi środkami, jakie turyści z miast są skłonni zostawić na wsi.

¹⁴ M. Kłodziński, J. Wilkin, *Rural development in Poland: Barriers and Priorities*, „Wieś i Rolnictwo” 1999, Supplement to No 2; *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*, red. M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska, Warszawa 2002.

Konsekwencją pobudzenia lokalnej przedsiębiorczości było pojawienie się na wsi relatywnie nielicznej, ale ważnej grupy społecznej – przedsiębiorców. Nie jest to jednak grupa jednorodna; jej część to rolnicy, właściciele małych gospodarstw, które przekształcają się w gospodarstwa uzupełniające dochody z innej (pozarolniczej) działalności. Część jednak to drobni pracodawcy, którzy z czasem przekształcać się mogą w „wiejską klasę średnią”.

Pewne oczekiwania związane z rozwojem funkcji pozarolniczych na wsi dotyczą w Polsce procesu dekoncentracji produkcji przemysłowej. Restrukturyzacja rolnictwa rodzinnego spowoduje potrzebę zmiany sposobu użytkowania wielu budynków gospodarczych, które będą mogły przekształcić się, przy stosunkowo niskich nakładach, w różnego rodzaju warsztaty, pracownie itp. Stwarza to możliwość powstawania na ich bazie małych zakładów wytwórczych i usługowych. W Europie znane są regiony, w których na podobnej bazie powstawały fabryki odzieżowe, obuwnicze itp. o rozproszonej w terenach wiejskich produkcji, podczas gdy „centrum” zakładu ograniczone było do bazy logistycznej i kontroli jakości. Zaczątki tego rodzaju rozproszonego przestrzennie przemysłu dostrzec można w niektórych rejonach kraju; najczęściej ten system produkcji działa obecnie na potrzeby eksportu odzieży za wschodnią granicę Polski. Można jednak podać przykłady rozwiniętych tego rodzaju sieci wiejskich podwykonawców pracujących w Europie na potrzeby przemysłu samochodowego (region Turynu) czy obuwniczego (Padwa)¹⁵. W Polsce taki system produkcji jeszcze się nie rozwinął, są jednak przesłanki, aby oczekiwać w niedalekiej przyszłości, że może on nabrać większego znaczenia.

Rozwiązywanie problemów polskiej wsi w rejonach o relatywnie gęstej sieci miast o lokalnym znaczeniu powiązane jest z aktywizacją gospodarczą tych miast. Jako miejsce lokalizacji inwestycji będą one z pewnością jeszcze długo bardziej atrakcyjne od terenów wiejskich. W stosunku do tego rodzaju układów lokalnych można oczekiwać odtworzenia się powiązań gospodarczych, m.in. w postaci pełnienia przez wieś funkcji mieszkaniowych dla struktur gospodarczych zlokalizowanych w miastach. Wieś może wówczas dostarczać miejsc rekreacji, terenów pod budownictwo mieszkaniowe oraz pracowników dla zlokalizowanych w mieście miejsc pracy. Zasięg dojazdów do pracy pozostanie jednak ograniczony do kilkunastu kilometrów i wymagać będzie rozbudowy infrastruktury komunikacyjnej.

W dyskusjach na temat możliwości pozarolniczej aktywizacji wiejskich zasobów pracy często wskazuje się na nowe technologie jako na czynnik, który może być dodatkowo wykorzystany¹⁶. Rozwój sieci informatycznych umożli-

¹⁵ G. Becattini et al., *From Industrial Districts to Local Development. An Itinerary of Research*, Cheltenham–Northampton 2003.

¹⁶ Por. J. Wilkin, U. Budzich-Szukała, J. Saloni, *Wizja rozwoju polskiej wsi – elementy wspólne i różnicujące. Próba syntezy*, w: *Polska wieś 2025. Wizja rozwoju*, red. J. Wilkin, Warszawa 2005, s. 15–25.

wia np. wykonywanie tzw. telepracy, a więc pracy w miejscu zamieszkania, a następnie przekazywania jej wyników przez łącza informatyczne.

Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w Polsce z pewnością nie będzie się dokonywał według jednego modelu. Wspólną jego cechą będzie różnicowanie struktur i funkcji gospodarczych na wsi, sprzyjające zmniejszaniu roli rolnictwa jako działu dostarczającego ludności wiejskiej miejsc pracy i źródeł utrzymania. Będzie to efekt przenoszenia z miast i tworzenia na wsi pozarolniczych miejsc pracy. W znacznym stopniu taki kierunek rozwoju obszarów wiejskich będzie zastępował występującą w latach 70. i 80. politykę przenoszenia wiejskich nadwyżek zatrudnienia do miast w formie migracji stałych¹⁷.

Warto jeszcze na zakończenie wspomnieć o przewidywanej przyszłej strukturze rolnictwa. W jego skład będzie wchodziło kilka subsektorów; niektóre z nich już obecnie zaczynają się kształtować. Będzie to więc sektor nowoczesnego rolnictwa towarowego, dostarczającego zasadniczą masę surowców rolniczych o standardowej jakości po relatywnie niskich cenach. Drugi subsektor stanowić będą gospodarstwa dostarczające produktów droższych, ale o podwyższonej jakości, tzw. żywności ekologicznej. Trzeci – będą to gospodarstwa o zróżnicowanej działalności rolniczej i pozarolniczej. Tę grupę tworzyć będą m.in. gospodarstwa świadczące usługi turystyczne (agroturystyka), a także uzyskujące dochody z różnego rodzaju działalności pozarolniczej, łączonej z prowadzeniem relatywnie małego gospodarstwa rolnego. Gospodarstwa te czasem nazywane są pomocniczymi ze względu na ich rolę uzupełniania dochodów gospodarstwa domowego uzyskiwanych z innej działalności.

Wreszcie ostatni subsektor rolnictwa wiąże się ze stosunkowo nową koncepcją tzw. rolnictwa wielofunkcyjnego. Zakłada ona, że w niektórych przypadkach gospodarstwa rolne swój główny cel powinny realizować nie przez produkcję żywności, ale przez wypełnianie celów zdefiniowanych jako „ważne cele ogólnospołeczne”. Za pełnienie takiej funkcji muszą one otrzymywać wynagrodzenie ze środków publicznych, jednak warunkiem tego jest wcześniejsza edukacja społeczna na temat wagi tych celów. W tym przypadku chodzi o takie cele, jak podtrzymywanie zaludnienia na obszarach marginalnych ze względu na warunki produkcji rolniczej, a więc podgórskich, położonych skrajnie peryferyjnie itp. Wymienia się również rolę tych gospodarstw w konserwacji krajobrazu i w podtrzymywaniu ekosystemów. Katalog funkcji, jakie mogą spełniać tego rodzaju gospodarstwa, nie jest dotychczas w pełni zdefiniowany, dopuszczane są jednak tylko takie, które sprzyjają realizacji celów ogólnospołecznych i które powinny być dotowane ze środków publicznych¹⁸.

¹⁷ K. Heffner, *Kreacja ośrodków wielofunkcyjnego rozwoju na obszarach wiejskich*, „Wies i Rolnictwo” 2000, nr 2, s. 44–59.

¹⁸ Por. np. I. Frenkel, *Wpływ zmian demograficznych wsi polskiej na możliwości jej wielofunkcyjnego rozwoju*, w: *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską – aspekty regionalne*, red. A. Stasiak, Warszawa 2000.

Warto wspomnieć, że Wspólna Polityka Rolna Unii Europejskiej ewoluuje w kierunku wspierania tak rozumianego rolnictwa wielofunkcyjnego, choć skala wsparcia jest dotychczas bardzo ograniczona. Z koncepcją tą korespondują tzw. programy rolno-środowiskowe oraz wspieranie gospodarstw rolnych prowadzonych w warunkach niesprzyjających produkcji rolniczej, a dodatkowo o małej gęstości zaludnienia (LFA – *Less Favoured Areas*)¹⁹.

Z punktu widzenia zmian w strukturze społecznej wsi obok nowych grup ludności, związanych z ekonomiczną dezagraryzacją obszarów wiejskich, można się zatem spodziewać dodatkowo wyłonienia się nowych elementów strukturalnych, związanych ze wzrostem wewnętrznego zróżnicowania sektora rolnego.

Zmiany strukturalne w polskim rolnictwie są koniecznością, w szczególności potrzebna jest koncentracja ziemi i kapitału w gospodarstwach towarowych i stopniowa redukcja sektora socjalnego w rolnictwie. Efektem takich działań będzie jednak zasadnicze zmniejszenie zatrudnienia rolniczego. Ich zaniechanie natomiast prowadzi do stagnacji wydajności pracy w rolnictwie (już obecnie kilkakrotnie niższej niż w pozostałych działach), w wyniku czego różnica dochodów uzyskiwanych przez zatrudnionych w rolnictwie i poza nim będzie się powiększać. Także objęcie Polski wspólną polityką rolną może spowodować na obszarach wiejskich postępującą polaryzację ludności rolniczej przez wyodrębnienie mniejszości (skupionej w sektorze rolnictwa towarowego) objętej dopłatami i większości znajdującej się poza systemem wsparcia europejskiego.

Selected concepts and possibilities of rural areas after a decade of transformation in Poland development

Summary

The article characterises principal changes in social, economic and spatial structure of Polish rural areas that took place in 1990–2005. They consisted in shifts of the relative importance of individual elements of these structures and in emergence of new phenomena and processes related to privatisation of the state sector in agriculture, in introduction of market principles throughout the economy in strengthening of regional differences in development level. Polish rural areas are genetically differentiated from the point of view of their development potential. Within the European context, an identification of areas where there is a cumulation of barriers to growth becomes an important indicator for a policy towards regions and areas.

The impact of migration processes on structural changes in rural areas was, among others, taken into consideration. Changes in the structure of farms and in employment of rural population were also analysed. A particular attention was turned to a considerable diversification of regions. During the transformation, the process of commodity production concentration strengthened while three types of family farms can be distinguished in the social structure of rural areas: (1) big and economically strong farms – about 20–25 per cent of the total number

¹⁹ Por. np. E. Rabinowicz, J.F.M. Swinnen, *Uwagi na temat modernizacji rolnictwa i strategii rozwoju wsi w kontekście przystąpienia do Unii Europejskiej*, w: *Identyfikacja priorytetów w modernizacji sektora rolno-spożywczego w Polsce*, Warszawa 1998.

of farms; (2) ready to increase the farm land area and the scale of production – about 15 per cent of farms and (3) smaller farms of low efficiency with the main source of income outside agriculture – 55–60 per cent.

While structural change processes in rural areas seem unavoidable, the problem of their scale, the rate and method of their introduction, as well as the scale of support policy is still opened. The structural policy in rural areas must concentrate on introduction of new non-agricultural economic functions in rural gminas, and therefore on creation and supporting new sources of income for rural inhabitants. Structural changes in Polish agriculture are necessary, and in particular, concentration of land and capital in commodity producing farms, as well as a gradual reduction of social support.

Agata PAMUZA*

Przebiegi rozwoju poziornoci działalności ludzkiej wiojskiej po akcesji Polski do Unii Europejskiej

1. Wprowadzenie

Charakterystycznym elementem polskiej polityki regionalnej jest polityka w sprawie rolnictwa, która wyznacza kierunki i priorytety w rozwoju obszarów wiejskich. W ramach polityki regionalnej realizowane są różne programy, które mają na celu poprawę sytuacji społecznej i ekonomicznej obszarów wiejskich. W ramach polityki regionalnej realizowane są różne programy, które mają na celu poprawę sytuacji społecznej i ekonomicznej obszarów wiejskich.

Od czasu wstąpienia do Unii Europejskiej Polska jest członkiem wspólnoty ekonomicznej Unii Europejskiej. W ramach polityki regionalnej realizowane są różne programy, które mają na celu poprawę sytuacji społecznej i ekonomicznej obszarów wiejskich. W ramach polityki regionalnej realizowane są różne programy, które mają na celu poprawę sytuacji społecznej i ekonomicznej obszarów wiejskich.

* Instytut Studiów Regionalnych, Instytut Geograficzny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.

wskazywać na konieczność poprawy jakości życia wiejskiej ludności, przede wszystkim w obszarach, w których warunki życia są najgorsze. W tym celu należy przede wszystkim poprawić warunki mieszkaniowe, zapewnić dostęp do usług społecznych, poprawić stan środowiska naturalnego i zagospodarować teren. W tym celu należy przede wszystkim poprawić warunki mieszkaniowe, zapewnić dostęp do usług społecznych, poprawić stan środowiska naturalnego i zagospodarować teren. W tym celu należy przede wszystkim poprawić warunki mieszkaniowe, zapewnić dostęp do usług społecznych, poprawić stan środowiska naturalnego i zagospodarować teren.

Zmiany strukturalne w polskim rolnictwie są koniecznością, w szczególności potrzebna jest koncentracja ziemi i kapitału, w gospodarstwach towarowych i stopniowa redukcja sektora socjalnego w rolnictwie. Efektem takich działań będzie jednak zasadnicze zmniejszenie zatrudnienia rolniczego. Ich samych nie należy prowadzić do stagnacji wydajności pracy w rolnictwie (uczubnie kilkakrotnie rzadziej niż w pozostałych działach), w wyniku czego różnica dochodów uzyskiwanych przez zatrudnionych w rolnictwie i poza nim będzie się powiększać. Także objęcie Polski wspólną polityką rolną może spowodować na obszarach wiejskich postępującą polaryzację i uciążliwość rolniczą przez wyodrębnienie najmniejszych (skrajnie) w skali rolnictwa towarowego, objętej dyktandem i wykluczenie (zostawienie) się poza systemem wsparcia europejskiego.

Selected concepts and possibilities of rural areas after a decade of transformation in Poland development

Abstract

The article characterised principal changes of social, economic and spatial structure of Polish rural areas that took place in 1990-2000. They consisted in shifts of the relative importance of individual elements of their structures and in emergence of new functions and processes related to privatisation of the state farms in agriculture, introduction of market principles throughout the economy, strengthening of regional differences in development level. Polish rural areas are generally differentiated from the point of view of their development potential. Within the European context, we identify areas of areas where there is a cumulation of barriers to growth because an important indicator for a policy towards current and areas.

The impact of agricultural processes on structural changes in rural areas was, among others, taken into consideration. Changes in the structure of farms and in employment of rural population were also analysed. A particular situation was pointed out concerning diversification of regions. Finally, the transformations, the process of concentration, reduction concentration strengthened areas of the types of family farms and to different views in the social structure of rural areas (strong and economically strong farms), about 20-30 per cent of the total number

¹ For eg. S. Janowski, J.F.M. Dolanow, *Uwarunkowania reformy rolnej i zmiany struktury rolnictwa w kontekście postępującego doświadczenia w dziedzinie polityki rolnej w modernizacji sektora rolnego gospodarki w Polsce*, Warszawa 1999.

MOŻLIWOŚCI I BARIERY RÓŻNICOWANIA SIĘ GOSPODARKI OBSZARÓW WIEJSKICH

Irena KOCISZEWSKA
Agata PAŃCZAK*

Przesłanki rozwoju pozarolniczej działalności ludności wiejskiej po akcesji Polski do Unii Europejskiej

1. Wprowadzenie

Coraz mniej rolników jest w stanie utrzymać swe rodziny jedynie z pracy na roli, co wynika ze spadku opłacalności prowadzenia gospodarstw. Uwidacznia się brak reform umożliwiających prawidłowe funkcjonowanie rolnictwa w Polsce. Wypierane stopniowo przez sektor usługowy – rolnictwo zmniejsza swój udział w rozwoju gospodarki rynkowej.

Obserwuje się poszukiwanie alternatywnych źródeł dochodu społeczności lokalnej, zwiększoną różnorodność zadań realizowanych na wsi. Działalność pozarolnicza daje szansę na poprawę rozmiarów i struktury budżetów domowych. Na obszarach wiejskich powstają małe i średnie przedsiębiorstwa świadczące usługi dla wspólnoty lokalnej. W gospodarstwach rolnych podejmowane są liczne próby przystosowania ich do świadczenia usług noclegowych w ramach stale rozwijającej się turystyki wiejskiej. Ważną rolę w procesie tych przekształceń odgrywają samorzady gminne. Niezwykle istotne jest podejmowanie działań mających na celu pomniejszenie stale rosnącej liczby bezrobotnych mieszkańców wsi. Skuteczna aktywizacja tej grupy poprzez tworzenie bazy edukacyjnej dla zdobywania kwalifikacji i nowych zawodów to szansa uzyskania stanowisk pracy. Wiele zależy od samorządów gminnych. W ich gestii leży stworzenie sprzyjającego klimatu dla rozpoczynania tych przedsięwzięć, promowanie ich, informowanie o możliwych formach

* Prof. dr hab. Irena Kociszewska, mgr Agata Pańczak, Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu.

wsparcia inwestycji, a także sprawne załatwianie formalności z tym związanymi. Do skutecznego zrealizowania zadań, zainicjowania procesów rozwojowych w ramach polityki regionalnej potrzebne jest odpowiednie wsparcie finansowe, kierowane na obszary wiejskie m.in. z Unii Europejskiej. Dotacje unijne przewidziane są zarówno dla władz samorządowych – na inicjatywy zwiększające konkurencyjność regionu, jak i dla indywidualnych rolników – na poprawę stanu ich gospodarstw i ewentualnie profilu działania.

Celem tego opracowania jest próba opisu uwarunkowań rozwoju działalności pozarolniczej na terenach wiejskich, szans realizacji nowych zadań oraz określenie sposobów wykorzystania napływających na wieś funduszy unijnych.

2. Ogólna charakterystyka sytuacji ekonomicznej ludności na obszarach wiejskich w Polsce

Obszary wiejskie w Polsce, definiowane jako terytoria pozostające poza granicami administracyjnymi miast, stanowią ponad 93% powierzchni naszego kraju. Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego w 2002 r. wykazały, że zamieszkuje je 38,2% ogółu ludności, tj. 14,6 mln osób. Największy udział ludności wiejskiej odnotowano w województwie podkarpackim (59,5%), a najmniejszy w śląskim (20,9%). Spośród wszystkich mieszkańców wsi 8,5 mln to ludność w gospodarstwach domowych z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego¹. Największą ich grupę stanowili mieszkańcy wschodniej i południowo-wschodniej Polski, a w województwach północnych i zachodnich odsetek ludności w takich gospodarstwach był najniższy. Z punktu widzenia układu terytorialnego największą grupę osób w wieku produkcyjnym (79,8%) i poprodukcyjnym (80,5%) tworzyli mieszkańcy tego rodzaju gospodarstw w województwie podkarpackim, najmniejszą grupę zidentyfikowano na terenie województwa pomorskiego (odpowiednio 34,5% i 26,1%)².

Przekształcenia w gospodarce narodowej w ostatnich latach spowodowały wiele zmian w poszczególnych jej gałęziach. Tym samym zmieniły się warunki funkcjonowania polskiego rolnictwa, a zwłaszcza warunki życia mieszkańców terenów wiejskich. Szczególnie widoczne są przesunięcia w strukturze źródeł utrzymania tej społeczności. Ludność utrzymująca się wyłącznie, głów-

¹ Gospodarstwo domowe z użytkownikiem gospodarstwa indywidualnego to gospodarstwo, w którym jeden z członków to użytkownik gospodarstwa rolnego, działki rolnej lub właściciel zwierząt gospodarskich. Natomiast gospodarstwo rolne to grunty rolne o pow. powyżej 1 ha wraz z gruntami leśnymi, budynkami lub ich częściami, urządzeniami i inwentarzem, jeżeli stanowią lub mogą stanowić całość gospodarczą wraz z prawami i obowiązkami związanymi z prowadzeniem takiego gospodarstwa, www.stat.gov.pl

² Narodowy Spis Powszechny 2002, „Charakterystyka Obszarów Wiejskich”, Olsztyn 2004, www.stat.gov.pl

nie lub dodatkowo z pracy w gospodarstwach rolnych, tj. z dochodów z tej pracy, stanowiła prawie 48% ogółu osób związanych z gospodarstwami rolnymi. Tylko 18,6% spośród tej grupy utrzymywało się wyłącznie lub głównie z pracy w swoich gospodarstwach, a dla ok. 15% stanowiła ona dodatkowe źródło utrzymania. Utrzymujący się z innych źródeł niż praca w swoim gospodarstwie stanowili ponad połowę społeczności. Poszukiwali oni dochodów z pracy najemnej lub wybierali niezarobkowe źródło dochodu, tj. emeryturę pracowniczą lub rentę z tytułu niezdolności do pracy³.

Z uwagi na areał, udział w dochodzie narodowym czy też w strukturze zatrudnienia, rolnictwo w naszym kraju stanowiło jedną z ważniejszych gałęzi gospodarki. Jednak na skutek występującego przeludnienia wsi, opóźnień w rozwoju technologicznym oraz braku rozwiniętej infrastruktury technicznej i spadku dochodów zmniejszyła się opłacalność unowocześniania tego działu gospodarki⁴. Dziś znajduje to odzwierciedlenie w stopniowo pogarszającej się sytuacji bytowej mieszkańców wsi, która zmusza ich do nastawionych na poprawę warunków życia prób uruchamiania działalności pozarolniczej. Nie jest to łatwe, co znajduje wyraz na rynku pracy z rosnącą stopą bezrobocia wśród społeczności wiejskiej.

3. Rozwój pozarolniczej działalności ludności wiejskiej jako szansa pomniejszenia bezrobocia na terenach wiejskich

Niedostosowanie siły roboczej do warunków panujących na lokalnym rynku pracy jest jedną z przyczyn wzrostu liczby osób ze statusem bezrobotnego. Wynika to z różnicy między kwalifikacjami wymaganymi przez pracodawców a tymi, które mają pracownicy, a także z małej mobilności przestrzennej osób poszukujących pracy⁵. Takie zjawisko coraz częściej obserwowane jest na obszarach wiejskich, gdzie, według GUS, liczba bezrobotnych w 2004 r. wynosiła 1,3 mln osób, stanowiąc 35,1% ogólnej liczby bezrobotnych i kształtując stopę bezrobocia na poziomie 19,8%. Największy odsetek osób pozostających bez pracy widoczny jest w woj. zachodniopomorskim (35,6%) i warmińsko-mazurskim (36,5%). Warto zaznaczyć, że na tych terenach odnotowano również największy udział bezrobotnych z grupy ludności aktywnej ekonomicznie

³ Narodowy Spis Powszechny 2002, „Ludność i gospodarstwa domowe związane z rolnictwem” cz. I, GUS, Warszawa 2003, s. 46.

⁴ D. Glaza, *Rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej w świetle wyników Powszechnego Spisu Rolnego*, w: *Agrobiznes 2004. Sytuacja agrobiznesu w Polsce po przystąpieniu do Unii Europejskiej*, tom I, red. S. Urban, Wrocław 2004, s. 181.

⁵ „Polska 2004. Raport o rynku pracy oraz ubezpieczeniu społecznym”, Ministerstwo Gospodarki i Pracy, Warszawa 2004, s. 12.

w wieku 15 lat i więcej⁶. Jedną z przyczyn takiej regionalizacji jest fakt, iż na północy i zachodzie naszego kraju rozwijano rolnictwo skolektywizowane, było tu wiele państwowych i spółdzielczych gospodarstw rolnych, które pozbawione dotacji zbankrutowały i zostały zlikwidowane w latach 90.

Na obszarach wiejskich obok bezrobocia rejestrowanego występuje bezrobocie ukryte. Wynika ono z faktu, iż w Polsce właściciele gospodarstw rolnych o powierzchni użytków rolnych powyżej 2 ha przeliczeniowych nie mogą rejestrować się jako bezrobotni. Dane szacunkowe informują, iż z tego tytułu w rolnictwie indywidualnym ok. 1 mln osób pozostaje bez pracy⁷. Dokładne obliczenie wskaźników bezrobocia dla mieszkańców obszarów wiejskich nie jest możliwe, gdyż część osób, rejestrowana jako bezrobotni, korzysta z dorywczej pracy bądź innego źródła utrzymania. To grupa blisko 20% ogółu bezrobotnych, którzy utrzymują się z zasiłków, handlu na bazarach itp. Ponadto ok. 10% niepracujących zaliczanych jest do tzw. osób wielokrotnie bezrobotnych, czyli pracujących przez okres pozwalający na otrzymanie świadczenia, po którym zwalniana się z pracy bądź kontynuują ją nielegalnie⁸.

Bezrobocie na terenach wiejskich jest większe niż w miastach, jeżeli przy porównaniach uwzględni się poziom bezrobocia ukrytego⁹. Stosowane obecnie instrumenty polityki rolnej nie są w stanie radykalnie poprawić sytuacji rynku pracy na terenach wiejskich¹⁰. Nie ma konsekwentnego przeciwdziałania bezrobociu w ramach działań urzędów administracji zarówno państwowej, jak i samorządowej, a ludność wiejska nie może samodzielnie doprowadzić do poprawy sytuacji.

Tworzenie nowych miejsc pracy dla rozwoju terenów wiejskich w dużym jednak stopniu zależy od aktywności zawodowej i społecznej mieszkańców wsi¹¹.

Obecnie na rynku pracy nie widać możliwości szybkiej absorpcji nadwyżek siły roboczej wsi, wiejscy bezrobotni przegrywają konkurencję z miejskimi, a inwestorzy chętniej tworzą nowe miejsca pracy w miastach. Dużym utrudnieniem jest również niska mobilność ludności wiejskiej w Polsce, co przy braku odpowiedniej infrastruktury mieszkaniowej utrwała bezrobocie nie tylko na terenach wiejskich, ale i w całym kraju. Oprócz tego migrację z rolnictwa utrudnia gorszy dostęp do edukacji i słabsze wykształcenie ludności

⁶ Narodowy Spis Powszechny 2002, „Charakterystyka Obszarów Wiejskich”...

⁷ „Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006”, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, lipiec 2004, s.13.

⁸ S. Kalinowski, *Przeciwdziałanie bezrobociu na obszarach wiejskich*, „Polityka Społeczna” 2004, nr 8, s. 17

⁹ Patrz szerzej: I. Kociszewska, W. Szydło, *Ekonomiczne aspekty ograniczania bezrobocia w polskim rolnictwie*, w: *Agrobiznes 2005. Zmiany w agrobiznesie po przystąpieniu Polski do UE*, tom I, Wrocław 2005, s. 443–445.

¹⁰ Tamże, s. 449.

¹¹ S. Kalinowski, dz. cyt.

wiejskiej. To zwiększa przewagę ludności miejskiej w konkurowaniu o atrakcyjne miejsca pracy. Nie bez znaczenia są też rosnące koszty kształcenia w szkołach średnich i wyższych – obejmujące koszty dojazdów, zakwaterowania i wyżywienia – dla uboższej ludności rolniczej¹². Wszystko to sprawia, że rozwiązywanie problemów wykorzystania zasobów pracy na wsi wymaga zaangażowania się organizacji pozarządowych i lokalnych działań w sferze rozwoju przedsiębiorczości gospodarczej. Od umiejętności pobudzania tej aktywności zależy późniejszy rozwój terenów wiejskich danej gminy, powiatu czy województwa. Współpraca władz gminnych i podmiotów gospodarczych ze środowiskiem lokalnym powinna obejmować zagadnienia: doradztwa dla osób poszukujących pracy, doskonalenia zawodowego, pomocy w przekwalifikowaniu czy też tworzeniu ośrodków rozwoju przedsiębiorczości¹³.

Są to zabiegi niezwykle ważne, bowiem społeczność wiejska legitymuje się gorszym niż ludność miejska poziomem wykształcenia. Informują o tym dane z Narodowego Spisu Powszechnego z 2002 r., według których podstawowe wykształcenie ma 43,3% mieszkańców wsi, zasadnicze zawodowe – 29,9%, średnie i policealne – 22,5%, a wykształcenie wyższe zdobyło zaledwie 4,3% mieszkańców. Co prawda sytuacja stopniowo się poprawia, bowiem 15,4% uczącej się młodzieży wiejskiej (w wieku 13 lat i więcej), kontynuuje naukę na poziomie wyższym, to jednak tylko 2,1% tych osób studiuje w trybie dziennym, a 13,3% wieczorowo i zaocznie. Przyczyną takiego zjawiska jest w głównej mierze niski status materialny wielu rodzin wiejskich¹⁴. Aktywizacja osób bezrobotnych na poziomie lokalnym, skorelowana z odpowiednimi programami szkoleniowymi, przyniesie wymierne efekty dla całej społeczności, umożliwiając znalezienie pracy poza dotychczasowym miejscem zamieszkania. Takie procesy realizowane m.in. na terenach wiejskich pozwolą zwiększać liczbę miejsc pracy, a tym samym stanowią podstawę dla rozwoju małych i średnich firm¹⁵. Te jednostki gospodarcze dzięki swej elastyczności i większej, niż mają duże korporacje, zdolności adaptacyjnej odgrywają znaczącą rolę w gospodarce.

4. Formy pozarolniczej działalności na obszarach wiejskich

Działalność na terenach wiejskich zdominowana jest przez sklepiki, małe zakłady usługowe i produkcyjne, których prowadzenie nie wymaga wielkich

¹² „Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006”..., s. 15.

¹³ S. Kalinowski, dz. cyt., s. 17.

¹⁴ M. Kłodziński, *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi po integracji Polski z UE*, „Wieś i Rolnictwo” 2004, nr 2, s. 112.

¹⁵ S. Kalinowski, dz. cyt., s. 17.

nakładów inwestycyjnych ani też wysokich kwalifikacji zawodowych¹⁶. Wśród najczęściej podejmowanych usług pozarolniczych wyróżnić należy: drobne zakłady naprawcze (samochodowe, sprzętu AGD), drobny handel detaliczny, usługi budowlano-remontowe, weterynaryjne oraz specjalne (w tym: fryzjerstwo, kosmetyka, usługi kwiaciarskie i ogrodnictwo). W sekcji handel i naprawy mieści się ponad 40% firm prowadzonych przez gospodarstwa wiejskie, 11,5% zaliczanych jest do sekcji budownictwa, a 10,5% to działalność transportowa¹⁷. Przedsiębiorcy wiejscy, mocno osadzeni we własnej społeczności, często rozpoczynają swą działalność we wspólnocie rodzinnej, która jest nie tylko źródłem wsparcia, ale przede wszystkim kapitału niezbędnego do założenia firmy. Zaplecze gospodarstwa rolnego, tj. budynki i maszyny, a także własne produkty rolne to często kapitał wyjściowy dla podejmowanego przedsięwzięcia. Czynniki te sprawiają, że przedsiębiorców wiejskich cechuje wyższa skłonność do traktowania swych przedsiębiorstw jako zakładów stabilnych, tworzących przyjazne miejsca pracy i zapewniających przetrwanie¹⁸.

Coraz większym zainteresowaniem cieszą się przedsięwzięcia agroturystyczne jako alternatywne źródła dochodu mieszkańców wsi. Agroturystyka, rozumiana jako organizowanie pobytu turystom przez rodzinę rolniczą w jej własnym gospodarstwie, nie wymaga rozbudowanej bazy noclegowej ani żywieniowej. Wystarczą istniejące zasoby mieszkaniowe gospodarstw rolnych, niewykorzystane obiekty inwentarskie oraz przestrzeń rekreacyjna w obrębie gospodarstwa. Potrzeba jedynie niezbędnych prac adaptacyjnych dla uzyskania pożądanego przez turystów standardu pobytu – zarówno w miejscu zakwaterowania, jak i w jego bezpośrednim otoczeniu¹⁹. Według danych GUS w 2001 r. baza agroturystyczna liczyła 1073 kwatery, zapewniając ponad 11 tys. miejsc noclegowych. Najwięcej miejsc całorocznych oferują kwatery w województwach południowych, tj. dolnośląskim, małopolskim i podkarpackim, gdzie walory turystyczne zachęcają do całorocznego wypoczynku²⁰. Bariery w rozwoju tej formy przedsiębiorczości jest jeszcze zbyt mały popyt ze strony turystów krajowych, a przede wszystkim brak środków finansowych na wsi²¹.

Opisane przykłady pozarolniczej działalności stanowią o rozwoju obszarów wiejskich i poprawie warunków bytowych ich mieszkańców. Realizacja

¹⁶ A. Sarzyńska, *Przedsiębiorczość na terenach wiejskich – stan obecny i perspektywy*, www.euroinfo.org.pl

¹⁷ M. Cyrek, P. Cyrek, *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich w aspekcie rozwoju gospodarki typu usługowego*, w: *Agrobiznes 2004. Sytuacja...*, s. 96.

¹⁸ A. Sarzyńska, dz. cyt.

¹⁹ L. Strzembicki, *Uwarunkowania rozwoju agroturystyki i usług towarzyszących na obszarach wiejskich*, www.rcd.wroc.pl/ROW/agroturystyka.htm

²⁰ A.P. Wiatrak, *Baza agroturystyczna w Polsce i uwarunkowania jej rozwoju*, w: *Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej nr 402*, Kraków 2003, s. 11–12.

²¹ B. Kutnowska, *Perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce na przykładzie Dolnego Śląska*, „Więś i Rolnictwo” 2004, nr 2, s. 125.

którejkolwiek z przedstawionych form działalności nie jest możliwa bez zewnętrznej pomocy finansowej. Stąd tak istotne znaczenie odgrywają transfery finansowe, kierowane z budżetu Wspólnoty na obszary wiejskie w ramach realizowanej w krajach członkowskich polityki regionalnej.

5. Rozmiary i zasięg transferów finansowych z UE na obszary wiejskie w Polsce w latach 2004–2005

W pierwszym roku członkostwa miały miejsce dopłaty bezpośrednie na rzecz rolnictwa i obszarów wiejskich. Ponadto poszerzona została oferta instrumentów polityki rolnej, dzięki którym rolnicy uzyskali dostęp do środków na modernizację gospodarstw²². W ramach dopłat bezpośrednich w 2005 r. na konta ponad 1,4 mln producentów rolnych miało trafić prawie 6,8 mld zł. W grudniu zlecono do realizacji blisko 8200 przelewów na łączną kwotę 34,4 mln zł²³. Stopniowo uruchamiane zostają działania w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) – określającego cele, priorytety oraz zasady, na podstawie których będą wspierane przekształcenia na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich w latach 2004–2006 oraz Sektorowego Programu Operacyjnego (SPO) „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich”.

Modernizowane są gospodarstwa rolne, żeby dostosować je do warunków funkcjonowania na jednolitym rynku. Wspiera się również projekty, które mają zapewnić lepszy dostęp mieszkańców wsi do infrastruktury technicznej. Budowane lub modernizowane są drogi, oczyszczalnie ścieków oraz urządzenia zaopatrywania w energię. W ramach programów operacyjnych realizowane są projekty polegające na organizacji szkoleń zawodowych dla rolników i innych osób pracujących w rolnictwie. Szkolenia te przyczynią się do podwyższenia poziomu wiedzy i umiejętności zawodowych, co umożliwi bardziej efektywne zarządzanie gospodarstwami rolnymi. Ponadto przygotowują one rolników do działań mających na celu restrukturyzację i modernizację gospodarstw²⁴. Do 9 marca 2004 r. złożono ponad 2 mln wniosków o wsparcie finansowe w ramach 9 działań PROW. W tym okresie wypłacono ponad 0,2 mln zł wnioskującym o renty strukturalne i blisko 900 mln zł rolnikom gospodarującym w niekorzystnych warunkach²⁵. W grudniu 2004 r. kwota

²² J.J. Pilarczyk, *Wsparcie gospodarstw rolnych po akcesji do UE*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2004, s. 14.

²³ ARiMR rozpoczęła wypłacanie dopłat bezpośrednich za 2005 r., www.arimr.gov.pl

²⁴ J.J. Pilarczyk, dz. cyt.

²⁵ Doświadczenia pierwszego roku członkostwa – najważniejsze efekty oraz próba oceny, w: *Polska w Unii Europejskiej – doświadczenia pierwszego roku członkostwa*, Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, Warszawa 2005, s. 32–33.

przyznanych i wypłaconych rent wyniosła ponad 400 tys. zł. W tym okresie 606 822 rolnikom gospodarującym w niekorzystnych warunkach przyznano ok. 1,14 mld zł²⁶.

W ramach SPO uruchomiono 10 zadań spośród 13. Do dnia 9 marca 2005 r. wpłynęło ponad 29 tys. wniosków o dofinansowanie projektów, a wypłacono ponad 31 mln zł dotacji²⁷. Do końca listopada 2005 r. liczba złożonych wniosków wyniosła 55 856, z czego podpisano 26 558 umów z beneficjentami na kwotę przekraczającą 3 mld zł; wartość wszystkich zrealizowanych płatności jest bliska kwocie 867 mln zł²⁸.

Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego cieszy się ogromnym powodzeniem wśród beneficjentów samorządowych, o czym świadczy liczba wniosków o dofinansowanie projektów mieszczących się w zakresie jego finansowania. Do końca czerwca 2005 r. złożono ich ponad 18 tys. na kwotę 27,6 mld zł, przewyższającą dwukrotnie dostępne środki, tj. 11,8 mld zł. Zarządy województw oraz instytucje wdrażające wybrały do realizacji 4 tys. projektów na łączną kwotę 7,1 mld zł, stanowiącą blisko 60% alokacji na lata 2004–2006. W ramach działania 3.1. „Obszary wiejskie” sfinansowano 676 projektów na łączną kwotę 943 mln zł. O najwyższą kwotę w stosunku do dostępnych środków ubiegali się beneficjenci projektów z dziedziny infrastruktury edukacyjnej i sportowej o znaczeniu lokalnym oraz regionalnej infrastruktury ochrony zdrowia²⁹. Na koniec października 2005 r. liczba złożonych wniosków w ramach ZPORR wzrosła do 22 967, z tego podpisano 4 980 umów na dofinansowanie projektów³⁰. Dzięki temu wsparciu samorządy lokalne mogą sfinansować projekty, pozwalające na zwiększenie atrakcyjności gospodarczej i inwestycyjnej obszaru objętego projektem, oraz pobudzić wzrost zatrudnienia. Środki pieniężne z budżetu Unii umożliwią dokonanie przekształceń w gospodarstwach rolnych i dostosują je do standardów unijnych. Wsparcie unijne to również szansa na tworzenie małych i średnich podmiotów gospodarczych, powstawanie nowych miejsc pracy i poprawę warunków życia społeczności lokalnej.

Zgodnie z założeniami samorządności to władze lokalne odpowiadają za prawidłowe funkcjonowanie wspólnoty i rozwój terenów, którymi zarządzają. Od ich kompetencji i aktywności zależy dostępność środków i atrakcyjność inwestowania na terenach wiejskich, co pozwala na pożądaną zmianę warunków życia ich mieszkańców. Warto więc przedstawić próbę oceny uwarunkowań i przesłanki skuteczności działań władz lokalnych.

²⁶ „Liczby i fakty. Działania Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich”, www.arimr.gov.pl

²⁷ „Doświadczenia pierwszego roku członkostwa”...

²⁸ „Miesięczne spotkania. Informacje o stanie realizacji programu SPO Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego i rozwój obszarów wiejskich, 2004–2006”, nr 5/2005, s. 4.

²⁹ „Stan realizacji ZPORR na 30 czerwca 2005 r.”, www.fundusze-strukturalne.gov.pl

³⁰ „Stan realizacji Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego (na dzień 30 listopada 2005)”, www.zporr.gov.pl

6. Rola gminy w tworzeniu warunków dla rozwoju lokalnego

Władze samorządowe odgrywają znaczącą rolę we wspomaganiu i uaktywnianiu lokalnej gospodarki. Opracowywane przez nie strategie i plany gospodarcze stanowią połączenie wielu elementów i działań na rzecz rozwoju przedsiębiorczości, powstawania nowych miejsc pracy, a w konsekwencji poprawy warunków bytowych lokalnej wspólnoty³¹. Prowadząc politykę rozwoju regionalnego, oddziałują one na strukturę, tempo oraz kierunki ewolucji zlokalizowanych na danym terenie podmiotów gospodarczych. Szansa danej gminy na pozyskanie zewnętrznych inwestorów jest zależna od zakresu i dostępności jej zasobów³².

Obecna sytuacja w Polsce, zwłaszcza na rynku pracy, nie skłania inwestorów do poszukiwania nowych lokalizacji poza wielkimi aglomeracjami. Jednym z czynników sprzyjających powstawaniu nowych zakładów na terenach wiejskich jest niższa cena gruntów. O ich lokalizacji decydują jednak również infrastruktura techniczna, komunikacyjna i społeczna, a także kwalifikacje miejscowej siły roboczej. Dlatego osiedla wiejskie często przegrywają konkurencję z miastami, zarówno ze względu na stan infrastruktury, jak i kwalifikacje przyszłych pracowników³³. Pomoc władz lokalnych w rozwoju lokalnej przedsiębiorczości powinna przejawiać się w łatwiejszej procedurze rejestrowania firm, poprawie dostępności usług elektronicznych oraz zwiększeniu stopnia wykorzystania nowych technologii³⁴.

Reformy samorządowe określiły niezbędne ramy dla podejmowanych działań na rzecz rozwoju lokalnego. Ale to od kapitału społecznego zależy skuteczność jego osiągnięcia. Jeśli gminę tworzą ludzie o postawie obywatelskiej, z umiejętnościami wspólnego działania przez wykorzystanie więzi społecznych, wzajemnego zaufania i wiedzy, to istnieje duża szansa na zrealizowanie programów rozwojowych, a wyłonieni liderzy będą motorem napędowym tych procesów³⁵. By podejmowana działalność przyczyniała się do rozwoju obszarów wiejskich, niezbędne jest uczestnictwo wszystkich zainteresowanych stron, czyli przedsiębiorców, władz lokalnych, odbiorców dóbr i usług itp. Skłonność do podejmowania współpracy oraz zdolności do zacieśniania zwią-

³¹ G. Karmowska, A. Sobczyk, *Rozwój małych i średnich przedsiębiorstw szansą rozwoju obszarów wiejskich*, w: *Agrobiznes 2004. Sytuacja...*, s. 352.

³² A. Sztando, *Lokalny interwencjonalizm samorządowy, czyli kształtowanie gminnego rozwoju gospodarczego*, „*Studia Regionalne i Lokalne*” 2000, nr 1, s. 83.

³³ J. Rowiński, „Uwarunkowania i szanse rozwoju regionów wiejskich – wymiar krajowy i regionalny”, Ministerstwo Gospodarki Pracy i Polityki Społecznej, wrzesień 2004, www.npr.gov.pl

³⁴ S. Kąlinowski, dz. cyt., s. 18.

³⁵ M. Kłodziński, dz. cyt., s. 113.

ków między poszczególnymi podmiotami funkcjonującymi na rynku lokalnym to czynniki wpływające w dużym stopniu na rozwój wsi, a w konsekwencji na polepszenie sytuacji materialnej jej mieszkańców³⁶. Jakakolwiek inicjatywa ze strony gminy wymaga wsparcia finansowego, dla prawidłowego przebiegu procesu rozwojowego. Pomocne w realizacji tych przedsięwzięć są środki unijne udzielane w ramach poszczególnych programów operacyjnych. Prawidłowo przygotowany projekt, zatwierdzony przez instytucje wdrażające, to sposób na pozyskanie funduszy w celu m.in. modernizacji i rozwoju infrastruktury technicznej oraz społecznej, a także rozwoju zasobów ludzkich – przede wszystkim reorientacji zawodowej pracowników i przekwalifikowaniu osób odchodzących z rolnictwa³⁷.

Tylko tam, gdzie samorząd lokalny jest faktycznym gospodarzem danego terenu i nabył umiejętność stosowania szerokiej gamy narzędzi na rzecz poprawy sytuacji społeczności lokalnej, możliwy jest rozwój działalności pozarolniczej³⁸. Praca na własny rachunek zaś pozwoli mieszkańcom wsi na zmianę struktury ich domowych budżetów.

7. Podsumowanie

Rozwój pozarolniczej działalności wśród mieszkańców terenów wiejskich to szansa na poprawę ich warunków bytowych. Malejąca rola rolnictwa w rozwoju gospodarki rynkowej zmusza rolników do poszukiwania alternatywnych źródeł dochodów.

Rosnąca liczba osób pozostających bez pracy na terenach wiejskich wymaga podjęcia niezbędnych działań przez władze lokalne. To w ramach ich obowiązków mieści się zaspokajanie wielu potrzeb wspólnoty lokalnej. A taką potrzebą jest niewątpliwie praca, zapewnia przecież godne warunki do funkcjonowania w społeczeństwie. Obserwowany wciąż niski poziom wykształcenia wywołuje brak mobilności zawodowej ludności wiejskiej i w dużej mierze zatrzymuje ją w rozwoju. Rzadko tworzone są bazy dydaktyczne, które pozwoliłyby na podnoszenie kwalifikacji i na zmianę dotychczas wykonywanego zawodu. Dobrą drogą zasilenia domowych budżetów wydaje się powstawanie małych i średnich przedsiębiorstw świadczących usługi dla społeczności wiejskiej oraz otwieranie gospodarstw agroturystycznych. Podejmowanie tego rodzaju działalności przez mieszkańców nie byłoby możliwe bez pomocy ze strony władz samorządowych. Dysponują one przecież ważnymi instrumentami oddziaływania na lokalną gospodarkę, pozwalającymi rozwijać się ludności i terenom im podległym. Jako jednostki publiczne opracowują strategiczne

³⁶ G. Karmowska, A. Sobczyk, dz. cyt., s. 349.

³⁷ Jakie projekty można realizować w ramach ZPORR?, www.zporr.gov.pl

³⁸ M. Kłodziński, dz. cyt., s. 111.

plany rozwoju społeczno-gospodarczego gminy i promują wykorzystanie jej zasobów. Ponadto występują o dodatkowe środki finansowe, wspierające lokalne projekty, z budżetu krajowego lub Unii Europejskiej. Dotacje unijne, przyznawane na realizację zakwalifikowanych projektów, tworzą szansę na zwiększenie konkurencyjności danego regionu, a przez to na wzrost poziomu życia jego mieszkańców.

W roku 2005 podpisano blisko 26,5 tys. umów na kwotę ponad 3 mld zł na realizację projektów spełniających wymogi SPO „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich”. To pozwala zaobserwować, jak dużym zainteresowaniem cieszy się ta forma wsparcia rozwoju regionów. Z kolei ok. 6,6 tys. projektów na łączną kwotę 9,6 mld zł zakwalifikowały zarządy województw oraz instytucje wdrażające w ramach ZPORR.

Transfery środków pieniężnych z Unii Europejskiej pozwolą zrealizować zadania zmierzające do zmodernizowania infrastruktury na obszarach wiejskich i stworzenia miejsc pracy dla lokalnej społeczności. Wielkość dotacji skierowanych do Polski po akcesji z UE to szansa na zmniejszenie bezrobocia wśród mieszkańców wsi poprzez dostosowanie gospodarstw rolnych do zmieniających się warunków gospodarowania i dofinansowanie rozwijającej się działalności pozarolniczej.

The premises of rural population activity out of agriculture after the EU accession

Summary

The paper contains the attempt to describe the conditions of the activity out of agriculture development in rural areas as a chance of diminishing the unemployment. The most frequent forms of these activities were characterized, as well as the EU financial transfers for rural areas in Poland, in 2004–2005.

It also evaluates the measures of municipal authorities in the matter of EU support absorption efficiency. It was established that these transfers are the condition of modernizing the infrastructure out of agriculture activity development in the rural areas and restructuring of farming.

Dariusz RAJCHEL*

Stan urbanizacji wsi województwa polskiego w ujęciu funkcjonalnym, społecznym i gospodarczym

Zmiany zachodzące w życiu społecznym, gospodarczym i przestrzennym w istotny sposób wpływają na wizerunek polskiej wsi. Tradycyjny obraz polskiej wsi, utrwalony w wielu publikacjach i opracowaniach zarówno literatury pięknej, jak i naukowej, coraz częściej nie pasuje do współczesnej rzeczywistości. Współczesna wieś to najczęściej zurbanizowana osada spełniająca funkcje pozarolnicze, często z rozwiniętym przemysłem, pełną infrastrukturą techniczną i społeczną, co w rezultacie coraz bardziej wieś (obszar wiejski) upodabnia do miasta. Zmiany te dopełnia odmienna od rolniczej zabudowa jedno- i wielorodzinna, najczęściej willowa, zmieniająca jej krajobraz i fizjonomię. Proces ten jest wynikiem urbanizacji wsi.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie procesów urbanizacyjnych zachodzących na terenach wiejskich województwa opolskiego. Województwo opolskie jest jednym z 16 województw podziału administracyjnego Polski, ma powierzchnię 9412 km² i liczy 1051 tys. mieszkańców, w tym 554 tys. to ludność miejska, a 497 tys. to ludność mieszkająca na terenach wiejskich. W 2004 r. zarejestrowanych w rejestrze REGON było 3576,8 tys. podmiotów gospodarki narodowej, w tym 96,2% w sektorze prywatnym. Stopa bezrobocia zarejestrowanego na 31 grudnia 2004 r. wynosiła 20%. Użytki rolne w 2004 r. wynosiły 543,7 tys. ha, w tym gruntów ornych było 486,8 tys. ha, co stanowiło 51,7% powierzchni ogółem województwa.

* Dr Dariusz Rajchel, Uniwersytet Opolski.

1. Struktura demograficzna województwa opolskiego z podziałem na miasta, gminy i powiaty

Podczas analizy demograficznej badanych jednostek administracyjnych województwa istnieje możliwość określenia typów demograficznych. Typy te można określić, wykorzystując mierniki zaproponowane przez E. Mrozowickiego¹. Do najistotniejszych mierników rozwoju ludnościowego Mrozowicki zaliczył wskaźniki: 1) obciążenia ekonomicznego, 2) starości demograficznej, 3) migracji, 4) przyrostu naturalnego, 5) feminizacji.

Na podstawie przeprowadzonych badań można wydzielić następujące typy demograficzne miast badanego województwa (tab. 1).

Tabela 1. Typy demograficzne miast województwa opolskiego w latach 2003 i 2004

Miasto	Typ demograficzny	
	2003	2004
Baborów	zrównoważony	zrównoważony
Biała	pesymistyczny	zrównoważony
Brzeg	pesymistyczny	pesymistyczny
Byczyna	zrównoważony	zrównoważony
Dobrodzień	pesymistyczny	pesymistyczny
Głogówek	pesymistyczny	pesymistyczny
Głubczyce	pesymistyczny	pesymistyczny
Głuchołazy	pesymistyczny	pesymistyczny
Gogolin	zrównoważony	zrównoważony
Gorzów Śląski	pesymistyczny	pesymistyczny
Grodków	zrównoważony	zrównoważony
Kędzierzyn-Koźle	pesymistyczny	zrównoważony
Kietrz	pesymistyczny	zrównoważony
Kluczbork	pesymistyczny	pesymistyczny
Kolonowskie	pesymistyczny	pesymistyczny
Korfantów	pesymistyczny	pesymistyczny
Krapkowice	zrównoważony	zrównoważony
Leśnica	pesymistyczny	pesymistyczny
Lewin Brzeski	zrównoważony	zrównoważony
Namysłów	pesymistyczny	pesymistyczny

¹ Zob. szerzej: E. Mrozowicki, *Zróżnicowanie obszaru badań pod względem demograficznym i poziomu bezrobocia*, w: *Przekształcenia obszarów wiejskich makroregionu południowo-zachodniego*, t. 1, red. Z. Więckowicz, Wrocław 1998, s. 63.

Tabela 1. cd.

Miasto	Typ demograficzny	
	2003	2004
Niemodlin	zrównoważony	zrównoważony
Nysa	pesymistyczny	pesymistyczny
Olesno	pesymistyczny	pesymistyczny
Opole	pesymistyczny	pesymistyczny
Otmuchów	pesymistyczny	pesymistyczny
Ozimek	zrównoważony	zrównoważony
Paczków	pesymistyczny	pesymistyczny
Praszka	optymistyczny	optymistyczny
Prószków	—	pesymistyczny
Prudnik	pesymistyczny	pesymistyczny
Strzelce Opolskie	pesymistyczny	pesymistyczny
Ujazd	pesymistyczny	zrównoważony
Wolczyn	pesymistyczny	pesymistyczny
Zawadzkie	zrównoważony	zrównoważony
Zdzieszowice	zrównoważony	zrównoważony

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Ludność, ruch naturalny i migracje w województwie opolskim w latach 2003–2004*, Urząd Statystyczny w Opolu, Opole, maj 2005.

Jak wynika z danych przedstawionych w tab. 1, na 35 miast województwa opolskiego w 2003 r. aż 23 miasta wykazywały typ demograficzny pesymistyczny, co stanowi 67,7% ogółu miast, i tylko jedno miasto – Praszka – wykazywało typ optymistyczny, a pozostałe – typ zrównoważony. W 2004 r. Praszka utrzymała typ optymistyczny, a Biała, Kędzierzyn-Koźle, Kietrz i Ujazd przesunęły się z typu pesymistycznego do typu zrównoważonego. Pozostałe miasta utrzymały swój typ demograficzny. Sytuacja jest podobna również w gminach województwa opolskiego (tab. 2).

Jak wynika z tab. 2, w badanych gminach województwa opolskiego sytuacja demograficzna w 2004 r. poprawiła się w stosunku do 2003 r. Większość gmin (32) wykazuje typ zrównoważony, co stanowi 62,7% ogółu gmin, oraz jedna gmina – Dąbrowa – zmieniła typ ze zrównoważonego na optymistyczny, a pozostałe wykazują typ pesymistyczny. Sytuacja demograficzna miast i gmin badanego województwa wywarła istotny wpływ na ukształtowanie się typu demograficznego powiatów, co przedstawia tab. 3.

Jak wynika z danych zawartych w tab. 3, na 11 powiatów oraz powiat grodzki Opole aż 7 powiatów w 2003 r. miała typ zrównoważony, a 5 powiatów – typ pesymistyczny. W 2004 r. sytuacja jest gorsza, ponieważ na taką samą liczbę powiatów 6 powiatów ma typ pesymistyczny, 1 – typ optymi-

styczny (powiat oleski), oraz 5 – typ zrównoważony. W całym województwie opolskim ukształtował się typ pesymistyczny.

Tabela 2. Typy demograficzne gmin województwa opolskiego w latach 2003 i 2004

Gmina	Typ demograficzny	
	2003	2004
Baborów	pesymistyczny	pesymistyczny
Biała	pesymistyczny	pesymistyczny
Bierawa	pesymistyczny	pesymistyczny
Branice	zrównoważony	zrównoważony
Byczyna	zrównoważony	pesymistyczny
Chrzastowice	zrównoważony	zrównoważony
Cisek	pesymistyczny	zrównoważony
Dąbrowa	zrównoważony	optymistyczny
Dobrodzień	zrównoważony	zrównoważony
Dobrzeń Wielki	pesymistyczny	pesymistyczny
Domaszowice	zrównoważony	zrównoważony
Głogówek	zrównoważony	zrównoważony
Głubczyce	zrównoważony	zrównoważony
Głuchołazy	zrównoważony	zrównoważony
Gogolin	pesymistyczny	pesymistyczny
Gorzów Śląski	zrównoważony	zrównoważony
Grodków	pesymistyczny	zrównoważony
Izbicko	zrównoważony	zrównoważony
Jemielnica	zrównoważony	zrównoważony
Kamiennik	pesymistyczny	zrównoważony
Kietrz	zrównoważony	zrównoważony
Kluczbork	zrównoważony	zrównoważony
Kolonowskie	pesymistyczny	pesymistyczny
Komprachcice	zrównoważony	zrównoważony
Korfantów	zrównoważony	zrównoważony
Krapkowice	pesymistyczny	pesymistyczny
Lasowice Wielkie	zrównoważony	zrównoważony
Leśnica	zrównoważony	pesymistyczny
Lewin Brzeski	zrównoważony	zrównoważony
Lubrza	pesymistyczny	pesymistyczny
Lubsza	zrównoważony	zrównoważony
Łambinowice	pesymistyczny	zrównoważony
Łubniany	pesymistyczny	zrównoważony

Tabela 2. cd.

Gmina	Typ demograficzny	
	2003	2004
Murów	zrównoważony	zrównoważony
Namysłów	pesymistyczny	pesymistyczny
Niemodlin	zrównoważony	pesymistyczny
Nysa	zrównoważony	zrównoważony
Olesno	pesymistyczny	pesymistyczny
Olszanka	pesymistyczny	pesymistyczny
Otmuchów	zrównoważony	zrównoważony
Ozimek	zrównoważony	zrównoważony
Paczków	pesymistyczny	zrównoważony
Pakoślawice	pesymistyczny	pesymistyczny
Pawłowiczki	zrównoważony	zrównoważony
Pokój	optymistyczny	zrównoważony
Polska Cerekiew	pesymistyczny	pesymistyczny
Popielów	zrównoważony	pesymistyczny
Praszka	zrównoważony	zrównoważony
Prószków	pesymistyczny	pesymistyczny
Prudnik	zrównoważony	zrównoważony
Radłów	zrównoważony	zrównoważony
Reńska Wieś	pesymistyczny	pesymistyczny
Rudniki	zrównoważony	pesymistyczny
Skarbimierz	zrównoważony	zrównoważony
Skoroszyce	zrównoważony	zrównoważony
Strzelce Opolskie	zrównoważony	zrównoważony
Strzeleczyki	pesymistyczny	pesymistyczny
Świerczów	zrównoważony	zrównoważony
Tarnów Opolski	pesymistyczny	pesymistyczny
Tułowice	optymistyczny	zrównoważony
Turawa	zrównoważony	pesymistyczny
Ujazd	pesymistyczny	pesymistyczny
Walce	pesymistyczny	pesymistyczny
Wilków	zrównoważony	zrównoważony
Wołczyn	zrównoważony	pesymistyczny
Zawadzkie	zrównoważony	zrównoważony
Zdzieszowice	pesymistyczny	zrównoważony
Zębowice	pesymistyczny	pesymistyczny

Źródło: jak w tab. 1.

Tabela 3. Typy demograficzne w powiatach województwa opolskiego w latach 2003 i 2004

Powiat	Typ demograficzny	
	2003	2004
Brzeski	pesymistyczny	zrównoważony
Głubczycki	zrównoważony	zrównoważony
Kędzierzyńsko-kozielski	pesymistyczny	pesymistyczny
Kluczborski	zrównoważony	zrównoważony
Krapkowicki	zrównoważony	pesymistyczny
Namysłowski	zrównoważony	zrównoważony
Nyski	pesymistyczny	pesymistyczny
Oleski	zrównoważony	optymistyczny
Opolski	zrównoważony	pesymistyczny
Prudnicki	pesymistyczny	pesymistyczny
Strzelecki	zrównoważony	zrównoważony
Opole	pesymistyczny	pesymistyczny

Źródło: jak w tab. 1.

Na takie ukształtowanie typów demograficznych miast i gmin, a tym samym powiatów i całego województwa istotny wpływ miały:

- systematycznie zmniejszający się przyrost naturalny;
- ujemne saldo migracji, a tym samym tendencja spadkowa liczby mieszkańców województwa;
- systematyczny spadek liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym;
- systematyczny wzrost liczby ludności w wieku poprodukcyjnym².

Przeanalizowane wskaźniki wskazują na postępujący kryzys demograficzny, który uzewnętrznia się we wzroście pesymistycznego i w spadku zrównoważonego wizerunku ludnościowego opolskich jednostek administracyjnych. Najkorzystniejszym wskaźnikiem we wszystkich gminach, miastach i powiatach Opolszczyzny jest wskaźnik obciążenia ekonomicznego – wyrażający stosunek liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym (dzieci i młodzież w wieku do 18 lat) oraz ludności w wieku poprodukcyjnym do liczby ludności w wieku aktywności zawodowej, oraz wskaźnik migracji – określający stosunek salda migracji (różnica pomiędzy napływem a odpływem ludności zameldowanej na pobyt stały) do liczby ludności w danym czasie. Mimo tak ukształtowanych typów demograficznych można jednoznacznie stwierdzić, że zarówno w miastach, jak i w gminach Opolszczyzny istnieje potężne zaplecze

² *Województwo opolskie. Sytuacja społeczno-gospodarcza w 2004 r. Charakterystyka regionów i jego powiatów*, Urząd Marszałkowski Województwa Opolskiego, Departament Rozwoju Regionalnego, Referat Badań i Analiz Strategicznych, Opole 2005, s. 23.

społeczne i gospodarcze, mogące w perspektywie czasowej wpłynąć na wzrost zainteresowania inwestorów krajowych i zagranicznych tym terenem.

2. Sytuacja gospodarcza województwa opolskiego z podziałem na miasta, gminy i powiaty

M. Jasiulewicz³ zajmuje się problematyką rozwoju gospodarczego gmin. Badania prowadził w województwie zachodniopomorskim i stwierdził, że jednym z warunków poprawy życia mieszkańców jest rozwój infrastruktury. Dobry poziom wyposażenia infrastrukturalnego to niezbędny warunek modernizacji rolnictwa, przyciągania zasobów kapitałowych, rozwoju działalności pozarolniczej w tym agroturystyki. Innym czynnikiem jest rozwój przedsiębiorczości uwzględniający aspekt ludzki. W rozwoju gospodarczym w ostatnich latach coraz większe znaczenie ma jakość czynnika ludzkiego, tj. kwalifikacje zawodowe, umiejętności, doświadczenie, otwartość, kreatywność, witalność i inne.

Za podmioty gospodarcze uznaje się jednostki prowadzące działalność gospodarczą, która polega na wytwarzaniu produktów i świadczeniu usług w celach zarobkowych; jest ona prowadzona na własny rachunek. Podmiotem gospodarczym jest osoba albo jednostka organizacyjna, która prowadzi we własnym imieniu działalność gospodarczą, najczęściej w formie przedsiębiorstwa, gospodarstwa lub zakładu. Działają one we wszystkich sferach życia gospodarczego, m.in. w rolnictwie, leśnictwie, górnictwie, budownictwie, handlu czy szeroko pojętych usługach. Przez podmioty gospodarki narodowej rozumie się jednostki prawne, tj. osoby prawne, jednostki organizacyjne niemające osobowości prawnej oraz osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą⁴. Działalność gospodarcza jest to zarobkowa działalność wytwórcza, rolnicza, handlowa, budowlana i usługowa oraz poszukiwanie, rozpoznawanie i eksploatacja zasobów naturalnych dokonywana w sposób zorganizowany i ciągły⁵.

Podmioty gospodarcze charakteryzują się wieloma cechami, m.in.:

- samodzielnością prowadzenia działalności gospodarczej;
- równością prawną;
- zarobkowym i rentownym celem działalności (maksymalizacją zysku);
- koniecznością posiadania bazy materialnej;
- zarządzaniem podmiotami gospodarczymi przez uprawnione osoby lub organy.

³ M. Jasiulewicz, *Rozwój infrastruktury warunkiem poprawy warunków życia mieszkańców wsi*, w: *Problemy społeczne wsi*, red. J. Bański, E. Rydz, Warszawa 2002, s. 23.

⁴ *Zmiany strukturalne grup podmiotów w gospodarce narodowej województwa opolskiego w 2000 roku*, Urząd Statystyczny w Opolu, kwiecień 2001.

⁵ *Zmiany strukturalne grup podmiotów w gospodarce narodowej województwa opolskiego w 2003 roku*, Urząd Statystyczny w Opolu, kwiecień 2004.

Można je również podzielić ze względu na wielkość: małe, średnie, duże, oraz ze względu na formę własności:

1) podmioty gospodarcze funkcjonujące w sektorze publicznym – własność państwowa (Skarbu Państwa i państwowych osób prawnych), własność samorządowa i własność mieszana z przewagą kapitału podmiotów sektora publicznego;

2) *podmioty gospodarcze funkcjonujące w sektorze prywatnym* – własność prywatna krajowa (osób fizycznych i innych podmiotów prywatnych), własność zagraniczna i własność mieszana⁶ z przewagą kapitału podmiotów sektora prywatnego.

W rzeczywistości wyróżniamy pięć podstawowych form własności: państwowa, komunalna, prywatna osób fizycznych, prywatna osób prawnych, zagraniczna.

Wszelkie prawa i obowiązki jednostek gospodarczych funkcjonujących w Polsce regulują różnego rodzaju akty normatywne zawierające zarządzenia, rozporządzenia, ustawy umożliwiające w każdej chwili uruchomienie nowych i zlikwidowanie już istniejących jednostek gospodarczych o określonej branży.

Charakterystykę podmiotów gospodarczych w miastach województwa opolskiego w 2004 r. z podziałem na poszczególne sekcje PKD przedstawia tab. 4.

Tabela 4. Udział procentowy podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w rejestrze REGON według sekcji PKD w miastach województwa opolskiego w 2004 r.

Miasto	Wyszczególnienie											
	Rolnictwo	Przemysł	Budownictwo	Handel i naprawy	Hotele i restauracje	Transport, gospodarka magazynowa i łączność	Pośrednictwo finansowe	Obsługa nieruchomości i firm	Administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zdrowotne	Edukacja	Ochrona zdrowia i pomoc społeczna	Działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała
Razem	1,5	8,4	9,2	31,8	3,0	5,6	4,7	21,7	0,5	2,6	4,9	6,2
Grodków	2,1	9,3	9,8	35,1	3,1	8,0	3,9	14,8	0,3	2,4	6,1	5,2
Lewin Brzeski	3,0	9,2	22,3	27,2	3,0	6,0	4,3	15,6	0,9	1,1	3,8	3,6
Baborów	8,9	5,6	7,0	32,1	3,3	10,6	5,0	15,2	1,3	2,3	3,6	5,0
Głubczyce	2,4	6,2	7,6	32,4	2,4	3,6	3,4	28,2	0,7	3,1	4,8	5,0
Kietrz	3,6	8,5	11,1	34,8	3,1	7,6	3,3	17,1	0,5	2,2	2,4	5,8
Byczyna	3,0	10,9	7,3	27,1	4,1	5,8	4,8	25,3	0,8	1,0	4,6	5,3
Kluczbork	0,9	8,4	9,3	32,8	2,0	3,7	4,4	23,8	0,5	3,3	5,0	5,9

⁶ Własność mieszana określana jest wyłącznie dla spółek i wyznaczana na podstawie struktury kapitału deklarowanego na wniosku rejestracyjnym spółki.

Tabela 4. cd.

Miasto	Wyszczególnienie											
	Rolnictwo	Przemysł	Budownictwo	Handel i naprawy	Hotele i restauracje	Transport, gospodarka magazynowa i łączność	Pośrednictwo finansowe	Obsługa nieruchomości i firm	Administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zdrowotne	Edukacja	Ochrona zdrowia i pomoc społeczna	Działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała
Wólczyń	1,0	10,8	14,1	30,5	3,1	5,6	3,5	17,9	0,5	2,6	3,8	6,4
Gogolin	2,5	8,2	14,0	27,5	4,1	6,3	2,7	14,3	1,1	2,2	6,6	10,4
Krapkowice	1,2	9,2	10,7	34,0	3,1	6,9	4,8	16,7	0,6	2,7	4,8	5,2
Zdzieszowice	0,4	7,5	9,6	31,9	5,3	3,5	7,0	20,0	0,3	3,0	4,2	7,3
Namysłów	2,6	9,0	10,0	30,9	2,7	5,4	3,9	19,4	0,5	3,9	5,5	6,1
Głuchołazy	1,5	10,4	7,4	35,5	3,9	2,7	3,6	25,1	0,2	1,6	3,3	4,7
Korfantów	4,0	14,9	7,0	32,8	2,5	2,5	2,0	12,9	1,5	2,0	10,4	7,5
Nysa	0,8	8,6	8,6	37,5	2,9	4,4	4,7	18,8	0,3	2,3	4,2	6,8
Otmuchów	1,9	8,6	11,5	30,3	7,1	5,7	3,8	20,4	0,8	1,9	3,1	5,0
Paczków	1,8	8,4	6,4	37,3	3,5	5,2	3,2	24,4	0,2	2,2	3,1	4,3
Dobrodzień	3,8	25,0	7,3	29,5	3,8	5,0	4,5	7,0	0,8	4,8	3,5	5,3
Gorzów Śląski	4,3	12,4	8,6	34,3	2,4	5,2	3,8	8,6	1,4	6,7	7,1	5,2
Olesno	2,3	9,0	10,6	32,5	3,1	4,0	4,5	14,0	0,9	4,8	8,3	6,1
Praszka	3,9	12,8	7,7	38,9	3,1	4,0	3,1	10,8	0,5	3,9	4,1	7,2
Niemodlin	5,5	7,7	9,8	32,1	2,1	8,8	3,4	20,1	0,2	2,3	2,6	5,1
Ozimek	1,0	9,3	6,6	31,0	3,2	4,7	5,5	22,9	0,2	2,7	5,9	6,8
Prószków	7,6	13,6	13,1	24,7	2,5	5,1	4,0	13,6	2,0	2,0	5,1	6,6
Biała	3,5	6,9	10,0	32,9	5,2	3,0	2,6	21,2	1,3	1,7	5,2	6,5
Głogówek	2,3	9,3	10,9	32,1	4,6	4,1	3,7	17,1	0,5	3,9	5,9	5,5
Prudnik	1,6	8,0	5,9	33,2	3,2	4,9	4,2	24,5	0,6	2,7	5,3	5,9
Kolonowskie	8,7	12,6	14,2	29,9	3,1	5,5	1,6	3,1	2,4	3,9	3,9	11,0
Leśnica	3,0	9,7	6,1	30,9	1,8	3,0	3,0	11,5	2,4	6,1	9,1	13,3
Strzelce Opolskie	0,6	7,4	9,5	36,3	2,8	6,0	5,1	15,1	0,9	3,2	6,7	6,4
Ujazd	4,4	16,7	11,4	28,1	0,9	8,8	0,0	8,8	2,6	2,6	7,0	8,8
Zawadzkie	4,3	9,1	6,9	25,2	4,3	4,3	5,0	20,8	0,7	5,2	6,9	7,2
Opole	0,9	7,2	9,1	28,4	2,6	6,3	5,5	26,1	0,4	2,2	4,8	6,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Zmiany struktury podmiotów w gospodarce narodowej w województwie opolskim w 2004 roku*, Urząd Statystyczny w Opolu, Opole 2005.

Jak wynika z danych zawartych w tab. 4, w miastach województwa opolskiego w 2004 r. było zarejestrowanych w systemie REGON 57 710 jednostek

gospodarczych, z czego najwięcej w handlu (31,8%) oraz w obsłudze nieruchomości i firm (21,7%). Najmniej firm było zarejestrowanych w administracji publicznej. W porównaniu do jednostek funkcjonujących w sferze szeroko rozumianych usług okazuje się, że badane miasta mają w znacznej mierze specjalizację usługową. Sytuacja podobna występuje w gminach województwa polskiego, co obrazuje tab. 5.

Tabela 5. Udział procentowy podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w rejestrze REGON według sekcji PKD w gminach województwa polskiego w 2004 r.

Gmina	Wyszczególnienie											
	Rolnictwo	Przemysł	Budownictwo	Handel i naprawy	Hotele i restauracje	Transport, gospodarka magazynowa i łączność	Posrednictwo finansowe	Obsługa nieruchomości i firm	Administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zdrowotne	Edukacja	Ochrona zdrowia i pomoc społeczna	Działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała
Razem	9,3	12,0	13,6	27,9	3,5	7,0	3,0	9,5	2,2	3,3	2,4	6,2
Grodków	12,9	9,2	9,2	27,8	4,2	12,5	1,8	11,2	2,4	2,6	1,8	4,6
Lewin Brzeski	6,2	6,4	19,5	29,5	2,1	8,8	4,5	11,4	1,2	2,9	1,9	5,7
Lubsza	12,5	11,4	12,7	28,1	2,2	7,2	3,2	10,5	1,7	2,5	1,8	6,2
Olszanka	9,9	7,5	13,3	30,0	1,0	8,2	4,4	7,5	2,7	5,5	2,0	7,8
Skarbimierz	5,6	10,0	12,8	36,8	2,6	6,5	3,3	11,4	1,1	2,6	1,6	5,6
Baborów	10,3	8,8	5,9	35,3	6,6	12,5	5,1	2,2	5,9	2,9	0,0	4,4
Głubczyce	12,1	9,5	10,1	34,0	4,0	5,1	4,9	5,5	3,6	3,0	1,9	6,3
Kietrz	7,8	4,1	7,8	38,3	1,6	12,3	1,6	12,8	3,7	4,5	0,8	4,5
Branice	6,3	8,6	8,6	28,0	2,6	7,8	2,3	10,1	3,5	2,3	8,6	11,2
Bierawa	5,2	8,6	8,6	27,5	5,2	9,9	3,6	15,1	2,9	2,3	3,4	7,8
Cisek	8,5	13,8	13,8	22,3	5,0	9,6	2,3	8,1	3,8	2,7	1,9	8,1
Pawłowiczki	7,7	12,3	9,0	25,9	5,6	8,3	2,5	10,8	4,9	5,6	2,5	4,9
Polska Cerekiew	5,1	9,1	11,9	31,3	2,3	5,7	3,4	10,8	3,4	3,4	4,0	9,7
Reńska Wieś	6,3	12,0	13,3	27,1	3,5	8,7	3,1	9,0	2,2	5,0	2,6	7,2
Byczyna	13,9	9,8	10,2	25,8	4,1	9,0	3,3	11,9	1,2	4,9	0,4	4,9
Kluczbork	10,4	14,1	14,8	26,4	3,7	5,2	3,2	9,7	1,2	5,2	2,2	3,8
Wołczyn	17,7	10,5	14,1	23,7	2,3	8,7	3,6	6,9	2,3	3,6	2,1	4,4
Lasowice Wielkie	13,0	12,7	16,2	21,1	4,2	5,2	2,6	7,8	3,2	5,5	3,9	4,5
Gogolin	4,2	12,7	12,2	23,6	4,6	7,6	4,2	13,9	1,7	2,5	3,0	9,7
Krapkowice	7,8	8,2	19,2	26,0	3,9	7,5	1,4	9,6	2,8	3,9	1,8	7,8

Tabela 5. cd.

Gmina	Wyszczególnienie											
	Rolnictwo	Przemysł	Budownictwo	Handel i naprawy	Hotele i restauracje	Transport, gospodarka magazynowa i łączność	Pośrednictwo finansowe	Obsługa nieruchomości i firm	Administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zdrowotne	Edukacja	Ochrona zdrowia i pomoc społeczna	Działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała
Zdzieszowice	5,7	14,9	12,4	21,6	4,6	6,7	3,6	13,9	2,6	5,2	1,5	7,2
Strzeleczki	7,1	17,3	19,0	17,6	5,4	2,8	2,6	8,2	3,4	3,4	6,3	6,8
Walce	6,1	15,8	16,7	22,4	4,4	4,8	3,1	8,8	4,4	3,1	4,4	6,1
Namysłów	14,8	8,3	10,6	25,6	5,2	7,2	2,0	12,8	2,0	3,3	3,7	4,3
Domaszowice	14,1	7,3	12,3	32,3	1,8	6,4	3,2	4,5	3,6	4,5	3,6	6,4
Pokój	14,3	10,1	12,9	26,6	3,4	6,2	3,9	8,4	2,2	3,1	1,7	6,7
Świerczów	13,0	9,2	11,9	27,0	4,9	9,2	2,2	9,7	4,3	2,7	1,6	4,3
Wilków	10,4	9,6	16,1	24,9	3,2	9,6	1,2	12,0	2,0	4,0	3,2	3,6
Głucholazy	7,8	13,5	9,3	34,6	4,9	6,8	3,9	9,1	1,6	1,8	1,6	4,9
Korfantów	12,6	8,0	12,2	30,4	1,7	5,9	5,6	9,8	2,4	3,8	2,8	4,2
Nysa	5,8	11,3	10,1	35,4	4,3	7,1	3,2	10,0	1,4	2,3	1,7	7,3
Otmuchów	9,3	9,5	11,9	32,0	4,9	5,3	2,8	12,5	1,9	3,8	1,9	4,2
Paczków	7,0	10,3	7,0	36,9	5,1	8,4	3,3	8,4	2,8	4,7	0,0	6,1
Kamiennik	10,1	7,8	9,7	35,5	1,4	5,1	0,5	9,2	4,1	2,8	2,3	11,5
Łambinowice	6,9	13,4	11,7	32,6	2,4	5,7	3,0	9,9	2,2	3,6	2,0	6,5
Pakosławice	11,9	15,2	6,2	28,8	4,5	8,6	2,9	6,6	2,5	6,6	2,1	4,1
Skoroszyce	9,9	9,4	8,7	28,8	5,6	7,7	3,1	11,5	2,0	2,0	4,6	6,6
Dobrodzień	16,8	23,0	9,9	23,4	4,3	6,9	1,3	4,6	1,6	2,3	1,0	4,9
Gorzów Śląski	13,7	11,9	10,7	27,4	3,0	8,3	1,8	4,2	5,4	3,0	4,2	6,5
Olesno	9,7	17,2	14,4	23,1	4,1	5,1	1,5	6,2	4,1	3,8	2,3	8,5
Praszka	16,1	17,6	6,9	32,3	0,6	8,6	3,5	4,9	2,3	2,0	1,4	3,7
Radłów	17,2	15,7	20,2	13,6	4,0	1,5	1,5	8,6	5,6	2,5	1,5	8,1
Rudniki	15,7	12,8	10,1	37,5	2,5	3,3	2,1	4,4	2,5	1,7	2,5	5,0
Zębowice	17,8	15,8	12,3	17,8	2,1	4,1	2,7	6,8	4,8	4,8	3,4	7,5
Niemodlin	14,4	6,9	11,2	35,0	2,4	9,3	1,9	11,8	0,9	1,5	1,3	3,4
Ozimek	7,8	15,5	14,9	26,7	4,3	4,1	3,5	11,0	1,6	1,8	1,0	7,8
Prószków	6,5	11,9	17,5	26,0	4,3	6,7	3,6	9,0	1,1	4,0	2,9	6,5
Chrzastowice	6,0	14,8	13,3	26,4	3,6	7,6	2,6	10,0	2,4	4,0	3,3	5,7

Tabela 5. cd.

Gmina	Wyszczególnienie											
	Rolnictwo	Przemysł	Budownictwo	Handel i naprawy	Hotele i restauracje	Transport, gospodarka magazynowa i łączność	Pośrednictwo finansowe	Obsługa nieruchomości i firm	Administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zdrowotne	Edukacja	Ochrona zdrowia i pomoc społeczna	Działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała
Dąbrowa	4,8	9,4	19,4	29,1	3,9	6,6	3,7	10,2	1,2	4,6	2,2	4,9
Dobrzeń Wielki	4,6	13,7	18,6	24,1	2,0	6,4	2,2	15,0	0,7	2,4	3,9	6,4
Komprachcice	4,4	11,9	15,6	31,4	2,2	5,1	4,3	11,5	1,1	1,6	3,1	7,8
Łubniany	10,0	17,4	19,6	21,2	2,4	6,6	3,2	8,5	1,0	1,8	2,4	5,9
Murów	10,4	17,5	14,5	21,0	3,0	5,0	3,6	11,8	2,4	2,7	2,1	6,2
Popielów	10,2	13,8	18,2	27,8	2,8	7,0	2,8	6,0	1,4	2,2	2,4	5,4
Tarnów Opolski	5,1	11,4	18,0	21,3	4,1	9,0	2,7	13,3	1,2	2,5	3,3	8,0
Tułowice	10,4	17,5	11,9	25,2	3,6	4,6	4,9	10,7	1,2	2,4	1,7	5,8
Turawa	7,5	12,9	15,2	25,6	5,7	7,3	3,3	3,1	1,5	10,9	2,1	4,9
Biała	11,0	11,3	14,7	25,7	5,0	5,0	2,6	7,1	4,7	3,1	3,7	6,3
Głogówek	10,7	13,7	11,0	33,5	2,2	8,5	2,2	6,0	4,4	1,9	1,1	4,7
Prudnik	9,4	9,8	9,4	30,1	2,5	10,9	4,7	10,5	2,5	3,6	1,1	5,4
Lubrza	11,4	9,6	12,3	30,3	2,2	7,0	5,3	10,1	3,5	2,2	0,9	5,3
Kolonowskie	9,0	16,9	14,6	18,0	2,2	4,5	3,4	10,1	2,2	4,5	3,4	11,2
Leśnica	6,3	12,2	10,7	29,3	5,9	9,8	3,4	7,3	2,9	2,0	1,5	8,8
Strzelce Opolskie	8,5	13,6	19,5	25,3	3,4	7,3	1,7	6,4	1,9	3,9	1,9	6,8
Ujazd	12,2	3,8	19,8	25,2	3,1	14,5	2,3	7,6	3,1	3,1	0,8	4,6
Zawadzkie	10,4	13,6	10,4	26,4	4,8	7,2	2,4	8,8	1,6	5,6	2,4	6,4
Izbicko	7,5	9,4	22,3	19,6	2,3	6,0	2,6	11,3	2,3	5,7	1,9	9,1
Jemielnica	7,9	12,7	15,7	25,5	3,4	8,2	3,4	4,1	2,6	2,2	3,0	11,2

Źródło: jak w tab. 4.

Analizując uzyskane dane z tab. 5, można stwierdzić, że w gminach województwa opolskiego dominują podmioty gospodarcze zarejestrowane w handlu i naprawach (27,9%), budownictwie (13,6%), przemyśle (12%), obsłudze nieruchomości i firm (9,5%) oraz rolnictwie (9,3%). Największy udział rolnictwa odnotowano w Zębowicach i Wołczynie, a najmniejszy – w Gogolinie. Analizując podmioty gospodarcze z podziałem na trzy sektory gospodarki, można stwierdzić, że w gminach badanego województwa

dominuje sektor trzeci, czyli szeroko rozumiane usługi, które można podzielić na usługi:

– rynkowe, dotyczące sekcji: handel hurtowy i detaliczny, naprawa pojazdów samochodowych, motocykli oraz artykułów użytku osobistego i domowego, hotele i restauracje, transport, gospodarka magazynowa i łączność, pośrednictwo finansowe, obsługa nieruchomości, wynajem i usługi związane z prowadzeniem działalności gospodarczej, działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała oraz gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników;

– nierynkowe, dotyczące sekcji: administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i powszechne ubezpieczenie zdrowotne, edukacja oraz ochrona zdrowia i pomoc społeczna.

Z przytoczonych pojęć w gminach województwa opolskiego do usług rynkowych zalicza się 57,1%, a do usług nierynkowych – 7,9% ogółu podmiotów gospodarczych zarejestrowanych w rejestrze REGON. Na podstawie tak ukształtowanej sytuacji gospodarczej miast i gmin badanego województwa można stwierdzić, że najwięcej podmiotów gospodarczych zarejestrowanych jest w handlu i naprawach, obsłudze nieruchomości i firm, budownictwie i przemyśle. Rolnictwo w miastach województwa opolskiego obejmuje 1,5%, w gminach – 9,3%, a w powiatach – 3,7% ogółu jednostek gospodarczych. Sytuację w powiatach województwa opolskiego przedstawia tab. 6.

* * *

Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że na obszarze miast i gmin województwa opolskiego dominuje pesymistyczny i zrównoważony typ demograficzny, mający zasadnicze znaczenie dla ukształtowania pesymistycznego typu demograficznego w całym województwie opolskim. Sytuacja ta wskazuje na pogłębiający się kryzys demograficzny badanego województwa. Mimo tak ukształtowanego typu demograficznego na obszarach wiejskich województwa opolskiego widoczne są procesy urbanizacji, które w istotny sposób upodabniają tereny gminne do struktury terenów miejskich. Oprócz zmian w strukturze demograficznej istotne zmiany dokonały się również w strukturze podmiotów gospodarczych, a tym samym w strukturze funkcjonalnej. Podmioty gospodarcze zarejestrowane w systemie REGON na obszarze zarówno wiejskim, jak i miejskim wykazują dominację sektora trzeciego, czyli szeroko rozumianych usług. Struktura taka charakterystyczna była dla miast, a tereny wiejskie utożsamiane były z dominacją sektora pierwszego, tj. surowcowego – rolnictwa. Jak wynika z przedstawionych analiz, struktura demograficzna, gospodarcza oraz funkcjonalna województwa opolskiego przypomina model charakterystyczny dla regionu miejskiego i wskazuje tym samym na duży stopień zurbanizowania terenów wiejskich. Proces ten w najbliższych latach pogłębi się w wyniku prowadzonych prac rozwojowych na terenach wiejskich.

Tabela 6. Udział procentowy podmiotów gospodarki narodowej zarejestrowanych w rejestrze REGON według sekcji PKD w powiatach województwa opolskiego w 2004 r.

Powiat	Wyszczególnienie											
	Rolnictwo	Przemysł	Budownictwo	Handel i naprawy	Hotele i restauracje	Transport, gospodarka magazynowa i łączność	Pośrednictwo finansowe	Obsługa nieruchomości i firm	Administracja publiczna i obrona narodowa, obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zdrowotne	Edukacja	Ochrona zdrowia i pomoc społeczna	Działalność usługowa komunalna, społeczna i indywidualna, pozostała
Razem	3,7	9,4	10,5	30,7	3,1	5,9	4,1	18,5	1,0	2,8	4,2	6,2
Brzeski	3,7	8,7	11,4	31,4	2,3	5,9	3,7	20,2	0,7	2,6	3,9	5,4
Głubczycki	5,3	7,1	8,5	33,0	2,9	6,2	3,6	19,0	1,7	2,9	3,9	5,8
Kędzierzyńsko-kozielski	2,0	9,2	10,2	31,7	3,6	7,0	4,1	18,3	0,9	2,6	4,5	6,1
Kluczborski	4,8	10,0	11,2	29,7	2,7	4,9	4,0	18,8	0,9	3,5	4,0	5,4
Krapkowicki	2,8	10,2	12,6	29,3	4,1	5,8	4,5	15,2	1,3	3,0	4,5	6,8
Namysłowski	7,4	9,0	11,0	29,1	3,2	6,3	3,3	15,4	1,4	3,7	4,4	5,6
Nyski	3,3	9,7	8,8	35,6	3,6	4,9	4,0	17,4	0,8	2,4	3,5	6,1
Oleski	8,2	14,3	10,1	31,3	3,0	4,7	3,2	8,9	1,9	3,8	4,4	6,2
Opolski	6,7	12,3	14,8	27,4	3,1	6,4	3,4	13,0	1,1	2,6	3,0	6,3
Prudnicki	4,5	9,1	8,6	32,0	3,5	5,5	3,8	18,5	1,6	2,8	4,3	5,8
Strzelecki	4,5	9,8	12,3	30,0	3,2	6,5	3,8	12,1	1,5	3,7	4,9	7,6
Opole	0,9	7,2	9,1	28,4	2,6	6,3	5,5	26,1	0,4	2,2	4,8	6,6

Źródło: jak w tab. 4.

Dzięki akcesji Polski do Unii Europejskiej tereny miejskie, ale przede wszystkim tereny wiejskie otrzymały istotne wsparcie finansowe z funduszy przedakcesyjnych (ISPA, SAPARD, PHARE) oraz strukturalnych. Fundusze te zostały przeznaczone m.in. na poprawę infrastruktury technicznej, rozwój małych i średnich przedsiębiorstw czy obecnie na podnoszenie kwalifikacji zawodowych mieszkańców (EFS). Jak wynika z przeprowadzonych badań, większość mieszkańców badanych gmin utrzymuje się ze źródeł pozarolniczych, a jedynie dla ok. 5% rolnictwo jest głównym źródłem zarobkowania. Struktura funkcjonalna gmin wykazuje przewagę sektora trzeciego, czyli szeroko rozumianych usług zarówno rynkowych, jak i nierynkowych nad sektorem pierwszym i drugim. Oprócz tych widocznych elementów urbanizacji wsi można również analizować aspekt przestrzenny czy charakter zabudowy mieszkaniowej, jaki zaczyna dominować na terenach wiejskich. Dodatkowo

radykalnym zmianom ulega poziom wykształcenia mieszkańców oraz rozpowszechnia się miejski styl życia, co również świadczy o postępującym procesie urbanizacji obszarów wiejskich.

The state of urbanization of the village in Opole Province seen within the functional, social and economic framework

Summary

The changes undergoing within the social, economic and functional spheres of life, both in the urban and rural environments, exert a significant influence on the shaping of the demographic, economic and functional structures in the area being examined. Analyzing demographic types, one can conclude that in the towns and communes of Opole Province, in its predominant part, there prevail pessimistic and sustained types, which – accordingly – has resulted in the appearance of the pessimistic demographic type in the whole of the Province. The structure of economic subjects, according to the PKD section, displays a dominance of the third sector, that is that of broadly-understood services, both in the areas of the towns and communes under examination. In the rural areas of Opole Province the functional structure is characterized by a considerable share of the services sector at the cost of the first and the second ones. The majority of inhabitants of the Province earn their living from sources outside agriculture – only for 5% of the population farming is the main income source. Consequently, the rural areas of the Province play functions which are not related with agriculture at all, often providing basis for developed industry, with full technical and social infrastructure. Thus, they are becoming similar to towns. The changes are complemented by the architectural factor, that is the frequent residential character of detached or semi-detached buildings, which differs from the traditional rural character and alters the landscape and appearance of the countryside to a great extent. These changes are caused by the advancing process of urbanization of rural areas.

Joanna DYBOWSKA,
Anna MIJAL*

Uwarunkowania demograficzne rozwoju wsi polskiej

Podjmując dyskusję na temat przyszłości obszarów wiejskich i rolnictwa w Polsce w kontekście zachodzącego procesu transformacji ustrojowej i przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, należy uwzględnić kwestie dotyczące ludności zamieszkującej te obszary. Ludność jest bowiem jednym z podstawowych zasobów w gospodarce, właścicielem znacznej części pozostałych zasobów, podmiotem w gospodarce zorganizowanym w gospodarstwa domowe oraz ostatecznym adresatem wszelkich działań państwa w ramach polityki społeczno-gospodarczej, której celem jest stymulowanie bądź korygowanie przekształceń strukturalnych w gospodarce.

Właśnie rolnictwo jest tym działem gospodarki, który angażował dotychczas znaczną część zasobów pracy w Polsce, a w nowych warunkach – poddawany wymogom obowiązującym w UE – przeżywa intensywne zmiany¹. W latach 1988–2002 spadła blisko o połowę liczba osób utrzymujących się z pracy w rolnictwie – dotyczy to głównie rodzinnych gospodarstw rolnych². Świadczy to o wyraźnej zmianie źródeł utrzymania ludności obszarów wiejskich, a tym samym stanowi ważną przesłankę zmiany charakteru obszarów wiejskich – rolnictwo traci dominującą pozycję.

Mimo to mamy jeszcze do czynienia z 1,8 mln indywidualnych gospodarstw rolnych o powierzchni powyżej 1 ha³. Rolnictwo angażuje jeszcze ok. 17%

* Dr Joanna Dybowska, dr Anna Mijal, Uniwersytet Opolski.

¹ Zob. *Przyszłość wsi polskiej. Wizje, strategie, koncepcje*, red. L. Kolarska-Bobińska, A. Rosner, J. Wilkin, Warszawa 2001.

² http://www.stat.gov.pl/dane_spol_gosp/nsp/spis_lud/roz5.doc (10.01.2005).

³ B. Fedyszak-Radziejowska, *Polityka rolna UE a problemy wsi i rolnictwa*, <http://ekai.pl/europa>, s. 1.

pracujących w Polsce⁴. Na obszarach wiejskich mieszka 14,6 mln osób zorganizowanych w 4,4 mln gospodarstw domowych (tj. 33% ogółu gospodarstw domowych w Polsce według stanu z 2002 r.). Jest to zatem znaczny potencjał, który – jak pokazują prognozy demograficzne – będzie jeszcze zyskiwał na znaczeniu w procesie rozwoju ludności Polski w perspektywie 2030 r.

Charakterystyka aktualnego stanu zasobów demograficznych obszarów wiejskich i spodziewanych w nim zmian wymaga wyjaśnienia czynników, które ten stan wywołują. Liczba i struktura ludności jest wynikiem oddziaływania strumienia urodzeń i zgonów oraz ruchów migracyjnych, na które niebagatelny wpływ wywiera industrializacja wraz z urbanizacją. Stąd też konieczne jest odwołanie się przy charakterystyce obszarów wiejskich do procesów demograficznych zachodzących w miastach. Ścisła zależność między tymi środowiskami widoczna jest w takim elemencie ruchu ludności, jak migracje wewnętrzne. Dodatnie saldo w jednym środowisku powiększające liczbę ludności wpływa na ujemne saldo w drugim środowisku. Samo obliczenie liczby ludności zamieszkującej obszary wiejskie zależne jest od przyjętego kryterium odróżniania wsi od miasta.

W Polsce obowiązuje kryterium administracyjne, uwzględniające funkcje pełnione przez miejscowość, a nie kryterium liczby mieszkańców. Według ostatniego spisu ludności z 2002 r. obszary wiejskie zamieszkiwało 14 619 715 osób, tj. 38,2% ludności Polski. Gdyby przyjąć kryterium gęstości poniżej 100 osób na 1 km (kryterium postulowane w UE), liczba ta byłaby o 2 mln niższa; gdyby przyjąć gęstość poniżej 150 osób na 1 km (kryterium postulowane przez Organization for Economic Co-operation and Development), liczba ta wyniosłaby 13,5 mln osób⁵.

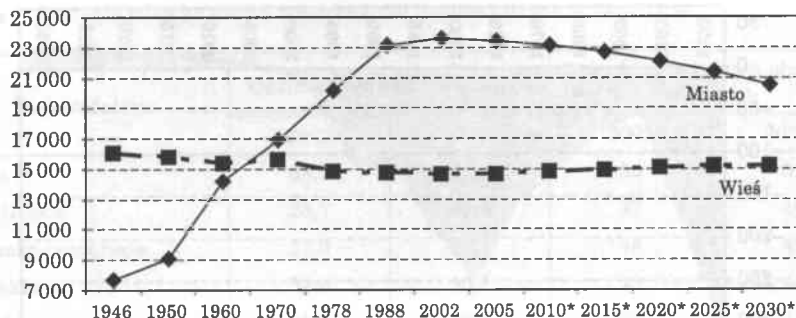
Pod względem zasobów demograficznych Polska należy do czołówki krajów europejskich, a pod względem zasobów demograficznych skupionych na wsi wyprzedza kraje o większej liczbie ludności, takie jak Hiszpania, Niemcy, Ukraina i Wielka Brytania, ustępując jedynie Rosji, Włochom i Francji⁶. Udział ludności wiejskiej w ludności Polski ogółem (38,2%) jest typowy dla warunków europejskich⁷, choć trzeba zauważyć, że – jak do tej pory – w Polsce nie wystąpił znaczny przepływ ludności z miast na wieś w celach rezydencyjnych. Ten nowy trend zarysował się dopiero od 2000 r. Dotychczas w efekcie migracji wieś traciła mieszkańców na rzecz miast. Pomimo dużego przyrostu naturalnego na wsi liczba ludności ob-

⁴ Struktura zasobów pracy i ich wykorzystanie według cech demograficznych i społeczno-zawodowych, tab. 17, s. 42, http://www.stat.gov.pl/dane_spol_gosp/nsp/wybr_aspekty_akt_ekon_02/czesc2.doc

⁵ M. Okólski, *Demografia zmiany społecznej*, Warszawa 2004, s. 234.

⁶ Tamże, s. 235.

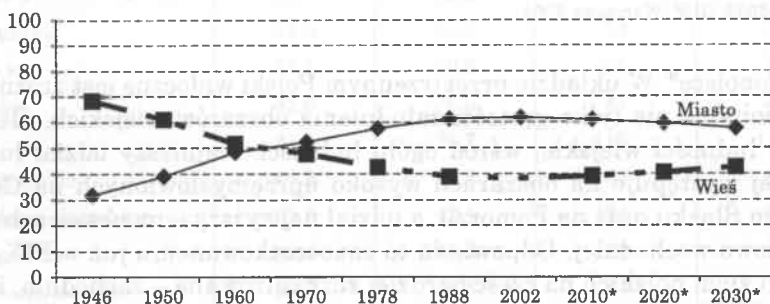
⁷ W 20 krajach, w tym w Polsce, przekracza on 30%; tamże, s. 235. Jednakże w krajach UE ludność wiejska stanowi średnio 21%, przy dużym zróżnicowaniu między krajami – od 3% w Belgii do 41% w Irlandii; B. Fedyszak-Radziejowska, dz. cyt., s. 1.

Rys. 1. Liczba ludności Polski według miejsca zamieszkania w latach 1946–2030 (w tys.)

* Dane prognozowane.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2003, tab. I, s. XXX–XXXIV; L. Bolesławski, *Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, GUS, Warszawa 2004.

Rys. 2. Ludność Polski według miejsca zamieszkania w latach 1946–2030 (w % ogółu ludności)

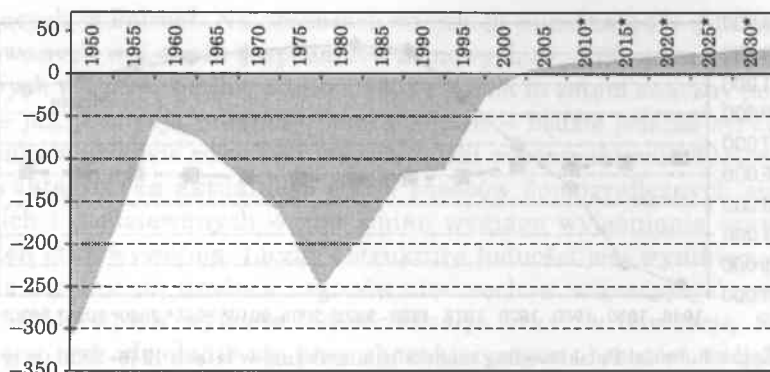
* Dane prognozowane.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2003; L. Bolesławski, *Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, GUS, Warszawa 2004, tab. 1, s. 36–44.

szarów wiejskich uległa zmianie w niewielkim stopniu, gdyż w 2003 r. stanowiła ona 94% stanu z 1946 r., natomiast liczba mieszkańców miast w latach 1946–2003 niemal się potroiła – z 8,0 mln do 23,5 mln (rys. 1–3). Wzrost przepływów ludności z miasta na wieś, w tym w celach rezydencyjnych, wraz z trendami w ruchu naturalnym przewidywanymi w prognozie demograficznej zapowiada wzrost liczby ludności obszarów wiejskich do 15,192 mln osób w 2030 r. i wzrost udziału tej grupy ludności do 42,5% ogółu mieszkańców Polski.

Obecnie ludność obszarów wiejskich zamieszkuje ok. 60 tys. jednostek osadniczych, przy czym zaludnienie jednej wsi przekracza 100 osób, a średnia ogólnopolska wynosi 350 osób⁸. Najliczniejsze, przekraczające 1 tys. mieszkańców wsie znajdują się na Górnym i Dolnym Śląsku, Podkarpaciu

⁸ M. Okólski, dz. cyt., s. 234.

Rys. 3. Saldo migracji wewnętrznych ludności obszarów wiejskich (w tys.)

* Dane prognozowane.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2003, tab. I, s. XXX–XXXIV; L. Bolesławski, *Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, GUS, Warszawa 2004.

i w Małopolsce⁹. W układzie przestrzennym Polski widoczne jest zróżnicowanie regionalne nie tylko gęstości zaludnienia obszarów wiejskich, ale także udziału ludności wiejskiej wśród ogółu ludności. Najniższy udział ludności wiejskiej występuje na obszarach wysoko uprzemysłowionych na Górnym i Dolnym Śląsku oraz na Pomorzu, a udział najwyższy – na obszarach Polski południowo-wschodniej. Odpowiada to zapoczątkowanemu już w XIX w. podziałowi ziem polskich na część bardziej zurbanizowaną – zachodnią, i mniej zurbanizowaną – południowo-wschodnią (tab. 1).

Oznacza to, że okres forsownej industrializacji, z jaką mieliśmy do czynienia po zakończeniu II wojny światowej, nie zniwelował tych różnic, choć zmienił zasadniczo proporcje między ludnością wiejską a ludnością miejską¹⁰. Ocenia się, że rozwój miast nie nadążał za intensywnością industrializacji, powodując zjawisko „niedourbanizacji” – powszechne i typowe w krajach bloku sowieckiego¹¹. Niedostateczny rozwój infrastruktury miast (brak mieszkań) hamował przepływ ludności (migracje definitywne) ze wsi do miast. Brakującą w miastach podaż siły roboczej uzupełniano ludnością wiejską, która dojeżdżała do pracy w mieście lub była kwaterowana w hotelach robotniczych. Migracje wahadłowe, będące środkiem zastępczym migracji definitywnej, doprowadziły do wzrostu liczby ludności dwuzawodowej na obszarach wiejskich¹².

⁹ Wsie liczące ponad 1000 mieszkańców stanowią ok. 6% ogółu wsi; tamże, s. 235.

¹⁰ W 1931 r. w Polsce 72,2% ludności mieszkało na wsi, w 1946 r. – 68,2%, a w 2002 r. – 38,2%.

¹¹ G. Konrad, I. Szelenyi, *Social Conflicts of Underurbanization*, w: *Urban and Social Economics in Market and Planned Economies*, eds. A.A. Brown, J.A. Licari, F. Neuberger, New York 1974, za: M. Okólski, dz. cyt., s. 234.

¹² M. Okólski, dz. cyt., s. 251.

Tabela 1. Ludność wiejska wśród mieszkańców poszczególnych województw

Województwo	Udział ludności wiejskiej (%)		Gęstość zaludnienia obszarów wiejskich	
	2002	2030*	2002	2030*
Razem	38,2	42,6	50	52
Dolnośląskie	28,7	32,9	47	48
Kujawsko-pomorskie	37,9	43,1	46	49
Lubelskie	53,4	55,1	49	46
Lubuskie	35,5	39,9	27	28
Łódzkie	35,1	38,7	54	52
Małopolskie	49,8	55,1	120	134
Mazowieckie	35,4	37,9	54	57
Opolskie	47,5	50,2	58	50
Podkarpackie	59,5	62,8	74	76
Podlaskie	41,1	40,8	26	24
Pomorskie	32,0	38,6	41	49
Śląskie	21,0	26,7	116	123
Świętokrzyskie	54,2	57,8	64	61
Warmińsko-mazurskie	39,8	42,1	24	24
Wielkopolskie	42,4	46,3	50	55
Zachodniopomorskie	30,6	35,5	24	26

*Dane prognozowane.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2003, tab. 3, s. 11; L. Bolesławski, *Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, GUS, Warszawa 2004, tab. 2, s. 45–95.

Wprawdzie kulminacja dojazdów do pracy nastąpiła w latach 70., ale i dzisiaj – w zupełnie nowej sytuacji transformującej się gospodarki – osoby pracujące w rolnictwie są tymi, które najczęściej w Polsce pracują w więcej niż jednym sektorze gospodarki¹³. Wśród ludności wiejskiej wzrastającą grupą są osoby łączące pracę w gospodarstwie rolnym z dodatkowym źródłem utrzymania.

Łączenie zawodu rolnika z innymi zawodami stało się specyficzną cechą obszarów wiejskich. Transformacja ustrojowa, wymuszająca restrukturyzację polskiej gospodarki, ograniczyła popyt na pracę i doprowadziła do masowego bezrobocia. Ograniczenie popytu na pracę w miastach u schyłku XX w. stało się ponownie czynnikiem zatrzymującym ludność na obszarach wiejskich¹⁴. Niewątpliwie utrudnia to zmianę struktury agrarnej polskiego rolnictwa,

¹³ *Struktura zasobów pracy...*, s. 46.

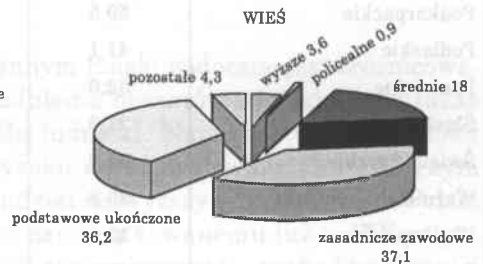
¹⁴ Szacuje się, że bezrobocie ukryte na wsi to ok. 827 tys. osób, które są zbędne dla gospodarstw rolnych; B. Fedyszak-Radziejowska, dz. cyt., s. 1; zob. też: *Podstawy strategii zinte-*

którą cechuje zbyt duże rozdrobnienie¹⁵. Jednakże małe znaczenie dochodu z pracy w rolnictwie jako głównego źródła utrzymania ludności wiejskiej. W 1978 r. dla 49% ludności wiejskiej praca w gospodarstwie rolnym była podstawowym źródłem utrzymania, w 1988 r. – dla 33%, w 1995 r. – dla 27%, a w 2002 r. – dla 16%¹⁶. Zróżnicowanie źródeł dochodu ludności wiejskiej oznacza odchodzenie od dotychczasowego monokulturowego, tj. opartego na rolnictwie, rozwoju obszarów wiejskich¹⁷. Szanse na przyszłość w znacznej mierze wyznaczone zostaną przez czynnik demograficzny, zważywszy na zmiany w ilości zasobów demograficznych Polski w pierwszej połowie XXI w. Należałoby zwrócić uwagę nie tylko na aspekt ilościowy, ale też na aspekt jakościowy. Niestety, poziom wykształcenia ludności wiejskiej jest ciągle relatywnie niższy niż poziom wykształcenia mieszkańców miast (rys. 4).

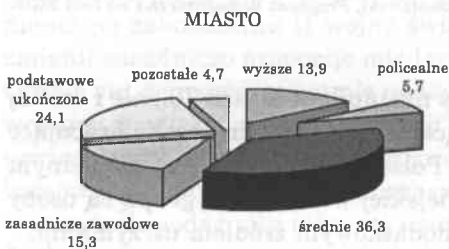
Mężczyźni w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w 2002 r.

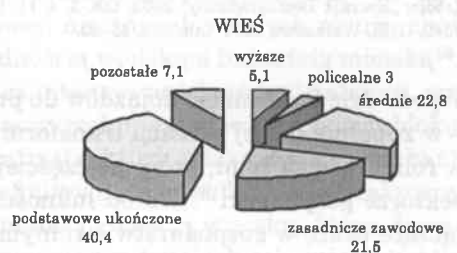
Mężczyźni w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w 2002 r.

Kobiety w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w 2002 r.

Kobiety w wieku 15 lat i więcej według poziomu wykształcenia w 2002 r.

Rys. 4. Struktura wykształcenia kobiet i mężczyzn w Polsce w 2002 r. (w %)

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2004, tab. 26, s. 166.

growanego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich w Polsce, red. J. Wilkin, Warszawa 2003, s. 43–46.

¹⁵ K. Hanusik, S. Sokołowska, *Uwarunkowania podejmowania decyzji produkcyjnych w rolnictwie. Aspekt przestrzenny*, w: *Przemiany społeczne, ekonomiczne i organizacyjne we współczesnej gospodarce polskiej*, red. K. Hanusik, U. Łangowska-Szczęśniak, S. Sokołowska, Opole 2005, s. 142–148.

¹⁶ M. Okólski, dz. cyt., s. 260.

¹⁷ Tamże, s. 261.

Z tego względu spore zaniepokojenie budzą informacje o gorszych szansach edukacyjnych dzieci wiejskich w stosunku do szans dzieci mieszkających w miastach. Ocenia się, że jest to efektem rozwiązań systemowych w dziedzinie oświaty. Badania wskazują, że w latach 90. XX w. częściej niż co drugi absolwent szkoły podstawowej w mieście zostawał studentem wyższej uczelni, natomiast wśród absolwentów szkół wiejskich – rzadziej niż co dwudziesty. Oznacza to zmniejszenie co najmniej o połowę, w stosunku do lat 70., częstości przechodzenia pełnego cyklu kształcenia przez młodzież wiejską¹⁸. Ze względu na to, że właśnie na wsi będzie mieszkać relatywnie coraz większa część (49% w 2030 r.) ludności w wieku przedprodukcyjnym (0–17 lat), która stanowi zaplecze dla rynku pracy, możliwie jak najszybsza poprawa jakości kształcenia młodzieży na obszarach wiejskich i dostępności dla niej nauki w szkołach wyższych nabiera kluczowego znaczenia z punktu widzenia długofalowego rozwoju nie tylko obszarów wiejskich, ale też całej polskiej gospodarki¹⁹.

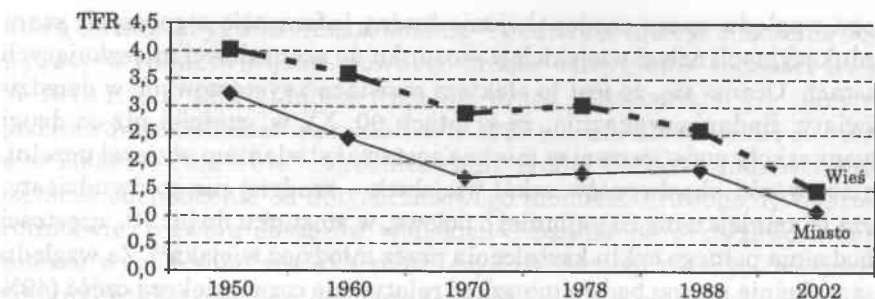
Konieczność ta wynika z zasadniczych zmian w ilości zasobów demograficznych w miastach i na wsi. Według najnowszej prognozy²⁰ mieszkańców miast będzie ubywać z 23,5 mln do 20,5 mln w 2030 r. (tj. o 13%), a na wsi ludności przybędzie do 15,2 mln (tj. o ok. 4%). Te rozbieżne tendencje prognozowane na nadchodzący okres są efektem różnic w ruchu naturalnym ludności miast i wsi, które utrzymywały się w minionym okresie i na które nałoży się jeszcze zmiana kierunku migracji – przewidywane jest dodatnie saldo migracji wewnętrznych na wsi. Nieco późniejszy wiek wstępowania w związek małżeński oraz jego mniejsza trwałość (rozwoły były częstsze w miastach) powodowały niższą dzietność rodzin i niższy przyrost naturalny w miastach. Kobiety mieszkające na wsi stale cechowała znacznie wyższa dzietność niż mieszkanki miast (rys. 5–7). Zmniejszenie dystansu nastąpiło dopiero w latach 90., ale do chwili obecnej wieś wykazuje jeszcze dodatni przyrost naturalny, podczas gdy miasta już od 1998 r. mają ujemny przyrost naturalny, który będzie się jeszcze pogłębiał. Mieszkańcy miast znaleźli się w sytuacji braku zastępowalności pokoleń już w połowie lat 60. XX w. Stąd po 2010 r. przyspieszy się proces starzenia mieszkańców miast i postępować będzie depopulacja. To dlatego zasoby demograficzne wsi będą nabierały znaczenia dla rozwoju społeczno-gospodarczego Polski w nadchodzących latach.

Starzenie się ludności miejskiej i depopulacja miast oznaczają również starzenie się i kurczenie zasobów pracy. Wzrastający odsetek mieszkańców

¹⁸ *Raport o rozwoju społecznym – Polska 2000. Rozwój obszarów wiejskich*, Warszawa 2000, za: M. Okólski, dz. cyt., s. 258; zob. też: W. Michna, *Różne formy oświaty i ich wpływ na wielofunkcyjny rozwój wsi polskiej*, w: *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w kontekście integracji z Unią Europejską*, red. A. Stasiak, Warszawa 2000.

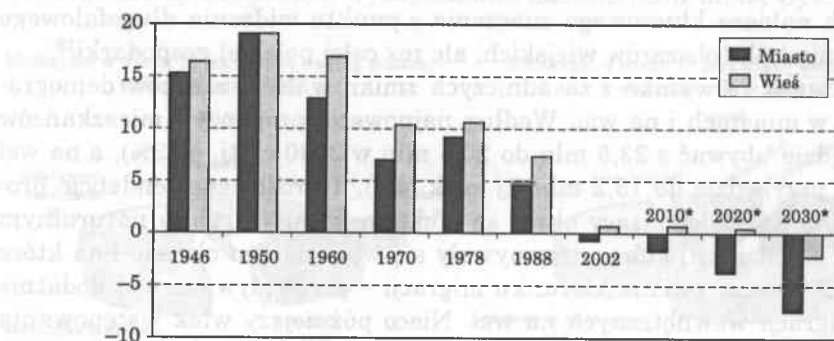
¹⁹ K. Szafranec, *Ludzie – podstawowy kapitał polskiej wsi*, w: *Przyszłość wsi polskiej...*; zob. też: *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju...*, s. 93–132.

²⁰ Zob. L. Bolesławski, *Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, GUS, Warszawa 2004.

Rys. 5. Dzietność kobiet w Polsce (TFR)

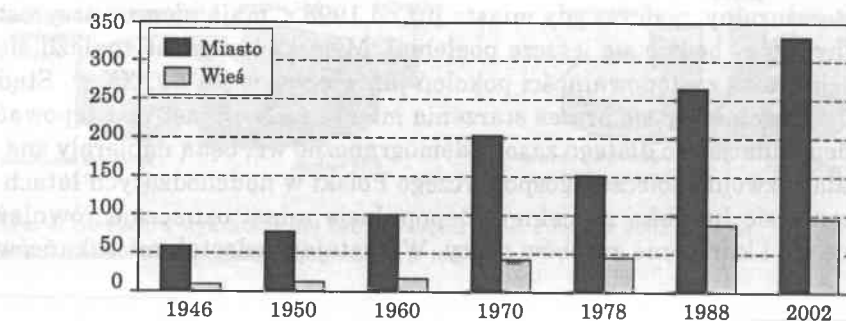
Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2004, s. 54–57.

Rys. 6. Przyrost naturalny w Polsce na 1000 ludności

* Dane prognozowane.

Źródło: „Rocznik Demograficzny” 2003; L. Bolesławski, *Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, GUS, Warszawa 2004, tab. 3, s. 96.

Rys. 7. Rozwody w Polsce na 1000 małżeństw

Źródło: opracowanie na podstawie danych GUS.

wsi wśród ogółu ludności Polski wiąże się ze wzrostem udziału zasobów pracy znajdujących się na wsi w ogólnych zasobach pracy – z 36% w 2002 r. do 44% w 2030 r. Liczba osób w wieku produkcyjnym w Polsce będzie wzrastała

tylko do 2010 r. – ponad 90% tego przyrostu dotyczyć będzie mieszkańców wsi. Ten znaczny wzrost zasobów pracy na wsi wymaga szybkiego wzrostu liczby miejsc pracy na obszarach wiejskich, przede wszystkim w zawodach pozarolniczych; w przeciwnym razie będzie on powiększać rozmiary bezrobocia i w dalszym ciągu hamować przemiany w strukturze gospodarstw rolnych.

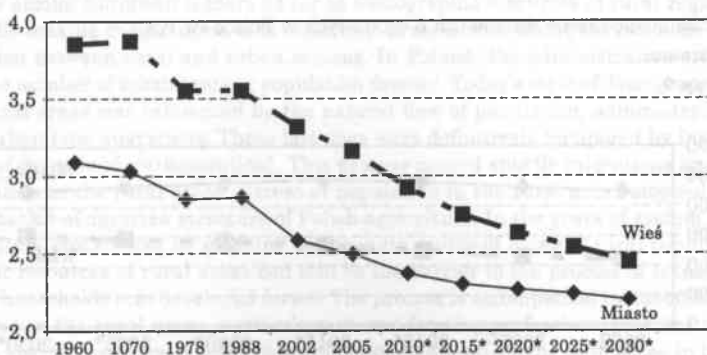
Należy oczekiwać, że zmiany wzorców małżeńskości i płodności na obszarach wiejskich, tak szybkie w latach 90., upodabniające je do wzorców właściwych miejskiemu stylowi życia, po pewnym czasie powodują efekty, z którymi mamy już do czynienia wśród mieszkańców miast. Prognoza zapowiada, że po 2020 r. pojawi się ujemny przyrost naturalny również na obszarach wiejskich. Dla rodziny wiejskiej oznacza to znaczne zmniejszenie liczby osób w gospodarstwie oraz zmianę struktury gospodarstw domowych ze względu na liczbę osób i upodobnienie jej do struktury gospodarstw właściwej miastu (tab. 2, rys. 8).

Tabela 2. Gospodarstwa domowe w Polsce według liczby osób i miejsca zamieszkania

Rok	Miejsce zamieszkania	Struktura gospodarstw domowych według liczby osób (w %)					Przeciętna liczba
		1	2	3	4	5	
2002	miasto	27,7	25,0	21,3	17,3	8,7	2,582
	wieś	18,7	20,3	17,7	19,2	24,1	3,314
2030*	miasto	35,8	30,4	18,1	11,3	4,4	2,200
	wieś	31,0	27,8	19,1	14,4	7,7	2,445

*Dane prognozowane.

Źródło: obliczenia własne na podstawie: L. Bolesławski, *Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, GUS, Warszawa 2004, tab. 4, s. 113.

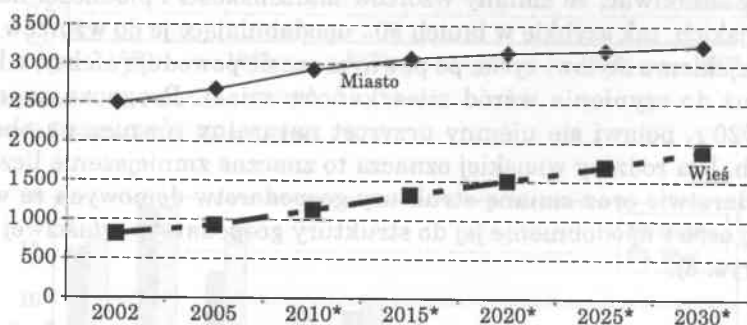

Rys. 8. Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym w Polsce

*Dane prognozowane.

Źródło: L. Bolesławski, *Prognoza demograficzna na lata 2003–2030*, GUS, Warszawa 2004, tab. 4, s. 113.

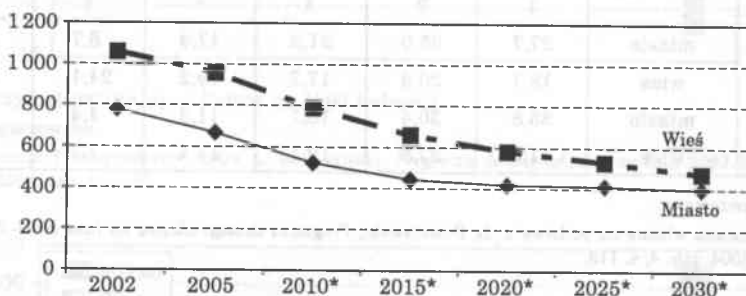
Przemiany te wiążą się z dynamicznym wzrostem liczby gospodarstw domowych na wsi z 4,4 mln do 6,1 mln (tj. o 40%), głównie z powodu wzrostu liczby gospodarstw 1-osobowych (do czego przyczyniać się będzie w znacznym stopniu postępujący proces starzenia się ludności wiejskiej), podczas gdy w miastach liczba gospodarstw domowych, po okresie wzrostu do 9,7 mln w 2015 r., będzie się zmniejszała do 9,1 mln w 2030 r. (rys. 9–11).

Rys. 9. Liczba gospodarstw domowych 1-osobowych w Polsce (w tys.)

*Dane prognozowane.

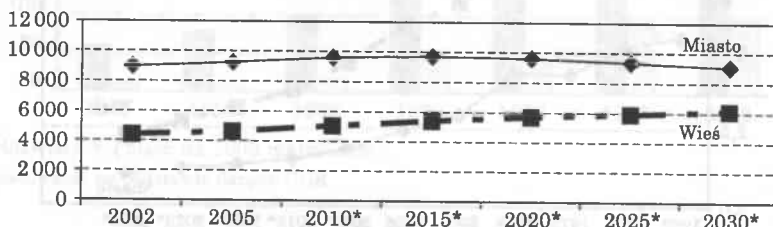
Źródło: jak w rys. 9.

Rys. 10. Liczba gospodarstw domowych 5-osobowych w Polsce (w tys.)

*Dane prognozowane.

Źródło: jak w rys. 9.

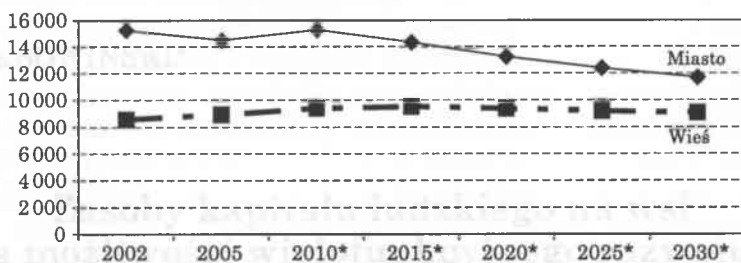

Rys. 11. Liczba gospodarstw domowych w Polsce ogółem (w tys.)

*Dane prognozowane.

Źródło: jak w rys. 9.

Nadchodzące lata cechować będą zatem zasadnicze zmiany w sytuacji demograficznej Polski. Zmniejszenie liczby ludności będzie się wiązać ze zmianami w strukturze rozmieszczenia ludności według miejsca zamieszkania, w tym rozmieszczenia zasobów pracy, a także ludności w wieku przedprodukcyjnym – zaplecza dla rynku pracy (rys. 12).

Rys. 12. Ludność Polski w wieku produkcyjnym według miejsca zamieszkania (w tys.)

*Dane prognozowane.

Źródło: jak w rys. 9.

Do 2030 r. spodziewany jest wzrost liczby ludności na wsi, dynamiczny wzrost liczby gospodarstw domowych, wzrost udziału obszarów wiejskich w rozmieszczeniu zasobów pracy oraz ludności w wieku przedprodukcyjnym. Dlatego też warto zwrócić większą uwagę na zasoby demograficzne wsi i w sytuacji depopulacji oraz przyspieszonego procesu starzenia się mieszkańców miast traktować zasoby demograficzne wsi jako czynnik prorozwojowy polskiej gospodarki.

The Demographic Conditionings Behind the Development of Polish Countryside

Summary

Poland is among European leaders as far as demographic resources of rural regions are concerned. While making comparisons, it is important to remember about the essential criterium of differentiation between rural and urban regions. In Poland, the administrative criterium is in force, not the number of inhabitants or population density. Today's state of demographic resources of Polish rural areas was influenced by the natural flow of population, administrative changes and rural-urban type migrations. These last ones were definitively hampered by insufficient development of cities (underurbanization). This process caused shuttle migrations and artificially kept population in the rural areas. Excess of population in the rural areas stopped the process of transformation of agrarian structure of Polish agriculture. In the years of system transformation, agriculture quickly lost its meaning as the main source of living of rural population. Large demographic resources of rural areas can still be the barrier to the process of transformation of small rural households into developed farms. The process is accompanied by insufficient number of workplaces in the rural areas, particularly in non-farming professions. The low rural education level is also the problem. Youths in rural regions have still some difficulties in the access to higher education. Some fundamental changes of demographic situation of Poland are prefigured in the perspective of year 2030. Because of them, particular attention should be given to rural demographic resources. They should be treated as the progressing factor of Polish economics.

Tomasz SOWIŃSKI*

Zasoby kapitału ludzkiego na wsi a możliwości wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich

Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej wydaje się kończyć czas przemian i transformacji. Niewątpliwe sukcesy tego okresu okupione zostały dotkliwymi porażkami, które najbardziej odczuły tradycyjne działy gospodarki związane z tzw. przemysłem surowcowym, m.in. takie jak górnictwo czy rolnictwo, co znalazło odzwierciedlenie chociażby w drastycznej obniżce poziomu życia w tych grupach społecznych.

Rozdrobniona struktura polskiego rolnictwa, z blisko 2 mln gospodarstw indywidualnych ze średnią powierzchnią użytków rolnych 7,5 ha, nie pozwala mu na skuteczne konkutowanie na międzynarodowym rynku unijnym. Słabość dotychczasowego modelu rolnictwa skłania do poszukiwania nowego modelu, który pozwalałby wejść polskiej gospodarce na ścieżkę trwałego wzrostu, tworząc mocne podstawy rozwoju gospodarczego kraju.

Dotychczasowe uwarunkowania historyczne, społeczne i gospodarcze rozwoju polskiego rolnictwa nie pozwalają na budowanie w przewidywalnej perspektywie modelu wzorowanego na obserwowanym w niektórych krajach „piętnastki” (Francja, Dania), ze średnią powierzchnią gospodarstw rolnych ok. 35 ha, gdzie pracuje jedynie niecałe 5% zatrudnionych w całej gospodarce. W związku z tym rozwój polskiego rolnictwa oparty powinien być na (ten nurt również coraz częściej spotykany jest w krajach Unii) wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich i na zdywersyfikowanej działalności gospodarstw rolniczych. Wielofunkcyjność oznacza m.in. dywersyfikację produkcji zarówno w obrębie rolnictwa, jak i poza rolnictwem oraz szersze wykorzystywanie przestrzeni wiejskiej, zmianę relacji między miastem i wsią, ochronę

* Mgr Tomasz Sowiński, Uniwersytet Opolski.

środowiska i krajobrazu oraz dziedzictwa kulturowego wsi¹. Tak szeroki program zmian wymaga przewartościowania dotychczasowego sposobu myślenia o funkcji rolnictwa jedynie w kategoriach „dostarczyciela żywności”. To powoduje konieczność dyskusji na temat możliwości wdrożenia w polskim rolnictwie tego typu działań, identyfikując jego słabe i mocne strony oraz pojawiające się bariery. Prowadzone ostatnio intensywnie badania w zakresie możliwości szybkiego rozwoju wsi pokazują, że jednym z najskuteczniejszych rozwiązań dla rolników jest właśnie wielofunkcyjność obszarów wiejskich². Badania pokazują wyraźnie, że grupa rolników o najwyższych dochodach prowadzi najbardziej zdywersyfikowaną działalność. Jednocześnie autorzy tych badań wskazują, że głównym czynnikiem niepodejmowania takiego sposobu gospodarowania swoimi zasobami przez rolników jest niewystarczające doświadczenie oraz niewystarczająca wiedza.

Podstawowym nośnikiem wiedzy i umiejętności jest kapitał ludzki w szerokim tego słowa znaczeniu. Zdefiniowanie go jako głównej bariery dla wielofunkcyjnego rozwoju wsi zmusza do podjęcia próby oszacowania tej kategorii wśród mieszkańców terenów wiejskich w celu podjęcia skutecznych i trafnych działań na rzecz poprawy warunków życia i gospodarowania społecznościami wiejskimi.

Najbardziej powszechnym sposobem szacowania zasobów kapitału (rzeczowego, materialnego) jest wyrażanie jego wartości w pieniądzu. Podobnie jest w przypadku kapitału ludzkiego. Do tej pory w literaturze najczęściej rozważane są dwa podejścia do wartościowania potencjału ludzkiego: dochodowe i kosztowe. Określenie kapitału ludzkiego jako zasobu, który jest źródłem przyszłych dochodów, wskazuje na podejście dochodowe, wykorzystujące metodę zdyskontowanego strumienia oczekiwanych dochodów. Zgodnie z nią zasób kapitału ludzkiego zgromadzonego w danej osobie wart jest tyle, ile wynosi terażniejsza wartość jej całozyciowych dochodów. Krytycy podejścia dochodowego wskazywali na przykłady takich wybitnych postaci w historii nauki i świata, jak J.W. Goethe, J.M. Hoene-Wroński, B. Franklin, którzy – obdarzeni ponadprzeciętnym zasobem potencjału ludzkiego – uzyskiwali dochody niewystarczające do utrzymania siebie i swych rodzin na przyzwoitym poziomie. Drugie podejście związane jest z definicją kapitału ludzkiego przytoczoną m.in. przez S.R. Domańskiego: jest to „zasób wiedzy, umiejętności, zdrowia, energii witalnej zawarty w społeczeństwie. Zasób ten jest dany przez genetyczne cechy danej populacji raz na zawsze, ale można go powiększać drogą inwestycji zwanych inwestycjami w człowieka”³. Tak

¹ M. Adramowicz, *Przesłanki rozwoju wielofunkcyjności rolnictwa i zmian we współczesnej polityce rolnej*, „Zagadnienia Ekonomiki Rolnej” 2005, nr 1, s. 22.

² H. Chaplin, D. Mielczarek, *Dywersyfikacja działalności ekonomicznej gospodarstw rolnych w Polsce. Wyniki badań w województwie podlaskim, podkarpackim i dolnośląskim*, „Więsi i Rolnictwo” 2003, nr 4, s. 64.

³ S.R. Domański, *Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy*, Warszawa 1993, s. 19.

sformułowana definicja pozwala, aby do pomiaru zasobów kapitału ludzkiego wykorzystywać sumę wszelkich nakładów poniesionych (od początku życia jednostki do chwili obecnej) na formowanie zdolności i sprawności ogólnych i zawodowych, a także na poprawę i wzmocnienie kondycji zdrowotnej. Podejście to nazywamy podejściem kosztowym.

Odmiennym sposobem szacowania zasobu kapitału ludzkiego jest wyrażanie go w wybranych jednostkach naturalnych. Jedną z takich metod jest metoda opracowana przez J. Kurkiewicza, A. Sokołowskiego i J. Tatara⁴. Wielkość kapitału ludzkiego wyrażana jest za pomocą tzw. ED-ów, które określone są w taki sposób, że 1 rok nauki równoważny jest 1 ED-owi.

W niniejszej pracy zaprezentowane zostaną wyniki badań dotyczących pomiaru kapitału ludzkiego z wykorzystaniem wyżej wspomnianej metody na podstawie danych statystycznych z Narodowego Spisu Powszechnego (NSP) i Powszechnego Spisu Rolnego (PSR) z 2002 r. w ujęciu przestrzennym w podziale na 16 województw. Wybór okresu badawczego podyktowany był dostępnością do wykorzystywanych w badaniu danych. Zdaniem autora struktura wieku i wykształcenia w ciągu ostatnich 2–3 lat nie uległa gwałtownej zmianie, toteż otrzymane wyniki można z niewielkim marginesem błędu odnieść do teraźniejszej sytuacji naszego kraju.

Głównym założeniem wykorzystywanej tu metody jest stwierdzenie, że zasób kapitału ludzkiego (ilość ED-ów) zmienia się wraz z upływem czasu i na jego zmianę wpływają co najmniej trzy czynniki:

- po pierwsze: w wyniku wykonywanej pracy każdy nabiera doświadczenia i zdobywa wiedzę, co zwiększa jego zasób wiedzy (ten czynnik oznaczono symbolem e_{xs});
- po drugie: wraz z upływem czasu zachodzi proces zapominania wiedzy – współczynnik f_{xs} ;
- po trzecie: wiedza zdobyta w szkołach starzeje się wraz z postępem technicznym, zużywa się moralnie – współczynnik a_{xs} .

Na podstawie powyższych przesłanek formuła, która wyznacza ilość ED-ów w odpowiedniej grupie wiekowej x i w grupie edukacyjnej s , wyraża się następująco:

$$h_{xs} = h_s \cdot e_{xs} \cdot f_{xs} \cdot a_{xs},$$

gdzie: $e_{xs} \geq 1$, $f_{xs} \in [0,1]$, $a_{xs} \in [0,1]$.

W tym miejscu pominięty zostanie szczegółowy opis wyznaczania poszczególnych współczynników, który zawarty jest w przywołanej wcześniej pozycji.

⁴ J. Kurkiewicz, A. Sokołowski, J. Tatar, *Szacowanie zasobów kapitału ludzkiego w Polsce*, w: *Analiza ekonometryczna kształtowania się plac w Polsce w okresie transformacji*, red. S.M. Kot, Warszawa–Kraków 1999, s. 124.

cji⁵. Autor ograniczy się jedynie do zaprezentowania wyników przeprowadzonych badań.

Wyniki dokonanej analizy zróżnicowania zasobów kapitału ludzkiego zgromadzonego na wsi w podziale na województwa przedstawiono w tab. 1. W tabeli obok poziomu zasobów kapitału ludzkiego wyrażonego za pomocą ED-ów, jak również jego średniej ilości przypadającej na mieszkańca wsi, zaprezentowano wartości współczynnika interakcji, który jest jednym z elementów w wykorzystywanej tu metodzie szacowania zasobów kapitału ludzkiego. Zdaniem przywołanych wyżej autorów ma on na celu uwzględnienie korzyści wynikających z „obcowania”, tzn. interakcji, ludzi i ich kapitałów, co pozytywnie wpływa na jego wartość. Wprowadzenie tego współczynnika ma na celu również zróżnicowanie województw ze względu na strukturę kapitału ludzkiego.

Tabela 1. Zasoby kapitału ludzkiego na wsi w województwach (według danych NSP, 2002 r.)

Województwo	Średni zasób kapitału przypadający na 1 mieszkańca wsi	Współczynnik interakcji	Zasób kapitału ludzkiego w województwie
Dolnośląskie	21,30	1,5875	17 710 558
Kujawsko-pomorskie	20,29	1,5783	15 851 206
Lubelskie	20,61	1,5722	24 185 646
Lubuskie	20,77	1,5853	7 436 978
Łódzkie	20,61	1,5676	18 857 151
Małopolskie	20,80	1,5952	33 419 313
Mazowieckie	20,53	1,5789	37 201 285
Opolskie	20,81	1,5924	10 502 912
Podkarpackie	20,66	1,5929	25 852 371
Podlaskie	19,34	1,5471	9 610 409
Pomorskie	19,70	1,5846	13 704 337
Śląskie	22,30	1,6123	22 117 426
Świętokrzyskie	20,65	1,5751	14 495 918
Warmińsko-mazurskie	19,11	1,5611	10 862 393
Wielkopolskie	20,89	1,5909	29 617 822
Zachodniopomorskie	19,82	1,5705	10 265 014

Źródło: opracowanie własne.

Jak łatwo zauważyć, dwa spośród reszty województw wyróżniają się w sposób wyraźny. Są to województwo mazowieckie (ponad 37 mln ED-ów) oraz

⁵ Tamże.

województwo małopolskie (blisko 33,5 mln ED-ów); do tej grupy można zaliczyć również województwo wielkopolskie (ponad 29,5 mln ED-ów). Ilość ED-ów zgromadzona w tych trzech województwach stanowi ponad 33% ED-ów. Następne w kolejności są województwa: podkarpackie, lubelskie i śląskie, w których ilość ED-ów kształtuje się pomiędzy 22 a 25 mln. W dziesięciu pozostałych województwach zgromadzony zasób kapitału ludzkiego nie przekracza 50% zasobów zgromadzonych w województwie mazowieckim (z wyłączeniem województwa łódzkiego – 50,7%). Na ostatnim miejscu znajduje się województwo lubuskie, w którym ilość zasobów kapitału ludzkiego wynosi jedynie niecałe 20% zasobów województwa mazowieckiego. Jak widać, Polska pod względem ilości zasobów kapitału ludzkiego, zgromadzonego na terenach wiejskich w poszczególnych województwach, jest mocno zróżnicowana, z wyraźnymi biegunami wzrostu i obszarami bardzo słabo w tym zakresie rozwiniętymi. Zasoby kapitału ludzkiego pod względem struktury i poziomu wykształcenia są bardzo mało zróżnicowane – pokazuje to współczynnik interakcji. Współczynnik zmienności, obliczony dla tej kategorii, nie przekracza wartości 1%. Również średnie wartości zasobów kapitału ludzkiego, przypadające na 1 mieszkańca wsi danego województwa, wykazują niewielkie zróżnicowanie.

Porównanie zasobów kapitału ludzkiego zgromadzonych na wsi do zasobów oszacowanych tą samą metodą w całej Polsce w poszczególnych województwach pokazuje, że stanowią one średnio nieco ponad 35% zasobów ogółem⁶. Wartość ta znacznie przekracza udział pracujących w rolnictwie (ok. 18%), co wskazywać może na potencjalnie sporą liczbę niezwiązanych ściśle z rolnictwem osób z odpowiednim zasobem wiedzy i umiejętności, które mogłyby rozwijać ideę wielofunkcyjności obszarów wiejskich. Szczegółowe dane, przedstawione w tab. 2 i na mapie 1, ukazują, że najwięcej „wolnego” kapitału jest w województwach podkarpackim i małopolskim. Rolnictwo na tych terenach charakteryzuje się największym rozproszeniem oraz najmniejszą średnią powierzchnią gospodarstw rolnych w kraju. Są to województwa typowo rolnicze, dla których szansą mogłyby być gospodarstwa prowadzące agroturystykę oraz gospodarstwa ekologiczne, wytwarzające żywność odpowiadającą zapotrzebowaniu i coraz częściej ujawniającym się preferencjom konsumentów, oczekujących na produkty zdrowe i ekologiczne. Drugą grupę z podobną relacją zasobów kapitału ludzkiego do pracujących stanowią województwa opolskie i wielkopolskie. Te regiony to obszary, gdzie powierzchnia gospodarstw rolnych jest dużo wyższa niż średnia krajowa, charakteryzując się one tradycyjnie wysoką kulturą rolną. Stwarza to dogodne warunki do

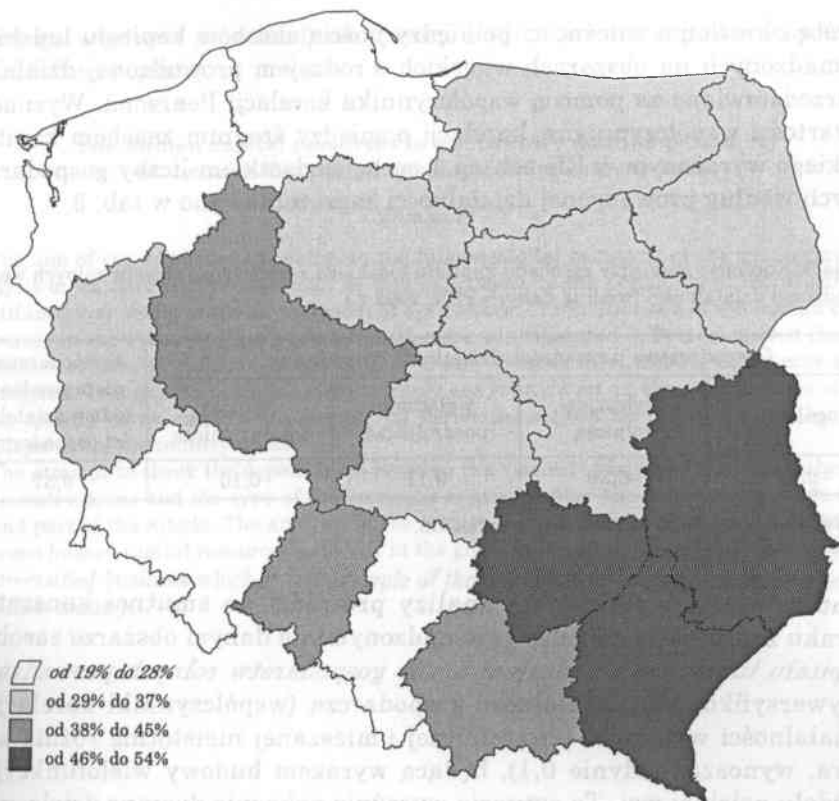
⁶ T. Sowiński, Przestrzenna analiza zasobów kapitału ludzkiego w Polsce w perspektywie tworzenia gospodarki opartej na wiedzy, w: [Materiały pokonferencyjne:] Gospodarcze i społeczne skutki akcesu Polski do UE – doświadczenia i wnioski po pierwszym roku obecności w strukturach unijnych, Głuchołazy, 28–29.09.2005 (w druku).

Tabela 2. Procentowy udział zasobów kapitału ludzkiego zgromadzonych na wsi w stosunku do zasobów ogółem w województwie oraz udział pracujących w rolnictwie w stosunku do pracujących ogółem w województwie (według danych NSP i PSR, 2002 r.)

Województwo	Procentowy udział zasobów	Procentowy udział pracujących
Dolnośląskie	24,70	8
Kujawsko-pomorskie	32,70	18
Lubelskie	47,60	38
Lubuskie	31,40	9
Łódzkie	30,00	22
Małopolskie	43,80	18
Mazowieckie	29,30	16
Opolskie	43,10	17
Podkarpackie	54,10	24
Podlaskie	35,40	35
Pomorskie	26,40	9
Śląskie	19,20	5
Świętokrzyskie	47,80	33
Warmińsko-mazurskie	34,10	16
Wielkopolskie	37,10	17
Zachodniopomorskie	25,60	8
Średnia	35,10	18

Źródło: jak w tab. 1.

rozwoju nowoczesnych form gospodarowania w ramach działalności rolniczej, m.in. przez tworzenie kompleksowych łańcuchów dostaw bezpośrednio do sieci handlu detalicznego i pojedynczych konsumentów, co również mieści się w nurcie wielofunkcyjnego rozwoju wsi. Reszta województw to obszary, gdzie udział zasobów kapitału ludzkiego zgromadzonych na wsi do zasobów ogółem nie przekracza wartości średniej (wyjątek stanowi województwo podlaskie – 35,4%). W trzeciej, najliczniejszej, ale równocześnie najmniej spójnej grupie, w której udział pracujących w rolnictwie waha się od 9% (województwo lubuskie) do 35% (województwo podlaskie), trudno wskazać gotowe rozwiązania. Każdy z tych rejonów ma inną specyfikę i odrębne potrzeby. Znalazły się tu takie województwa, jak warmińsko-mazurskie oraz podlaskie, w których brak dobrze rozwiniętego przemysłu, ale równocześnie znakomite walory turystyczno-krajobrazowe sprzyjają na obszarach wiejskich rozwojowi infrastruktury agroturystycznej poprzez budowę bazy noclegowej i gastronomicznej. Są tu także województwa: łódzkie, kujawsko-pomorskie oraz mazowieckie, z silnymi ośrodkami typu metropolitalnego – wieś może tam spełniać rolę „sypialni” oraz dostarczyciela wysokiej jakości żywności.

Mapa 1. Procentowy udział zasobów kapitału ludzkiego zgromadzonych na wsi w zasobach ogółem

Źródło: jak w tab. 1.

Ostatnia grupa województw, w których udział pracujących w rolnictwie jest najniższy w kraju (od 5% do 9%), przypomina dwa bieguny zarówno w sensie przestrzennym, jak i w sensie gospodarczym. Obok mocno zurbanizowanych i uprzemysłowionych obszarów południa (województwa: śląskie, dolnośląskie), gdzie na terenach wiejskich mogą się rozwijać funkcje związane przede wszystkim z budownictwem mieszkaniowym, znalazły się również województwa północne, które w spadku po minionym okresie otrzymały nierentowne PGR-y, szybko upadające w warunkach rynkowych; rzesze ludzi tam pracujących do dziś zasilają szeregi bezrobotnych lub szukają pracy za granicą. Równocześnie niewielkie zasoby kapitału ludzkiego zgromadzone w tych regionach na obszarach wiejskich, jak również poza nimi⁷ dają niewiele możliwości skutecznej aktywizacji, prowadzącej do trwałej poprawy warunków życia i gospodarowania.

⁷ Tamże.

Próbie określenia zależności pomiędzy ilością zasobów kapitału ludzkiego zgromadzonych na obszarach wiejskich a rodzajem prowadzonej działalności przedstawiono za pomocą współczynnika korelacji Pearsona. Wyznaczone wartości współczynników korelacji pomiędzy średnim zasobem kapitału ludzkiego wyrażonym w ED-ach na 1 osobę a odsetkiem liczby gospodarstw rolnych według prowadzonej działalności zaprezentowano w tab. 3.

Tabela 3. Korelacja pomiędzy zasobami kapitału ludzkiego a liczbą gospodarstw rolnych według prowadzonej działalności (według danych PSR, 2002 r.)

Gospodarstwa prowadzące działalność gospodarczą				Gospodarstwa nieprowadzące żadnej działalności gospodarczej
ogółem	wyłącznie rolniczą	wyłącznie pozarolniczą	rolniczą i pozarolniczą	
-0,37	-0,36	0,11	0,10	0,37

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Interpretacja wyników tej analizy prowadzi do smutnej konstatacji o braku zależności pomiędzy zgromadzonymi na danym obszarze zasobami kapitału ludzkiego a wzrostem liczby gospodarstw rolnych prowadzących zdywersyfikowaną działalność gospodarczą (współczynniki korelacji dla działalności wyłącznie pozarolniczej i mieszanej nieistotnie różnią się od zera, wynosząc jedynie 0,1), będącą wyrazem budowy wielofunkcyjnego modelu polskiej wsi. Ta sytuacja wyraźnie pokazuje dystans dzielący nasz kraj od krajów „piętnastki”, gdzie procesy te są już mocno zakorzenione i trwają od wielu lat, przynosząc wymierne skutki. Ujemne wartości współczynników korelacji przy gospodarstwach ogółem i prowadzących wyłącznie działalność rolniczą wskazywać mogą na pewne zjawisko, które obserwowane jest przy okazji innych badań, a mianowicie na powolne ograniczanie działalności rolniczej w ogóle, albowiem zasoby kapitału ludzkiego zgromadzone na obszarach wiejskich nie tyle nie podejmują trudu prowadzenia zdywersyfikowanej działalności pozarolniczej, ile zaprzestają jej w ogóle na rzecz pracy najczęściej w aglomeracjach miejskich. Dodatni i stosunkowo wysoki współczynnik korelacji przy gospodarstwach nieprowadzących w ogóle działalności gospodarczej zdaje się potwierdzać tę sytuację. Relatywnie wysoko wykształceni mieszkańcy wsi posiadający niewielkie gospodarstwa rolne zaprzestają działalności, szukając dochodów poza wsią.

Wszystkie te okoliczności niechybnie prowadzą do sytuacji, kiedy w tradycyjnym rolnictwie pozostanie kilka procent zatrudnionych ogółem w całej gospodarce narodowej, a jednocześnie – przy nasilających się trudnościach z zatrudnieniem w miastach – dobrze wykształceni mieszkańcy wsi będą zmuszeni do podjęcia działań na rzecz budowy nowoczesnego modelu wsi,

opartego zapewne na wielofunkcyjności śladem wzorów upowszechnianych w Unii Europejskiej.

The human capital resources in the country and the possibility of the multifunctional development of country areas

Summary

The aim of the article was to estimate the human capital resources in the country and the analysis of its spatial differentiation, as well as to indicate the possibility of introducing the multifunctional model of the development of agriculture. The comparison of the human capital resources in the country to the human capital resources estimated in Poland showed that 35% of these resources is gathered in the country areas; whereas there are big differences among the regions. This situation doesn't allow to apply one solution for all the regions. Each of them being specific needs undertaking actual and individual actions for the permanent economic development of the country areas.

The attempt to check the dependences between the amount of human resources gathered in the country areas and the type of the economic activity run by the farmers was made in the second part of the article. The analysis of the results showed there is no essential dependence between human capital resources gathered in the given area and the increase of farms running the diversified business which is the example of the development of multifunctional model of the Polish country.

Barbara SKRZYŃSKA*

Kwestia społeczna na wsi popegeerowskiej – bezrobocie

W świadomości społecznej w Polsce wieś od zawsze postrzegana była jako coś gorszego od miasta. Nierówności społeczne wynikały przede wszystkim z zapóźnień cywilizacyjnych – zarówno gospodarczych, jak i kulturowych. Niższy poziom wykształcenia ludności wiejskiej, ograniczony dostęp do dóbr kultury, utrudnienia w dostępie do szkół oraz usług zdrowotnych, niewłaściwe tradycje w zakresie korzystania z nowych technik i technologii – powodują, że obszary wiejskie traktowane są zwykle jako obszary o trudnych warunkach życia, a często wręcz biedy, i stąd powszechne były migracje ludności ze wsi do miast.

Przemiany zapoczątkowane na przełomie lat 80. i 90. rozbudziły duże nadzieje Polaków na szybką poprawę bytu materialnego. Oczekiwania te okazały się jednak nadmiernie optymistyczne. Po początkowej euforii wynikającej z uzyskania pełnej wolności przyszło rozczarowanie z powodu zjawisk dotychczas nieznanych, np. bezrobocia. Masowe zwolnienia z pracy i likwidacja przedsiębiorstw państwowych dotknęły duże grupy społeczne ludności, w tym ludności wiejskiej zatrudnionej w państwowych gospodarstwach rolnych. Konsekwencją tego było zaostrzenie się kwestii społecznej na wsi¹.

W nauce o polityce społecznej stosowane są różne sposoby identyfikowania i klasyfikowania szczegółowych kwestii społecznych. „Każda kwestia społeczna jest uwikłana w sieć rozbieżnych, w tym głęboko sprzecznych interesów,

* Dr Barbara Skrzyńska, Uniwersytet Opolski.

¹ Pod pojęciem „kwestia społeczna” rozumie się zwykle stan lub proces społeczny blokujący w szerokiej skali zaspokajanie podstawowych potrzeb ludzkich, a także konkretny problem społeczny o szczególnie dotkliwym wpływie na życie i współdziałanie członków danej zbiorowości. Por. *Leksykon polityki społecznej*, Warszawa 2001, s. 77.

zła kondycja jednych osób i zbiorowości może być źródłem korzyści dla drugich². Tak też działo się bardzo często na obszarach, gdzie jeszcze niedawno funkcjonowały państwowe gospodarstwa rolne. Utrata pracy i służbowego dotąd mieszkania dla jednych była przyczyną frustracji i biedy, a dla innych (nielicznych) stała się źródłem nie zawsze uczciwego bogacenia się i tworzenia własnych fortun.

Ze względu na zasięg kwestii społecznych w danych środowiskach i w danym czasie rozróżnia się kwestie marginalne, masowe i obejmujące większość ludności. Dotkliwość kwestii społecznych dla różnych społeczeństw i zbiorowości można stopniować za pomocą określeń: umiarkowana, intensywna, krytyczna (dramatyczna)³.

W moim odczuciu bezrobocie wśród byłych pracowników PGR-ów należy zakwalifikować jako kwestię społeczną krytyczną. Spróbuję to uzasadnić. Rozważania swoje opieram na badaniach własnych i regionalnych⁴, przedstawionych m.in. w raporcie Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Opolu autorstwa M. Kalskiego i P. Łazarczyka⁵. Badaniami objęto 478 osób – pozostających bez pracy byłych pracowników PGR-ów, zamieszkałych w 7 powiatach województwa opolskiego.

Zamierzeniem moim jest analiza problemu bezrobocia na wsi popegeerowskiej z punktu widzenia identyfikacji konkretnej kwestii społecznej. W szczególności chodziło mi o uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania:

1. Czy słuszne jest odniesienie zjawiska bezrobocia wśród byłych pracowników państwowych przedsiębiorstw rolnych do kwestii społecznej?

2. Jaka jest skala tej kwestii społecznej i struktura tego zjawiska w woj. opolskim?

3. Jakie parametry opisują tę kwestię społeczną?

W województwie opolskim na koniec 2005 r. było prawie 70 tys. osób bezrobotnych zarejestrowanych w powiatowych urzędach pracy. Liczba bezrobotnych zmniejszyła się w stosunku do roku poprzedniego o 7% i kształtuje się na poziomie 18,6% (w Polsce – 17,6%). Największe bezrobocie występuje w powiecie nyskim (29,9%), nieco mniejsze – w powiecie brzeskim (27,5%),

² Tamże, s. 78. Zob. także: J. Auleytnier, *Polska polityka społeczna. Ciągłość i zmiany*, Warszawa 2004, s. 115–129; tenże, *Polityka społeczna, czyli ujarzmianie chaosu społecznego*, Warszawa 2002, s. 441.

³ Stopień dolegliwości wybranych kwestii społecznych przedstawia się następująco: 1) umiarkowany – niedostateczny, dyskomfort mieszkaniowy, bezrobocie czasowe, stygmatyzacja, niepewność socjalna; 2) intensywny – bieda, brak samodzielnego mieszkania, bezrobocie długotrwałe, marginalizacja, uzależnienie od pomocy; 3) krytyczny – nędza, bezdomność, bezrobocie chroniczne, wykluczenie, bezradność. Zob. *Leksykon polityki społecznej...*, s. 78.

⁴ *Aktywizacja byłych pracowników PGR i członków ich rodzin. Opolski Program Wspierający*, Opole 2002.

⁵ M. Kalski, P. Łazarczyk, *Potencjał zawodowy byłych pracowników Państwowych Gospodarstw Rolnych w województwie opolskim*, Opole 2005.

a także głubczyckim i kluczborskim (powyżej 21,0%). Najmniejszy wskaźnik bezrobocia wykazuje powiat opolski grodzki (9,0%) (tab. 1).

Tabela 1. Bezrobocie w woj. opolskim według powiatów (stan na 31 XII)

Powiat	Liczba bezrobotnych w roku		Dynamika w % (2004 = 100%)	Stopa bezrobocia* (w %)
	2004	2005		
Ogółem	74 553	69 396	93,1	18,6
Brzeski	10 144	9 021	88,9	27,5
Głubczycki	4 273	3 953	92,5	21,3
Kędzierzyńsko-kozielski	5 617	5 712	101,7	15,8
Kluczborski	5 627	4 774	84,8	21,2
Krapkowicki	3 175	3 059	96,3	13,4
Namysłowski	4 585	4 275	93,2	27,5
Nyski	17 151	15 832	92,3	29,9
Oleski	2 903	2 769	95,4	11,6
Opolski grodzki	6 751	6 133	90,8	9,0
Opolski ziemski	6 907	6 304	91,3	17,0
Prudnicki	3 992	4 080	102,2	19,8
Strzelecki	3 428	3 484	101,6	16,6

* Średnio w Polsce – 17,6%.

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów Wojewódzkiego Urzędu Pracy w Opolu.

Prawie 16% wszystkich bezrobotnych w regionie opolskim stanowią byli pracownicy państwowych przedsiębiorstw rolnych⁶. Przez cały okres PRL-u system PGR-ów stanowił znaczny potencjał w rolnictwie regionu opolskiego z ok. 29% udziałem w produkcji globalnej i 33% udziałem w produkcji towarowej opolskiego rolnictwa. Wystarczy przypomnieć, że w skali kraju w 1989 r., u progu zmian systemowych, 18% wszystkich użytków rolnych (3 340 000 ha) zajmowały PGR-y (1231 przedsiębiorstw), w których zatrudnionych było 435 000 pracowników, co razem z ich rodzinami stanowi zbiorowość liczącą ponad 2 mln osób⁷.

Jednakże już na koniec 1993 r. liczba zatrudnionych w sektorze państwowym rolnictwa zmniejszyła się ponad czterokrotnie (106 566) i tempo tej redukcji było najszybsze w stosunku do pozostałych gałęzi gospodarki⁸. Część

⁶ W 2004 r. 1186 osób w stosunku do 74 553, tj. 15,9% (tab. 1, 2).

⁷ M. Kalski, P. Łazarczyk, dz. cyt., s. 3.

⁸ M. Halamska, *Wieś popegeerowska. Między adaptacją i marginalizacją*, w: *Bezrobocie byłych pracowników państwowych gospodarstw rolnych. Konferencja w Sieniawie 25–27 października 1999*, red. K. Kaczmarek, B. Kozłowska, „Rynek Pracy” 2000, nr 2, s. 3.

osób przeszła na emerytury i renty, ale zdecydowana większość zasiła szereg bezrobotnych. Grupa ta charakteryzuje się specyficznymi cechami, wśród których wymienić należy:

- niekorzystna charakterystyka wykształcenia i kwalifikacji;
- niekorzystne nawyki wyniesione z wieloletniego zatrudnienia w PGR-ach (wysokie zarobki, prawo do świadczeń w naturze, przyznawanie działek, a także mieszkań);
- marginalizację społeczną, ekonomiczną i komunikacyjną środowisk popegerowskich, które często tworzą swoiste getta, oddzielone terytorialnie, społecznie i kulturowo od otaczających je wsi;
- małą aktywność w poszukiwaniu pracy, powszechność występowania postaw biernych, wynikających z długotrwałego pozostawania bez pracy i z utrwalonego przez lata poczucia beznadziejności i braku wpływu na własny los;
- bezrobocie ukryte, będące m.in. konsekwencją utrudnień komunikacyjnych i finansowych w kontaktach z powiatowymi urzędami pracy⁹.

W grupie 478 objętych badaniami ankietowymi bezrobotnych byłych pracowników PGR-ów najliczniej reprezentowane były powiaty: nyski i brzeski (tab. 2). Mężczyźni stanowili 2/3 wszystkich badanych. Zdecydowaną większość (51,5%) stanowiły osoby w wieku 40–49 lat (tab. 3).

Tabela 2. Bezrobotni byli pracownicy państwowych przedsiębiorstw rolnych w powiatach województwa opolskiego (stan na 31 XII 2004 r.)

Powiat	Liczba bezrobotnych	Liczba ankietowanych	%
Ogółem	1 186	478	100,0
Brzeski	122	140	29,3
Głubczycki	50	39	8,1
Kędzierzyńsko-kozielski	•	•	•
Kluczborski	79	39	8,1
Krapkowicki	19	42	8,7
Namysłowski	•	•	•
Nyski	796	173	36,2
Oleski	40	•	•
Opolski grodzki	•	•	•
Opolski ziemski	18	25	5,2
Prudnicki	25	20	4,2
Strzelecki	37	•	•

Źródło: jak w tab. 1.

⁹ M. Kalski, P. Łazarczyk, dz. cyt., s. 3–4.

Tabela 3. Struktura bezrobotnych byłych pracowników PGR według cech demograficznych (stan na 31 XII 2004 r.)

Wyszczególnienie		Liczba osób	%
Płeć			
Ogółem		478	100,0
Kobiety		159	33,3
Mężczyźni		319	66,7
Wiek			
Ogółem		478	100,0
Rok urodzenia	Przedziały wiekowe		
1966–1973	32–39	89	18,6
1961–1965	40–44	100	20,9
1956–1960	45–49	146	30,5
1951–1955	50–54	93	19,5
1946–1950	55–59	47	9,8
Przed 1946	60 i więcej	3	0,7

Źródło: jak w tab. 1.

Poziom wykształcenia ankietowanych nie odbiega od ogólnych proporcji w kraju. Najwięcej bezrobotnych legitymuje się wykształceniem zasadniczym zawodowym (51,9%) i podstawowym (39,1%) (tab. 4). W strukturze zawodowej, zgodnie z Klasyfikacją Zawodów i Specjalności, dominują grupy z dolnej kategorii kwalifikacyjnej oraz osoby bez zawodu (tab. 5).

Tabela 4. Struktura wykształcenia bezrobotnych byłych pracowników PGR (stan na 31 XII 2004 r.)

Wykształcenie	Liczba osób	%
Ogółem	478	100,0
Wyższe	1	0,2
Średnie ogólne	6	1,3
Średnie zawodowe	32	6,7
Zasadnicze zawodowe	248	51,9
Podstawowe	168	35,1
Niepełne podstawowe	19	4,0
Brak odpowiedzi	4	0,8

Źródło: jak w tab. 1.

Tabela 5. Struktura zawodowa bezrobotnych byłych pracowników PGRz (stan na 31 XII 2004 r.)

Grupa zawodowa*	Liczba osób	%
Ogółem	478	100,0
I Specjaliści	2	0,4
II Technicy	21	4,4
III Pracownicy biurowi	6	1,3
IV Pracownicy usług osobistych i sprzedawcy	24	5,0
V Rolnicy, ogrodnicy, leśnicy, rybacy	113	23,6
VI Robotnicy przemysłowi i rzemieślnicy	132	27,8
VII Operatorzy i monterzy maszyn	88	18,4
VIII Pracownicy przy pracach prostych	29	6,1
IX Bez zawodu	63	13,0

* Są to tzw. grupy wielkie według Klasyfikacji Zawodów i Specjalności.

Źródło: jak w tab. 1.

Istotnym elementem obrazu opisywanej zbiorowości wydaje się czas trwania bezrobocia. Najbardziej niepokojącym zjawiskiem jest fakt pozostawania bez pracy powyżej 5 lat, a jest to najliczniej reprezentowana grupa (37,7%) (tab. 6). Natomiast prawie 15% badanych w ogóle nie zgłosiło się do rejestracji w powiatowych urzędach pracy.

Tabela 6. Okres pozostawania bez pracy według ewidencji urzędów pracy (stan na 31 XII 2004 r.)

Wyszczególnienie	Liczba osób	%
Ogółem	478	100,0
Jestem zarejestrowany(a) powyżej 5 lat	180	37,7
Jestem zarejestrowany(a) od 3 do 5 lat	94	19,7
Jestem zarejestrowany(a) od 1 do 3 lat	89	18,6
Jestem zarejestrowany(a) krócej niż rok	38	7,9
Nie jestem zarejestrowany(a)	70	14,6
Brak odpowiedzi	7	1,5

Źródło: M. Kalski, P. Łazarczyk, *Potencjał zawodowy byłych pracowników Państwowych Gospodarstw Rolnych w województwie opolskim*, Opole 2005, s. 11.

Tabela 7. Szacunkowe rozmiary bezrobocia „towarzyszącego” (stan na 31 XII 2004 r.)

Wyszczególnienie	Liczba osób bezrobotnych	%	Liczba osób towarzyszących	%
Ogółem	478	100,0	1267	100,0
Liczba osób pozostających na utrzymaniu:				
0 osób	51	10,7	–	–
1–2 osoby	202	42,3	303	23,9
3–5 osób	192	40,2	768	60,6
Powyżej 5 osób	19	4,0	196	15,5
Brak odpowiedzi	14	2,8	·	·

Źródło: jak w tab. 1.

Jeśli do tego doda się liczbę osób pozostających na utrzymaniu bezrobotnych, to otrzymamy obraz tzw. bezrobocia towarzyszącego, co równocześnie określa poziom ubóstwa realnego (tab. 7). W badanej grupie były przypadki pozostawania na utrzymaniu bezrobotnego 7 czy 6 osób, co w sytuacji pozostawania w bezrobociu głównego żywiciela rodziny jest sytuacją skrajną i rodzi ryzyko patologii oraz marginalizacji społecznej¹⁰. Sądzę, że w takich przypadkach należy mówić wręcz o wykluczeniu społecznym. Mamy więc do czynienia z najbardziej dotkliwym stopniem dolegliwości kwestii społecznej. Analiza prezentowanych materiałów źródłowych oraz bogatej literatury przedmiotu pozwala na sformułowanie opinii, że grupa bezrobotnych byłych pracowników PGR-ów stanowi poważny problem społeczny i że jest to kwestia społeczna o najwyższym stopniu nasilenia (oprócz ubóstwa i alkoholizmu).

* * *

W okresie permanentnych przemian, jakie zachodzą w Polsce od końca lat 80. ubiegłego wieku oprócz wielu pozytywnych osiągnięć występują również zjawiska negatywne. Wśród nich najbardziej widoczne jest bezrobocie. Skutki bezrobocia są dotkliwe we wszystkich grupach społecznych, ale najbardziej odczuwalne są w środowiskach popegeerowskich. Tereny po dawnych państwowych przedsiębiorstwach rolnych trudno nawet nazywać wsią, bo na pewno wsią nie są. Polska wieś ma swoją urodę, zwyczaje, tradycje i kulturę. A po dawnych PGR-ach pozostały skupiska ludzi w obskurnych często blokowskich, oddzielone terytorialnie, społecznie i kulturowo od otaczających je wsi i stanowiące swoiste enklawy biedy i nędzy, nie tyl-

¹⁰ Tamże.

ko materialnej, ale głównie moralnej. Są to strefy o najwyższym stopniu nasilenia patologii społecznej. Trudno bowiem wyobrazić sobie istnienie gospodarstwa domowego pięcio- czy sześciuosobowego, w którym główny żywiciel rodziny pozostaje bezrobotny, jest zarejestrowany w odpowiednim urzędzie pracy i oczekuje na zatrudnienie od 3 lat do powyżej 5 lat. Takie właśnie sytuacje odnotowano u ponad połowy (57,4%) ankietowanych (tab. 6). Musi to rodzić ogromne frustracje i wręcz demoralizuje. Skutki ekonomiczne i społeczne takiej sytuacji są nieodwracalne i bardzo niebezpieczne politycznie (grozi ona wstrząsami społecznymi). Ludzie młodzi, którzy chcą i powinni pracować, bo mają ku temu predyspozycje (zdrowie, młody wiek, wyuczony zawód), nie mogą tej pracy dostać. Wśród ankietowanych stosunkowo dużą grupę stanowią osoby, które co prawda legitymują się niezbyt wysokim poziomem wykształcenia (tab. 4), ale mają konkretne zawody. Ponad połowę (51,4%) ankietowanych stanowią osoby zakwalifikowane do V i VI grupy zawodowej – są to więc rolnicy, ogrodnicy, leśnicy, rybacy, robotnicy przemysłowi i rzemieślnicy (tab. 5). Potencjał kadrowy, który reprezentują, pozostaje niewykorzystany. Rodzi się pytanie: Czy tak jest rzeczywiście? Czy to jest prawda? (formalnie tak to wygląda). Czy raczej jest sfera działalności tzw. szarej strefy? (co jest bardzo prawdopodobne – bo z czegoś trzeba żyć). Tylko 13% badanych nie posiada żadnych formalnych kwalifikacji zawodowych (tab. 5). Jednocześnie 15% ankietowanych w ogóle nie zgłosiło się do powiatowego urzędu pracy, by się zarejestrować jako osoby bezrobotne (tab. 6).

Jeśli przyjąć, że młodzi ludzie, którzy chcą i potrafią pracować, nie mogą tej pracy znaleźć we własnym kraju, to pozostaje albo emigracja zarobkowa, albo szara strefa. Brak perspektyw na przyszłość wśród młodych bardzo często powoduje również poczucie zbędności, odrzucenia i wręcz wykluczenia (a to już tylko krok od wejścia na drogę przestępstwa). Natomiast osoby starsze i bezrobotne mają jeszcze większe trudności z podjęciem jakiegokolwiek pracy właśnie ze względu na wiek i stan zdrowia i najczęściej skazani są na beznadziejne bytowanie. Konsekwencje tego zjawiska są wielorakie i nie do końca rozpoznawalne. Konkludując: bezrobocie na obszarach popegeerowskich stanowi poważną kwestię społeczną o najwyższym stopniu nasilenia.

The unemployment problem in the villages of Opole Voivodeship after the dissolution of state-owned farms

Summary

The authoress made an attempt at identifying a social issue concerning the unemployment in Opole Voivodeship (region). Dimensions and dynamism of this phenomenon existing in the years 2004/2005 have been presented in the article. The group of 478 former workers employed in the State farms, being out of work towards the end of 2004, residing in the villages of Opole voivodeship have been put under questionnaire examination. The analysis of source materials

and the rich reference literature made it possible for the authoress to express an opinion that the unemployment in the villages with former State farms is still a very serious social issue, one of the most painful social problems at the moment.

Struktura i warunkiowania pozostaw młodzieży wiejskiej i małomiasteczkowej wobec zjawisk patologii społecznej

I. Wstęp

Problem bezrobocia i innych zjawisk patologicznych w środowisku wiejskim jest obecnie najbardziej dotkliwym, jego skutkami są i będą następstwa ekonomiczne, polityczne, społeczne i kulturalne, nie należy więc zapominać o tym, że w tym zakresie powstanie wiele nowych problemów. Nie należy również zapominać o tym, że w tym zakresie powstanie wiele nowych problemów. Nie należy również zapominać o tym, że w tym zakresie powstanie wiele nowych problemów.

Także w tym zakresie powstanie wiele nowych problemów. Nie należy więc zapominać o tym, że w tym zakresie powstanie wiele nowych problemów. Nie należy również zapominać o tym, że w tym zakresie powstanie wiele nowych problemów.

Przedstawiamy tu wyniki naszego wyjątkowego projektu badawczego, który miał na celu zbliżyć się do zjawisk patologii społecznej w środowiskach wiejskich i małomiasteczkowych. Badania te zostały przeprowadzone w 1972 roku w dwóch powiatach śląskich: lokalnych, gdzie ludność wiejska stanowiła 100% ogółu ludności, oraz w dwóch powiatach śląskich: lokalnych, gdzie ludność wiejska stanowiła 100% ogółu ludności, oraz w dwóch powiatach śląskich: lokalnych, gdzie ludność wiejska stanowiła 100% ogółu ludności.

Podjęliśmy to temata pomimo, że w Polsce centralnej w dziedzinie badań społecznych nie ma, przynajmniej w tym zakresie, badań naukowych.

* W Skrajnie Mniejszości, Warszawa 1971.

Elżbieta MICHAŁOWSKA*

Struktura i uwarunkowania postaw młodzieży wiejskiej i małomiasteczkowej wobec zjawisk patologii społecznej

1. Wstęp

Problem różnorodności zjawisk patologicznych, z którymi spotykają się obecnie młodzież i dzieci, jest aktualnym i bardzo niepokojącym zagadnieniem, przede wszystkim dlatego, iż znaczna jest ich dynamika i coraz większa powszechność. Nie od dziś wiadomo, iż ów wzrost zjawisk negatywnych społecznie towarzyszy gwałtownym przemianom ekonomicznym, społecznym i politycznym, które zachodzą w ostatnich latach w Polsce. Ich skutkiem są intensywne zmiany w życiu jednostek; przeobrażeniu ulegają postawy, wartości moralne i kryteria ich oceny.

Tekst ten poświęcony będzie analizie postaw młodzieży wiejskiej i małomiasteczkowej wobec zjawisk społecznie patologicznych oraz odpowiedzi na zasadnicze pytanie: jaka jest ich struktura i jakie czynniki wpływają na kształtowanie się postaw u młodych ludzi wobec zjawisk patologii społecznej?

Prezentowane badania są częścią większego projektu dotyczącego problematyki postaw młodzieży wobec zjawisk patologii społecznej, realizowanego na terenie Łodzi, gdzie przebadano 1622 osoby, oraz w dwóch społecznościach lokalnych, gdzie badaniami postaw objęto 191 osób – młodzież w wieku 14–17 lat, uczniów ostatniej klasy szkoły podstawowej, mieszkających w dwóch miejscowościach województwa łódzkiego: Poddębicach i Siemkowicach.

Poddębice to miasto położone w Polsce centralnej, w dolinie rzeki Ner. Jest to małe, prężnie rozwijające się miasteczko, liczące nieco powyżej 8 tys.

* Dr Elżbieta Michałowska, Uniwersytet Łódzki.

mieszkańców, będące stolicą powiatu. Obecny tu jest niewielki przemysł, rozwinięta infrastruktura administracyjna, dwie szkoły podstawowe, liceum ogólnokształcące i zespół szkół ponadgimnazjalnych. Jest tu również szpital, sieć poradni, działają organizacje pozarządowe, zorientowane głównie na problemy społeczne. Z kolei Siemkowice są typową wiejską gminą, bez szczególnych perspektyw i o słabej dynamice rozwojowej, jak zresztą większość gmin rolniczych w województwie łódzkim. Są one siedzibą władz gminnych. W gminie mieszka 5356 osób. Ponad 80% mieszkańców gminy pracuje w rolnictwie; jest tam 1200 gospodarstw indywidualnych, z których większość prowadzi produkcję wielokierunkową. Rolnicy uprawiają głównie zboża, ziemniaki i chrzan. To ostatnie warzywo przynosi gminie największe dochody i dzięki jego uprawie rozwija się lokalny rynek przetwórczy. Na terenie gminy znajdują się 3 szkoły podstawowe.

2. Krótka charakterystyka typów zjawisk patologicznych objętych badaniami

Jak już wcześniej wspomniano, przedmiotem rozważań w tym tekście są postawy młodzieży wobec wybranych zjawisk patologicznych i poszukiwanie ich społecznych korelatów. Sama próba zdefiniowania pojęcia „patologia społeczna” jest już bardzo złożona.

Z socjologicznego punktu widzenia przedmiotem badań patologii społecznej są zachowania aspołeczne, które wywołują negatywne skutki społeczne¹. Patologia życia społecznego zajmuje się wyjaśnianiem, dlaczego pewne zjawiska zła społecznego się pojawiają, jakie są mniej lub bardziej ukryte ich symptomy oraz jaka jest skala skuteczności zabiegów zaradczych². A. Podgórecki podkreśla, iż za zjawiska społecznie patologiczne możemy uznać i obłożyć sankcją prawną te, które nie tylko naruszają pewne podstawowe normy społeczne, ale powodują również szkodę społeczną. Takie rozumienie patologii społecznej oznacza jej zależność od ocen i wartości społecznych. To, co w danym miejscu i czasie jest uznawane za patologię społeczną, zależy od oceny dokonywanej zgodnie ze stosunkiem do wartości, które w danym systemie są akceptowane. Zjawiska i zachowania zaliczane do tzw. patologii społecznej nie są złe czy szkodliwe same przez się, ze swej „natury”, lecz za sprawą uznania ich za takie w danym systemie społecznym.

Analizie zostały poddane cztery typy zjawisk patologicznych: pijaństwo-alkoholizm, drobna przestępczość, przemoc oraz choroby psychiczne. Trzy

¹ J. Wódz, *Patologia społeczna w starych dzielnicach mieszkaniowych Górnego Śląska*, Katowice 1983, s. 13.

² A. Podgórecki, *Wstęp*, do: *Zagadnienia patologii społecznej*, red. A. Podgórecki, Warszawa 1976.

pierwsze nie budzą wątpliwości co do ich patologicznego charakteru i m.in. społecznych źródeł powstawania. W przypadku ostatniego z tych zjawisk niezbędnych jest kilka słów wyjaśnienia – dlaczego poddano je analizie. W literaturze przedmiotu szerokie rozważania dotyczące miejsca chorób psychicznych wśród zjawisk patologicznych można w zasadzie znaleźć tylko w pracach A. Podgóreckiego³ oraz J. Wodza⁴. Ogólnie biorąc, problematyka zaburzeń psychicznych albo jest przedmiotem rozważań socjologii medycyny, albo bywa często zaliczana do problematyki zjawisk dewiacyjnych. Dlaczego więc zaliczono je do zjawisk będących elementem patologii życia społecznego?

W grupie zjawisk poddanych badaniu obok chorób psychicznych znalazły się takie, których związek z patologią był ewidentny i można było przewidzieć fakt, iż będą one postrzegane przez ludzi młodych dość negatywnie. Natomiast choroby psychiczne nie mają wyraźnego przyporządkowania do jakiegokolwiek grupy przedmiotowej, a to daje szansę z jednej strony na łatwiejsze ich włączenie do zjawisk patologicznych analizowanych w podjętym badaniu, a z drugiej – na bardziej wszechstronne spenetrowanie problemu rygoryzmu czy też tolerancji wobec tak szczególnej grupy zjawisk, jak choroby psychiczne.

3. Stosunek emocjonalny respondentów do zjawisk społecznie patologicznych

Z postawami związane są uczucia różnego typu: radość, czułość, szacunek, współczucie czy pogarda. Człowiek, który poznaje otaczający go świat, styka się z ogromną liczbą przedmiotów. Spostrzega je, tworzy sobie o nich przekonania, a także ustosunkowuje się do nich – reaguje nań emocjonalnie. W teorii postaw owe uczuciowe reakcje czy takiż stosunek nazywa się komponentem emocjonalno-oceniającym. Jest on uznany za najważniejszy i zawsze występujący składnik postawy.

W celu utworzenia zmiennej charakteryzującej komponent afektywny zamieszczone zostały w ankiecie pytania dotyczące m.in. stosunku emocjonalnego respondentów do ewentualnych problemów związanych z nadużywaniem alkoholu, popełnianiem drobnych przestępstw, zachorowaniem na chorobę psychiczną i ze stosowaniem przemocy przez ich bliskich. W treści pytań wskazano respondentom możliwość zakwalifikowania swojego stosunku emocjonalnego od pełnej aprobaty i akceptacji do jednoznacznego potępienia i negacji.

W przypadku stosunku emocjonalnego do ewentualnego alkoholizmu osób bliskich badanej młodzieży najczęstszą odpowiedzią było stwierdzenie: „trud-

³ A. Podgórecki, *Patologia życia społecznego*, Warszawa 1969.

⁴ J. Wódz, dz. cyt.

no powiedzieć". W Siemkowicach wybrało je 49,0%, a w Poddębicach 50,0% respondentów. Odpowiedź taką wybrali respondenci, którzy nie potrafią określić swojego stosunku do bliskiej osoby (z którą łączy ich miłość, przyjaźń czy więź rodzinna) w sytuacji, gdyby stała się ona nałogowym alkoholikiem, czyli jej zachowanie naraziłoby rodzinę i najbliższych na znaczne koszty psychiczne, społeczne czy ekonomiczne.

Trzeba pamiętać, iż w Polsce picie nadmiernych ilości alkoholu jest obyczajem powszechnym i zakorzenionym w wielowiekowej tradycji. A pije się z każdej okazji: rozmaitych uroczystości rodzinnych: imienin, urodzin, chrzcin, wesel, pogrzebów; z okazji podjęcia pracy, utraty pracy, awansu, degradacji, otrzymania mieszkania itp. Pije się również bez jakichkolwiek okazji, aby odreagować, zrelaksować się, a odmowa traktowana jest niczym zachowanie dewiacyjne⁵. W takim uwikłaniu życia z alkoholem trudno się dziwić, iż spora część młodych respondentów nie ma wyrobionej oceny emocjonalnej wobec ewentualnego uzależnienia bliskiej osoby. Młodzi ludzie mogą mieć kłopot z różnicowaniem nadmiernego picia alkoholu dlatego, iż w większości środowisk jest to zachowanie prawie normalne przez swoją powszechność występowania, zwłaszcza w środowisku wiejskim. Tak więc choć deklaracyjnie młodzież badana wie, iż nadużywanie alkoholu nie jest zachowaniem właściwym, to jednak ma wątpliwości co do zakwalifikowania ewentualnego nadużywania tego specyfiku przez bliskich jako określonej formy zachowania z jego wszelkimi skutkami.

Interesujący wydaje się wynik związany ze skalą tolerancji wobec ewentualnego nadużywania alkoholu przez bliskich respondenta. Oto 32,0% młodych respondentów ze wsi Siemkowice i 24,0% z Poddębic współczułoby zdecydowanie osobie bliskiej z powodu jej nałogowego picia alkoholu. Dlaczego ponad 1/3 młodych mieszkańców wsi i prawie 1/4 mieszkańców małego miasteczka uznała ten fakt za wymagający współczucia? Można zakładać, iż respondenci uznali alkoholizm za chorobę o długotrwałym i postępującym charakterze, która niszczy organizm i wymaga koniecznego leczenia. Ten typ myślenia pozwolił na potraktowanie alkoholizmu jako każdej innej poważnej choroby, którą należy leczyć i współczuć osobie przez nią dotkniętej. W tych samych badaniach dotyczących młodych respondentów mieszkających w Łodzi poziom współczucia był zdecydowanie wyższy i wynosił 38,0% badanych.

Tylko 9,0% respondentów z Siemkowic i 21,0% z Poddębic jest skłonnych potępić nałogowe picie przez bliską sobie osobę. W Łodzi ta grupa badanych stanowi znacznie większy procent, bo skłonnych do potępienia nałogowego picia przez bliskich jest blisko 30,0%. Wynikać to może z faktu, iż młodzież

⁵ T. Sołtysiak, *Młodzież o patologii społecznej i jej niektórych zjawiskach (alkoholizm, narkomanii, prostytucji)*, Bydgoszcz 1993.

wiejska niejako „na co dzień” obcuje z nadmiernym piciem alkoholu, gdyż skala tego zjawiska na wsi jest znacząca, i dlatego nie postrzega go jako skrajnie negatywnego.

Z kolei Poddębice charakteryzuje większe niż w Siemkowicach potępienie nałogowego picia alkoholu (21,0%). Taka reakcja na to zjawisko wiąże się niejednokrotnie z jego osobistym doświadczaniem. Alkoholizm doświadczany w najbliższym otoczeniu zaburza normalny rozwój, zakłóca system normatywny. Rozwój młodego człowieka w atmosferze zagrożenia oraz nieustannych konfliktów doprowadza do deprivacji uczuciowej dziecka, zaburzeń neurotycznych i lęku, który prowadzi do różnego rodzaju zachowań kompulsywnych⁶. Stąd też alkoholizm wywołuje negatywne reakcje nie tylko wśród młodych ludzi. Należy wspomnieć, że w Siemkowicach tylko 18,0% respondentów wiąże występowanie problemu alkoholizmu z doświadczaniem przykrych sytuacji, a w Poddębicach aż 43,0%. To może wskazywać na dominację przykrych doświadczeń związanych z nadużywaniem alkoholu przez kogoś w najbliższym otoczeniu, stąd tak wysoki poziom rygorystyki u młodych poddębiczaniek.

Niezwykle istotny dla ewentualnego rozwoju uzależnienia jest moment, w którym młody człowiek rozpoczyna swój kontakt z alkoholem. Wiek, w jakim rozpoczyna się picie alkoholu, jest jednym z ważnych czynników mogących prowadzić do uzależnienia. Młody i nie w pełni ukształtowany organizm stanowi bardzo podatny grunt dla rozwoju uzależnienia alkoholowego. Alkohol, który jest istotnym elementem świata ludzi dorosłych, to dla nastolatków stosunkowo najłatwiej dostępny środek, którego używanie pozwala poczuć się częścią dorosłego świata. Inicjacja alkoholowa oznacza nie tyle pierwsze skosztowanie alkoholu, ile użycie alkoholu mogące prowadzić do upojenia. Wyniki badań epidemicznych na wybranych próbach pokazują, że inicjacja picia alkoholu ma miejsce zazwyczaj ok. 11–13 roku życia. Np. Frączek i Stępień⁷ podają, iż 7,8% chłopców oraz 1,9% dziewcząt doświadczyło działania alkoholu przed ukończeniem 10 roku życia, 41,0% chłopców i 24,6% dziewcząt pomiędzy 11 a 14 rokiem życia, 51,2% chłopców i 73,5% dziewcząt powyżej 15 roku życia. W prezentowanych badaniach średni wiek inicjacji alkoholowej określono dla chłopców ok. 14 roku życia, a dla dziewcząt ok. 15 roku życia. Te refleksje wskazują na to, że obecność alkoholu także w życiu młodych ludzi jest znacząca.

Druga grupa pytań badających poziom tolerancji czy też rygorystyki wobec zjawisk patologicznych dotyczyła reakcji na choroby psychiczne.

⁶ H. Marczak, *Dzieci z rodzin dotkniętych alkoholizmem, ich sytuacja psychiczna i formy pomocy*, w: *Młodzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne. Diagnostyka – profilaktyka – resocjalizacja*, red. S. Kawula, H. Machela, Toruń 1999.

⁷ A. Frączek, E. Stępień, *Palenie i picie a inne zachowania związane ze zdrowiem i antynormatywne wśród dorastających*, „Nowiny Psychologiczne” 1992, nr 1.

Dlaczego stosunek do chorób i chorych psychicznie objęto badaniami? Wielu badaczy⁸ poddało analizie także chorobę psychiczną i zdrowie psychiczne, wskazując, jak istotne mogą być czynniki społeczne w zakłóceniu zdrowia i struktury osobowości. Ważny w tym momencie jest także fakt, iż Podgórecki umieścił problematykę chorób psychicznych w szeroko rozumianej patologii życia społecznego, uwzględniając rozmaite czynniki (zakłócenie życia rodzinnego, niechęć do chorych psychicznie, miejsce w strukturze społecznej itp.) jako zwiększające prawdopodobieństwo wystąpienia tego typu zaburzeń. Zatem idąc śladem wymienionych badaczy, podjęto próbę sprawdzenia, jaki jest stosunek respondentów z wiejskich i małomiasteczkowych środowisk do chorób i zaburzeń psychicznych, jakich przyczyn upatrują oni w ich powstawaniu i jakie reakcje wywołuje w nich choroba.

Odpowiedzi respondentów w porównaniu z odpowiedziami na poprzednie pytanie były już mniej zróżnicowane. Zaburzenia nerwowe czy choroby psychiczne nie stanowią w Polsce tak powszechnego problemu, jak choćby nadużywanie alkoholu; codzienne doświadczanie tego typu zjawisk jest więc znacznie ograniczone. Wśród zjawisk z zakresu patologii społecznej choroby i zaburzenia psychiczne były wymieniane najrzadziej. Choroba psychiczna zazwyczaj jest traktowana jak każda inna, ale przy okazji kontaktu z chorym psychicznie reakcje ludzi nasycone są uczuciem przykrości i współczucia. Z reguły kontakt z chorym napawa również lękiem, nieufnością, ponieważ ludzie nie rozumieją szczególnego charakteru choroby, zatem obawiają się tego, czego nie znają; z jednej strony boją się jej, a z drugiej współczują.

Te reakcje i oceny zostały potwierdzone również przez prezentowane w tym opracowaniu wyniki badań. Otóż aż 70,0% respondentów z Siemkowic i 80,0% młodych ludzi z Poddębic współczułoby bliskiej osobie, gdyby zachorowała na chorobę psychiczną. Pozostała część respondentów, czyli 30,0% z Siemkowic i 19,0% z Poddębic, nie potrafiło określić swojego stosunku do takiego zdarzenia. W badaniach prowadzonych na terenie Łodzi poziom współczucia był niższy i wynosił 62,0%, a 38,0% badanych nie określiło swojego stosunku. W tym przypadku małe społeczności lokalne są bardziej pozytywnie nastawione do analizowanego zjawiska.

Kolejnym zjawiskiem z zakresu patologii społecznej, poddanym analizie w środowisku wiejskim i małomiasteczkowym, była przestępczość. Warto przypatrzeć się, jakie reakcje – tolerancję czy rygorizm – wywołuje ona w świadomości badanych. Wśród objętych badaniami młodych ludzi na pytanie o ich reakcje w sytuacji, gdyby ich bliski popełnił jakieś drobne przestępstwo, 61,0% respondentów z Siemkowic oraz 67,0% respondentów z Poddębic potępiłoby takie zachowanie. Wyjaśnienia wymaga określenie „drobne przestępstwo”. Jest ono rozumiane jako drobna kradzież, wyłudzenie pieniędzy

⁸ Zob. m.in. J. Wódz, dz. cyt.; A. Podgórecki, *Patologia życia społecznego...*

itp. Interesujące jest, iż 35,0% badanych z Siemkovic oraz 28,4% z Poddębic nie potrafi ocenić tego typu sytuacji, co świadczyć może o ewentualnym milczącym przyzwoleniu na tego typu zachowania; tym bardziej że popełnienie drobnego przestępstwa przez kogoś bliskiego pochwaliliby 3,9% respondentów z Siemkovic i 4,5% badanych z Poddębic. W przypadku dużego miasta, jakim jest Łódź, te reakcje wyglądały następująco: 63,1% potępiłoby drobne przestępstwo, 5,1% pochwaliliby ten czyn, a 31,8% nie miało zdania. Badani z dużego miasta są więc najbardziej skłonni do tolerancji wobec drobnego przestępstwa. Innymi słowy, system ocen tego typu zachowań w małych społecznościach jest nieco bardziej rygorystyczny aniżeli w dużym mieście. Dużo młodych ludzi, jak już wspomniano, nie potrafi wyrazić swojej reakcji na te zjawiska. Młodzi badani (14–15-letni) mają większe kłopoty z określeniem swojego zdecydowanego stosunku pozytywnego czy negatywnego do drobnej przestępczości.

Ostatnim ze zjawisk objętych badaniami była przemoc fizyczna i psychiczna. Około 85,0% respondentów z Siemkovic i 83,0% z Poddębic odrzuca jakkolwiek przemoc w swoim otoczeniu. Jest to najwyższy procent odrzucenia zjawiska społecznie negatywnego spośród tych, które objęto badaniami. Podobne wartości zauważono w Łodzi, bo 85,3% badanych odrzuciło przemoc. Można zatem powiedzieć, iż respondenci prezentują wysoki stopień rygoryzmu wobec przemocy. Istotny jest tutaj fakt, że są to opinie młodych ludzi, którzy prawdopodobnie dość często doświadczają zarówno przemocy domowej, jak i tej mającej miejsce w szerszym środowisku. Skąd zatem takie bezwarunkowe odrzucenie tego zjawiska? Można tu snuć ewentualne przypuszczenia i formułować hipotezy. Najbardziej prawdopodobne wydaje się, iż nastolatki reagują bardzo osobiście na przemoc, ponieważ są w okresie kształtowania swojej tożsamości, wzmocnienia samooceny. Tak reagują na wszystko, co ich spotyka w życiu. Przemoc jest obecna w życiu wielu rodzin i innych środowisk, co świadczy o akceptowaniu tej formy karania czy podporządkowywania sobie zwłaszcza dzieci.

Wszystkie prezentowane pytania badały skalę rygoryzmu – tolerancji wobec badanych zjawisk w oparciu o możliwe do wybrania przez respondenta stwierdzenia: zdecydowanie bym potępił tę osobę, raczej bym potępił, trudno powiedzieć, zdecydowanie bym współczuł tej osobie, raczej bym współczuł tej osobie. Połączone dwie pozytywne i dwie negatywne reakcje tworzą skalę pięcio-, ale trzystopniową. W ostatniej fazie operacji metodologicznej dodano do siebie wybory pozytywne i negatywne i w ten sposób otrzymano zmienną pięciopunktową od 0 do 4, gdzie:

– „0” punktów oznacza respondentów, którzy nie okazali negatywnego stosunku w żadnym z pytań cząstkowych dotyczących ich stosunku do alkoholizmu, chorób psychicznych, przestępczości i przemocy;

– „1” oznacza respondentów, którzy okazali swój negatywny stosunek do jednego z wyżej wymienionych pytań;

- „2” oznacza respondentów, którzy okazali swój negatywny stosunek do 2 pytań;
- „3” oznacza respondentów, którzy okazali swój negatywny stosunek do 3 pytań;
- „4” oznacza respondentów, którzy okazali swój negatywny stosunek do 4 pytań.

Wszystkie te pytania posłużyły do stworzenia zmiennej, która jest wskaźnikiem badanego komponentu emocjonalno-oceniającego postawy.

Dla zmiennej syntetycznej będącej wskaźnikiem komponentu emocjonalno-oceniającego została obliczona średnia arytmetyczna w celu dokładnego określenia stosunku respondentów do zjawisk społecznie negatywnych. Na jej podstawie można stwierdzić, iż w Poddębicach mamy do czynienia z minimalnie większą ($x = 2,553$) niż w Siemkowicach ($x = 2,522$) tolerancją wobec zjawisk społecznie negatywnych (tab. 1).

Tabela 1. Rozkład procentowy zmiennej syntetycznej

Zmienna syntetyczna	Miejscowość	
	Poddębice	Siemkowice
0	0,0	0,0
1	1,0	2,3
2	44,7	48,9
3	52,4	43,2
4	1,9	5,7
Razem	100,0	100,0

Źródło: opracowanie na podstawie badań własnych.

4. Uwarunkowania stosunku emocjonalnego respondentów do zjawisk społecznie patologicznych

W celu zbadania owego stosunku zmienna będąca wskaźnikiem komponentu emocjonalno-oceniającego została skorelowana ze zmiennymi niezależnymi: płcią, wiekiem badanych, wykształceniem rodziców, oceną sytuacji materialnej rodziny oraz częstotliwością praktyk religijnych.

Pierwszą zmienną, która zapewne ma wpływ na kształtowanie się komponentu emocjonalnego, jest płeć. Należy ona do czynników ogólnych, które w istotny sposób wpływają na postawy jednostki. W warunkach polskich typowym działaniem zarówno w środowisku małomiasteczkowym, jak i wiejskim jest wychowywanie chłopców bardziej tolerancyjne, z pozostawieniem dużej swobody działania; mniej się ich kontroluje, bardziej akceptuje się

zachowania z pogranicza normy albo nawet sprzeczne z obowiązującą normą – np. zachowania agresywne, wczesną inicjację alkoholową czy wreszcie nadużywanie alkoholu. Wobec dziewcząt stosuje się większą ilość zakazów, silniej wpaja się im normy społeczne, przywiązanie do tradycji, a także kładzie się nacisk na kształtowanie określonych uczuć. W konsekwencji dziewczęta są bardziej opanowane niż chłopcy, szybciej ulegają wpływom środowiska, są bardziej konformistyczne. U chłopców rozwija się większa dynamika, pewność siebie, są oni bardziej skłonni do zachowań nonkonformistycznych. Czy zatem płęć różnicuje komponent emocjonalno-oceniający? Okazało się, iż wśród respondentów wywodzących się zarówno ze społeczności wiejskiej Siemkovic, jak i z Poddębic, małego miasteczka, płęć nie wpływa w żaden sposób na kształtowanie opisywanego komponentu. Można zakładać, iż w badanych lokalnych społecznościach owa sfera emocjonalna silniej wiąże działania ludzi obu płci, bardziej intensywnie angażuje uczuciowość, silniej działa nieformalna sfera kontroli społecznej, która wskazuje reakcje oczekiwane czy wręcz pożądane wobec tego typu zjawisk, stąd nie ma zróżnicowania owych reakcji ze względu na wiek. Tak więc płęć, która również bywa istotnym czynnikiem kształtującym postawy, w przypadku tak jednorodnej kategorii badawczej 14–15-latków nie jest czynnikiem różnicującym owe reakcje w sferze emocjonalnej.

Również dość jednorodną kategorią okazał się poziom wykształcenia rodziców badanej młodzieży. I choć kategoria ta może mieć wpływ na kształtowanie wszelakich postaw w okresie socjalizacji młodego człowieka, ponieważ im wyższe wykształcenie rodziców, tym bardziej można się spodziewać większego bogactwa doświadczenia i przeżywania emocji, to w przypadku badanych środowisk dominowało wykształcenie relatywnie niskie. Nie znaczy to, iż ludzie o niskim poziomie wykształcenia nie doświadczają i nie kształtują u swoich dzieci zróżnicowanych uczuć, jednak ze względu na jednorodny charakter wykształcenia rodziców badanej młodzieży nie można stwierdzić żadnych zależności.

Kształtowanie uczuć jednostki może się dokonywać także przez partycypację w instytucjach religijnych. W zbiorowych uroczystościach religijnych występuje silniejsze pobudzenie uczuciowe aniżeli w przypadku indywidualnej percepcji określonych treści czy przy wykonywaniu określonych czynności. W sytuacjach zbiorowych występuje wzajemne indukowanie stanów uczuciowych, które w innych okolicznościach niekoniecznie muszą się ujawnić. Niewątpliwie zbiorowe praktyki religijne, uczestnictwo we mszach świętych należą do takich działań, które rozwijają m.in. sferę emocjonalną. Badając zatem ten problem, zapytano, jak często młodzi respondenci uczestniczą we mszach świętych. Wszyscy respondenci deklarowali uczestnictwo we mszach świętych, a 22,3% badanych w Poddębicach i aż 44,2% w Siemkovicach stwierdzało, iż chodzą do kościoła jeden raz w tygodniu i częściej. Praktyki religijne wiążą się zazwyczaj z wyznaczaniem przez

kapłana i Pismo Święte, którym kapłan się posiłkuje, granicy między dobrem i złem, między zachowaniami społecznie oczekiwanymi i nagannymi. W wyniku analizy korelacyjnej okazało się, iż istnieje związek między komponentem afektywnym a zmienną uczestnictwa w praktykach religijnych – mszach o sile $V_c = 0,2$ zarówno w Poddębicach, jak i w Siemkowicach. W badaniach będących przedmiotem tego tekstu 58,5% praktykuje regularnie, 34,1% nieregularnie lub rzadko, a 7,4% nie praktykuje w ogóle. Okazało się jednak, iż największe znaczenie dla badanego komponentu ma sytuacja materialna rodziny. Współczynnik korelacji V_c w przypadku badanych z Poddębic wyniósł 0,42, w Siemkowicach zaś = 0,34. Młodzież ocenia swoją sytuację materialną zdecydowanie pozytywnie, ponieważ 48,1% w Poddębicach i 42,1% w Siemkowicach uważa ją za lepszą niż przeciętną. Można formułować ewentualne przypuszczenia, które mogłyby wyjaśniać takie pozytywne widzenie sytuacji materialnej przez młodzież. Może to być np. wynikiem starań rodziców, aby dzieci nie odczuwały ewentualnych trudności w możliwościach zaspokajania potrzeb. Sytuacja ta może sugerować, iż rodzice raczej sobie odmówią możliwości zaspokojenia określonych potrzeb aniżeli dadzą dzieciom odczuć trudności materialne. Inna ewentualność to poziom owej, przecież subiektywnie rozumianej przez badanych, kategorii „przeciętna sytuacja materialna”. To sami respondenci określili, co to znaczy przeciętna i sami ulokowali się powyżej albo poniżej tej granicy. Ta wartość daje jedynie orientację, jak badani postrzegają swoje położenie na tle najbliższego otoczenia oraz ogólnej sytuacji rodzin, prezentowanej choćby przez media lokalne. Można także wziąć pod uwagę możliwość działania mechanizmu autowaloryzacji. Badani chcieli się postrzegać lepiej od innych, lokować się w grupie – w ich opinii – wyższej, w związku z tym deklarowali odpowiedzi bardziej pozytywne, dające im lepsze samopoczucie w momencie badania.

5. Wiedza respondentów na temat zjawisk społecznie patologicznych jako kolejny komponent postawy

Ponieważ postawa dotyczy zawsze określonej osoby, rzeczy lub idei, przeto jednym z warunków niezbędnych w jej kształtowaniu jest to, w jakim zakresie jednostka ma wiedzę na temat obiektu postawy. Ta wiedza tworzy komponent poznawczy. W skład tego komponentu wchodzi wiadomości, przypuszczenia i informacje badanych młodych mieszkańców Siemkowic i Poddębic na temat przedmiotów postaw, czyli zjawisk anormatywnych. Zadano zatem w oparciu o kwestionariusz ankiety pytania, które miały określić poziom posiadanej wiedzy. Poniższa analiza prezentuje pokrótce niektóre z uzyskanych wyników.

łagodnie i z nielicznymi objawami. To również może znacząco wpływać na skuteczność ich wyleczenia.

Po przeanalizowaniu zebranego materiału okazało się, iż 61,2% uczniów z Poddębic i 50,0% z Siemkowic odpowiedziało, iż nie wie nic na ten temat. Jest to odpowiedź zasadna, ponieważ, jak już wcześniej wspomniano, nie ma na tyle jednoznacznych informacji, które wskazywałyby, iż są w psychiatrii procedury zawsze prowadzące do wyleczenia. Można zatem stwierdzić, iż słusznie młodzi respondenci byli ostrożni w stwierdzeniach dotyczących tych problemów. Przekonanie, iż choroby psychiczne są uleczalne, wyraża 19,4% respondentów z Poddębic i 31,8% z Siemkowic, natomiast 19,4% badanej zbiorowości z Poddębic i 18,2% z Siemkowic traktuje choroby psychiczne jako nieuleczalne. Respondenci zarówno ze wsi, jak i z małego miasteczka mają dość duży zakres wiedzy na temat analizowanych zjawisk. Większość z nich uważa alkoholizm za chorobę uleczalną, choć badani mają tutaj większą trudność w jednoznacznym określeniu swojej wiedzy. Respondenci mają również dość dużą wiedzę na temat ewentualnych przyczyn chorób psychicznych i zachowują uzasadnioną ostrożność co do możliwości wyleczenia z tych chorób.

Podobnie jak w przypadku analizowania składnika afektywnego, tak i w przypadku składnika poznawczego utworzona została zmienna będąca syntetycznym wskaźnikiem tego komponentu. Powstała ona przez zsumowanie wszystkich odpowiedzi na pytania analizowane w tym komponentcie z uwzględnieniem tych, które, jak powyżej wielokrotnie stwierdzono, były zgodne z istniejącą wiedzą w tym zakresie. Powstała czterostopniowa skala, gdzie 0 – to respondenci, którzy nie udzielili żadnej poprawnej odpowiedzi, 1 – jedna odpowiedź poprawna, 2 – dwie poprawne, 3 – trzy poprawne. Tak powstał rozkład procentowy zmiennej syntetycznej. Dla zmiennej tej zostały obliczone średnie arytmetyczne, z których wynika, że młodzi respondenci z Poddębic mają większą wiedzę na temat związany z analizowanymi wybranymi problemami dotyczącymi alkoholizmu i chorób psychicznych aniżeli młodzi mieszkańcy wsi Siemkowice (tab. 2).

Tabela 2. Rozkład procentowy zmiennej syntetycznej

Zmienna syntetyczna	Miejscowość	
	Poddębice	Siemkowice
0	71,8	80,7
1	17,5	14,8
2	8,7	4,5
3	2,9	0,0
Razem	100,0	100,0

Źródło: jak w tab. 1.

Jedno z pytań dotyczyło wiedzy na temat ewentualności wyleczenia z uzależnienia alkoholowego. Dotychczasowe wyniki badań dowodzą, że dzięki zaangażowaniu w terapię i przebudowę orientacji życiowej istnieje możliwość uzyskania trwałego efektu wyleczenia i powrotu do normalnego funkcjonowania w społeczeństwie. Większość respondentów zarówno ze środowiska wiejskiego (60,2%), jak i małomiasteczkowego (59,2%) uznała, iż alkoholizm jest uleczalny, a tylko 9,1% młodych ludzi z Siemkowic i 15,5% badanych z Poddębic uważa chorobę za nieuleczalną. Pozostali, czyli 25,2% respondentów z Poddębic oraz 30,7% z Siemkowic, nie potrafili udzielić konkretnej odpowiedzi. Termin „choroba alkoholowa” nie przez wszystkich jest jednakowo rozumiany. Często alkoholizm nie jest traktowany jako choroba, ale jako jeden z nałogów, nieumieszczany w kategoriach schorzenia, które trzeba leczyć. Nawet psychiatria nie ma jednoznacznego, a zwłaszcza niezmiennego stanowiska wobec złożoności tego problemu, co widać m.in. w zmianach klasyfikacyjnych chorób. Młodzi respondenci mogli mieć zatem trudności w określeniu tego, czym jest alkoholizm i jakie są możliwości jego wyleczenia.

Inne z pytań sprawdzających wiedzę mieszkańców wsi i małego miasteczka dotyczyło znajomości przyczyn chorób psychicznych jako kolejnego badanego zjawiska patologicznego. Większość badanych upatruje przyczyn tych zaburzeń we wstrząsających przeżyciach (46,6% respondentów z Siemkowic i 57,3% z Poddębic), w alkoholizmie (40,0% z Siemkowic i 37,9% z Poddębic), w używaniu narkotyków (33,0% badanych z Siemkowic i 36,9% z Poddębic) oraz w trwających w rodzinie konfliktach (34,1% z Siemkowic i 32,0% z Poddębic).

Można więc zauważyć, iż badana młodzież dostrzega większość przyczyn zaburzeń psychicznych w czynnikach zewnętrznych. Młodzi respondenci podkreślają znaczenie konfliktów w rodzinie jako źródła potencjalnych zaburzeń psychicznych. Ten okres w życiu człowieka wiąże się z przebudową własnej struktury osobowości, z weryfikacją systemu wartości i norm oraz z poszukiwaniem nowych autorytetów. Proces ten, nierzadko bardzo bolesny i burzliwy, spotyka się z ostrymi reakcjami ze strony środowiska rodzinnego⁹. Są one silnym emocjonalnie i intelektualnie doświadczeniem. W tym także można upatrywać przypisywania konfliktom rodzinnym tak dużego znaczenia w ewentualnej etiologii chorób psychicznych.

Jednoznaczna odpowiedź na pytanie o uleczalność choroby jest trudna zarówno dla specjalistów w tej dziedzinie, jak i dla osób niezajmujących się tymi problemami na co dzień. Choroby psychiczne mają złożoną strukturę, wysokie zróżnicowanie oraz zindywidualizowane u każdego pacjenta objawy i przebieg choroby. Rzadko kiedy przebiegają w sposób typowy i porównywalny. Jedna ma przebieg gwałtowny i wielobjawowy, inna zaś przebiega

⁹ Z. Gaś, *Pomoc psychologiczna młodzieży*, Warszawa 1995.

6. Uwarunkowania wiedzy respondentów na temat zjawisk społecznie patologicznych

Aby zbadać, jakie zmienne mogły wpłynąć na wiedzę respondentów dotyczącą badanych zjawisk, zmienną syntetyczną poddano skrzyżowaniu ze zmiennymi niezależnymi, takimi jak: wykształcenie rodziców, aktywność religijna instytucjonalna, wiek, płeć i ocena sytuacji materialnej rodziny. Na podstawie analiz otrzymanych danych okazało się, iż ani wiek, ani płeć nie miały wpływu na różnicowanie wiedzy respondentów na badany temat zarówno w Siemkowicach, jak i w Poddębicach. Dla młodych ludzi objętych badaniami zarówno w środowisku wiejskim, jak i małomiasteczkowym źródłem podstawowych treści tworzących tzw. alfabet społeczny jest rodzina. To ona wyznaczać powinna ramy dla zachowań normatywnych, a także określać i definiować te zachowania, które są społecznie oczekiwane, i te, które społeczeństwo odrzuca, także zachowania patologiczne. Stąd też można się spodziewać, iż na sposób i zakres rozumienia zjawisk negatywnych przez młodych ludzi może mieć wpływ poziom wiedzy i sprawności komunikacyjnej rodziców, co z całą pewnością łączyć się powinno z poziomem wykształcenia rodziców. W wyniku przeprowadzonej analizy korelacyjnej okazało się jednak, że także pomiędzy zmiennymi „wykształcenie matki” i „wykształcenie ojca” a kształtowaniem się komponentu poznawczego nie zachodzi istotny związek. Sytuacja taka występuje w obydwu miejscowościach, zarówno w Siemkowicach, jak i w Poddębicach. Także i w przypadku zmiennej, którą była sytuacja materialna rodziny, nie stwierdzono różnicowania powstawania analizowanego komponentu.

Na podstawie dokonanych i zinterpretowanych korelacji nie można odpowiedzieć na pytanie, która ze zmiennych niezależnych najbardziej wpływa na kształtowanie komponentu poznawczego. W celu uzyskania informacji, która ze zmiennych niezależnych ma większe znaczenie dla zmiennej będącej wskaźnikiem intelektualnego komponentu postawy, zostało stworzone równanie regresji. Uwzględniono w nim dodatkową zmienną niezależną, jaką jest wielkość (liczebność) gospodarstwa domowego. Okazała się ona trafnym uzupełnieniem, ponieważ równanie regresji pokazało, że to właśnie ona ma największy wpływ na badany komponent, zwłaszcza w środowisku wiejskim Siemkowic.

Tak więc jedyną zmienną niezależną mającą wpływ na kształtowanie się komponentu poznawczego jest w Siemkowicach liczebność gospodarstwa domowego. W Poddębicach żadna ze zmiennych nie odgrywa istotnej roli. Znaczenia zmiennej dotyczącej liczebności gospodarstwa domowego można upatrywać we wspomnianej wcześniej teorii uczenia się przez wielokrotne przetwarzanie tych samych informacji w różnej postaci, w różnych sytuacjach czy formach. Im więcej jest członków gospodarstwa domowego, tym więcej możli-

wości oddziaływania i dostarczania przesłanek do samodzielnego wyciągnięcia wniosków czy ukierunkowania myślenia, także dotyczącego analizowanej problematyki. W przypadku dużej rodziny rodzice w mniejszym stopniu są w stanie poświęcać uwagę każdemu dziecku z osobna, są bardziej zaangażowani w czynności niezbędne do utrzymania rodziny w zakresie materialnym, socjalnym czy higienicznym. Zatem podstawowym nierzadko źródłem informacji na temat problemów i zjawisk dziejących się w środowisku lokalnym jest rodzeństwo i środowisko rówieśnicze. To od nich czerpie się wiedzę na temat otaczającego świata i dzięki temu wiedza na rozmaite tematy jest podobna, zbliżona, bo źródła wiedzy są podobne dla wszystkich badanych.

7. Zachowania respondentów wobec zjawisk społecznie patologicznych

W skład postawy, poza dwoma zanalizowanymi już komponentami, wchodzi jeszcze reakcje mimiczne, wokalne, werbalne oraz działania. Stanowią one trzeci komponent postawy – behawioralny, którego analiza będzie przedmiotem kolejnego fragmentu rozważań¹⁰.

Składnik behawioralny zawiera przede wszystkim działania i praktyki, dlatego do analizy tego komponentu wybrano kilka pytań, które dostarczały wiedzy dotyczącej sfery zachowań respondentów w zakresie alkoholizmu, przestępczości i przemocy. Chociaż większość respondentów podaje, iż nigdy nie piła alkoholu (51,0% w Poddębicach oraz 50,0% w Siemkowicach), to jednak aż 42,2% badanych w Poddębicach i 45,5% w Siemkowicach pije alkohol okazjonalnie.

Warto tu wspomnieć, że w badaniach prowadzonych w Łodzi i w województwie łódzkim w 1995 r. i dotyczących m.in. częstotliwości konsumpcji alkoholu 66,0% badanych stwierdziło, iż piło alkohol w ciągu ostatniego miesiąca¹¹. Wziąwszy pod uwagę, że w objętej badaniami populacji są prawie wyłącznie 15-latki, owa regularność musi budzić niepokój. Młodzi ludzie piją często. Być może obok innych uwarunkowań, omawianych już wcześniej, działa tutaj również swoisty przymus społeczny czy konformizm grupowy typu: „wszyscy piją, więc i ja muszę lub powinienem”.

Z kolei na pytanie dotyczące ewentualności popełnienia przestępstwa większość respondentów odpowiada, iż nigdy tego czynu nie popełniła (49,0% z Poddębic oraz 54,6% z Siemkovic), natomiast 7,9% młodych siemkowiczank i 11,2% poddębiczank przyznaje się do popełnienia drobnych przestępstw, którymi najczęściej były drobne kradzieże, pobicia lub wyłudzenia pieniędzy.

¹⁰ S. Nowak, *Teorie postaw*, Warszawa 1973.

¹¹ E. Michałowska, *Monitorowanie problemów alkoholowych w województwie łódzkim* (maszynopis niepublikowany) – raport przygotowany dla PARPA, 1995.

Motywy tych drobnych przestępstw, który młodzi respondenci najczęściej wskazywali, był przede wszystkim brak pieniędzy. Kradli oni najczęściej drobne produkty spożywcze ze sklepów czy wręcz ze szkolnych sklepików. Także kradzieże w szkolnych szatniach, na szkolnych wycieczkach czy na innych wspólnych dla dużej liczby uczniów imprezach wynikały z braku pieniędzy i chęci przywłaszczenia sobie ich tą drogą. Badani wskazywali, iż ofiarami kradzieży byli młodszy uczniowie, od których wyłudzano pod groźbą pobicia zarówno pieniądze, jak i inne nieco wartościowsze rzeczy. Niepokojący jest fakt, iż prawie wszyscy badani, którzy deklarowali fakt dokonania drobnego przestępstwa – kradzieży, dokonywali tych czynów na terenie szkoły. W środowisku wiejskim jest ona w zasadzie jedynym miejscem, gdzie skupia się duża grupa młodych ludzi, gdzie system kontroli zarówno formalnej, jak i nieformalnej działa słabiej właśnie ze względu na dużą liczbę dzieci i młodzieży skupionej na niewielkiej przestrzeni. To stwarza możliwości ukrycia się „w tłumie”, uniknięcia ewentualnej kary za popełniony czyn. Małe społeczności lokalne niekiedy bardzo precyzyjnie określają zakres działań, które sankcjonują różnego typu zachowania, zarówno pozytywne, jak i negatywne. Jest to możliwe dlatego, iż życie społeczne toczy się w nich w sposób otwarty, przez osobisty, bezpośredni typ stosunków i zależności społecznych.

Z licznych badań wynika, iż kradzieże są u młodych ludzi zjawiskiem znacznie częstszym, niż to podają oficjalne dane o przestępczości. Z analiz prowadzonych przez A. Duracz-Walczak wynika m.in., iż sprawcami wielokrotnych kradzieży byli przyznający się w badaniach autorki uczniowie w wieku po 13 roku życia, w tym ponad 1/2 przyznała się do co najmniej czterokrotnego przywłaszczenia cudzej własności. Znaczna większość uczniów przyznawała się również do drobnych nieuczciwości, jak wielokrotna jazda bez biletu środkami komunikacji miejskiej¹².

Spśród badanych 34,6% zamieszkujących w Poddębicach oraz 33,0% z Siemkowic nigdy nie było ofiarą żadnego przestępstwa, natomiast 5,1% dzieci z Poddębic oraz 4,5% z Siemkowic było ofiarami przestępstw. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż dwie dziewczynki przyznały się do tego, iż zostały pobite i próbowano dokonać na nich gwałtu, przy czym miało to miejsce na wycieczce szkolnej. Tu po raz kolejny okazuje się, iż instytucja edukacyjno-wychowawcza, jaką jest szkoła, zamiast być miejscem bezpiecznym dla dzieci, kształtującym pozytywne wzorce zachowania, może być wręcz zagrożeniem dla zdrowia, a nawet dla życia uczniów.

Ostatnie pytanie komponentu behawioralnego, które poddane zostało analizie, dotyczyło problemu przemocy. Pytano o to, czy respondent stosował

¹² A. Duracz-Walczak, *Problemy indywidualnej patologii społecznej*, w: *Polska 2000. Zagrożenia społeczne i warunki ich przezwyciężania*, cz. 2, red. A. Rajkiewicz, A. Tokarski, Wrocław 1986.

przemoc wobec innych, czy też sam był ofiarą przemocy tak fizycznej, jak psychicznej. Spośród badanych z Poddębic 70,9% nigdy nie znęcało się ani fizycznie, ani psychicznie nad drugim człowiekiem, zaś w Siemkowicach taką postawę deklarowało 79,5% respondentów. Natomiast 8,8% badanych z Poddębic i 9,1% z Siemkowic doświadczyło przemocy zarówno psychicznej, jak i fizycznej. Respondenci, którzy znaleźli się w tej grupie, podawali, że były to akty przemocy stosowane przez kolegów w szkole oraz przez rodziców, często będących pod wpływem alkoholu.

Respondenci mają wiedzę na temat przemocy, wiedzą, że jest ona społecznym złem i w związku z tym należy ją ocenić negatywnie. Ale wraz z tworzeniem możliwości szukania uzasadnień czy wręcz usprawiedliwień dla stosowanej przez siebie przemocy zmniejszają swój rygoryzm ocen na rzecz budowy tolerancji wobec tego typu zachowań. Można by powiedzieć, iż deklaratywnie przemoc odrzucają, ale praktycznie nierzadko ją stosują. Jest to swoisty dualizm normatywny, typowy dla młodych ludzi w okresie dojrzewania. Ów dualizm wynika stąd, iż młodzież, która sama stosowała przemoc, jest bardziej tolerancyjna wobec jej przejawów. Poszukiwanie własnej „drogi dorastania”, często burzliwe i trudne, jest więc pełne zawirowań i rozterek. Dopiero w wyniku osobistych doświadczeń, uświadomienia sobie, iż każde działanie wymaga ustalenia reguł, wymiany poglądów, zrozumienia innych ludzi, powstaje niejako wewnętrzna potrzeba traktowania innych w taki sposób, w jaki sami chcieliby być traktowani¹³.

Aby i w tym przypadku stworzyć zmienną syntetyczną będącą wskaźnikiem komponentu behawioralnego, wyszczególniono odpowiedzi, które dotyczyły negatywnego zachowania respondentów. Za takie zostało uznane picie alkoholu, popełnienie przestępstwa oraz znęcanie się fizyczne i psychiczne. W wyniku tego zabiegu powstała zmienna o czteropunktowej skali, gdzie:

- 0 – wskazuje respondentów, których dotyczą trzy negatywne zachowania;
- 1 – wskazuje respondentów, których dotyczą dwa negatywne zachowania;
- 2 – wskazuje respondentów, których dotyczy jedno z negatywnych zachowań;
- 3 – wskazuje respondentów, których nie dotyczy żadne z negatywnych zachowań.

Dla zaprezentowanej zmiennej syntetycznej zostały obliczone średnie arytmetyczne, na podstawie których można stwierdzić, iż w obydwu miejscowościach, zarówno w środowisku wiejskim Siemkowic, jak i w małomiasteczkowych Poddębicach, mamy do czynienia w wysokim stopniu z przejawami zjawisk społecznie patologicznych (tab. 3).

¹³ I. Obuchowska, *Drogi dorastania. Psychologia rozwojowa okresu dorastania*, Warszawa 1996.

Tabela 3. Rozkład procentowy zmiennej syntetycznej

Zmienna syntetyczna	Miejscowość	
	Poddębice	Siemkowice
0	0,0	11,4
1	36,0	33,0
2	55,1	47,7
3	9,0	8,0
Razem	100,0	100,0

Źródło: jak w tab. 1.

8. Uwarunkowania patologicznych zachowań respondentów

W przypadku komponentu behawioralnego okazało się, iż istotny wpływ na zachowania patologiczne respondentów miała ich płeć. Przy odpowiednim poziomie istotności współczynnik informujący o sile związku tych dwóch zmiennych wynosi odpowiednio dla Poddębic $V_c = 0,304$, a dla Siemkowic $V_c = 0,394$.

Między 14 a 16 rokiem życia następuje niezwykle trudny moment rozwoju, którym jest kryzys młodości, charakteryzujący się nasileniem psychicznych trudności dorastania¹⁴. Przy rozważaniu zagadnień dorastania na uwagę zasługują różnice związane z płcią, a mianowicie szybsze dojrzewanie organizmów żeńskich. Chłopcy niejako instynktownie bronią się przed porównaniem wypadającym na ich niekorzyść, szukają potwierdzenia własnej wartości na różne sposoby, co nie zawsze prowadzi do pożądaných społecznie skutków. Ich dorastanie jest niekiedy bardziej burzliwie – wcześniej eksperymentują z „atrybutami dorosłości”, chcąc w ten sposób zwrócić uwagę na fakt, że już mogą wiele i że wiele potrafią. To niezrównoważenie młodzieży w fazie dorastania dotyka szczególnie chłopców w zakresie rozwoju zachowań agresywnych. Przejawia się ono w pewnej anarchii życia psychospołecznego, w chaosie przeżyć, nieprzemyślanych działań. Chłopcy wypróbowują swoją „sprawność” w czynnościach do tej pory dla nich niedostępnych. Z kolei dziewczęta są spokojniejsze, bardziej akcentują przywiązanie do norm, mniej odważnie (zwłaszcza w środowisku wiejskim, gdzie rola kobiety jest kształtowana w sposób szczególny) i rzadziej eksperymentują z normami, rzadziej łamią zasady określone przez środowisko socjalizacyjne. Są bardziej konformistyczne.

Nie zawiodło założenie, iż wpływ na sferę zachowań patologicznych ma sfera religijności badanych. Na wsiach zdecydowanie bardziej niż w dużych miastach kultywowane są wartości katolickie. Wpływ katolicyzmu na stosunki społeczne w badanych społecznościach lokalnych charakteryzuje się

¹⁴ Zob. tamże.

kontrolą wszelkich działań i zachowań jej mieszkańców, szczególnie zachowań społecznie negatywnych, do których ludzie odnoszą się dość powszechnie krytycznie. Nie istnieją już w zasadzie jawne formy („na ambonie”) upomnienia, krytykowania czy rozwiązywania konfliktów rodzinnych przez księży, ale wpływ zarówno duchownych, jak i zasad życia opartych na dekalogu na opinię publiczną jest nadal znaczący¹⁵. W wyniku badania korelacji między zachowaniami patologicznymi i aktywnością religijną – instytucjonalną (uczestnictwo w praktykach religijnych) stwierdzono, iż w Siemkowicach, czyli w środowisku wiejskim, ten związek jest znaczący i wynosi (poziom istotności – 0,001) $V_c = 0,279$. W Poddębicach ten związek był nieistotny.

9. Zakończenie

W oparciu o przeprowadzone badania i ich analizę można stwierdzić, iż respondenci pochodzący ze środowiska wiejskiego Siemkowic wykazują mniejszą skłonność do łamania systemu normatywnego i do podejmowania działań o charakterze patologicznym aniżeli mieszkańcy Poddębic. Ponadto stwierdzić można, iż:

1. Młodzi mężczyźni wykazują większą aniżeli objęte badaniem młode kobiety skłonność do prezentowania pozytywnego nastawienia wobec zachowań patologicznych, co potwierdziło już wcześniejsze stwierdzenie o większym nonkonformizmie u mężczyzn, o ich nieco buntowniczym nastawieniu do otaczającego świata, a tym samym większej skłonności do zachowań łamiących normy.

2. Postawy osób deklarujących regularne (przynajmniej raz w tygodniu) uczestnictwo we mszach świętych są dużo mniej pozytywne wobec zjawisk patologii społecznej aniżeli postawy osób, które nigdy nie chodzą do kościoła. Ten związek, jak już wcześniej wspomniano, jest szczególnie znaczący w środowisku wiejskim, a jednocześnie mówi o dużej aktualności zasad katolicyzmu jako wyznacznika zasad życiowych wśród badanej młodzieży wiejskiej.

3. Im większa liczba osób w gospodarstwie domowym, tym postawy respondentów pochodzących z tych licznych rodzin są w stosunku do zjawisk patologicznych społecznie bardziej pozytywne.

4. Im gorsza jest sytuacja materialna rodzin, z których pochodzą respondenci, tym bardziej pozytywne postawy prezentują oni wobec zjawisk patologicznych społecznie.

W szczegółowych analizach, z rozróżnieniem typu społeczności, sytuacja wyglądała w następujący sposób:

1. W Poddębicach na kształtowanie się komponentu emocjonalno-oceniającego wobec zjawisk patologii społecznej miały wpływ takie zmienne niez-

¹⁵ Popławski, *Miasta na uboczu – przyczynek do socjologii peryferii*, Białystok 1994.

leżne, jak sytuacja materialna rodziny i liczebność gospodarstwa domowego; w Siemkowicach obok w/w dwóch zmiennych doszła wspomniana wcześniej płeć respondenta. Wynikać to może z istotnych różnic w ścieżkach socjalizacyjnych chłopców i dziewcząt kształtowanych w środowisku wiejskim, o czym wcześniej szerzej wspomiano.

2. Na komponent poznawczy (wiedzę i jej zakres na temat zjawisk patologicznych społecznie) najbardziej wpływają w Poddębicach wykształcenie ojca i liczebność gospodarstwa domowego, w Siemkowicach zaś liczebność gospodarstwa domowego wpływa na ten komponent w nieznacznym stopniu.

3. Na kształtowanie się komponentu behawioralnego u respondentów wywodzących się z Poddębic wpływa płeć, natomiast w Siemkowicach sytuacja materialna rodziny, a przede wszystkim najsilniej – religijność mierzona regularnym uczestnictwem w praktykach religijnych.

Zatem ogólnie można powiedzieć, iż – biorąc pod uwagę dotychczasowe analizy i fakt, że na kształtowanie postaw tego rodzaju mają wpływ liczebność gospodarstwa domowego, sytuacja materialna i religijność – w kształtowaniu owych postaw największe znaczenie ma rodzina.

Duży wpływ rodziców na dziecko wynika stąd, iż są oni pierwszymi osobami oddziałującymi na jego psychikę, a dzieci i młodzież w zaspokajaniu własnych potrzeb, ich hierarchizowaniu i definiowaniu uzależnione są od rodziców. Rodzice powinni więc posiadać odpowiednie doświadczenie społeczne, które kształtuje się w oparciu o środowisko społeczne, w którym także dorośli funkcjonują. Zatem sama społeczność lokalna, w której toczy się życie rodziny, również istotnie wpływa na sposób i zakres dodefiniowania owych składników postaw wobec zjawisk społecznie negatywnych. Wpływ rodziców na kształtowanie się postaw u dzieci był tematem wielu badań. W Polsce m.in. S. Nowak zajmował się tym problemem, a jego badania wyraźnie potwierdziły podobieństwo struktury postaw dorosłych i ich dzieci¹⁶.

Owo porównanie postaw młodzieży środowiska wiejskiego Siemkowic z postawami młodzieży ze środowiska małomiasteczkowego Poddębic wobec zjawisk społecznie patologicznych było również istotnym zadaniem w tym badawczym przedsięwzięciu. Na początku założono przecież, iż postawy te będą warunkowane przez miejsce zamieszkania. Analiza poszczególnych komponentów postawy oraz postawy ogólnej wykazała, iż zarówno w Poddębicach, jak i w Siemkowicach w zasadzie są one kształtowane przez te same zmienne: sytuację materialną rodziny czy liczebność gospodarstwa domowego. Jedyną zmienną, która różni owe społeczności, jest aktywność religijna – instytucjonalna, rozumiana jako uczestnictwo w praktykach religijnych.

W relacjonowanych badaniach udział w praktykach religijnych ma charakter autodeklaracji religijnej i to istotnie implikuje aktywność w realizacji

¹⁶ S. Mika, *Psychologia społeczna*, Warszawa 1982.

praktyk religijnych, które są przecież zewnętrznym przejawem akceptacji wiary w Boga, akceptacji i uznawania wartości, wierzeń i norm religijnych. Z badań, które prowadził J. Mariański, wynika, iż poziom praktyk religijnych i deklarowany stosunek do wiary jest zmienną różnicującą wobec ogólnych norm moralnych i etycznych. Pisał on np., że zmniejszanie aktywności praktyk religijnych wpływa na zmniejszenie liczby zwolenników etyki i moralności ogólnej i powoduje wzrost liczby zwolenników etyki i moralności sytuacyjnej, relatywistycznej¹⁷. Wśród osób niepraktykujących prawie 4/5 to zwolennicy uzależniania ocen moralnych od okoliczności i sytuacji. Mariański w oparciu o własne badania sformułował tezę, iż bardziej intensywna religijność sprzyja kształtowaniu się rygoryzmu moralnego, zaś niereligijność stwarza korzystne warunki do rozwoju relatywizmu moralnego i znacznej tolerancji w różnych dziedzinach życia społecznego.

Podsumowując, należy stwierdzić, że postawy badanych zbudowane są ze wszystkich trzech komponentów, jednak nie są one całkowicie spójne, jeśli weźmie się pod uwagę relacje poszczególnych komponentów. Postawy respondentów z Siemkowiec mają najbardziej rozwinięty komponent emocjonalno-oceniający oraz komponent poznawczy. Postawy respondentów z Poddębice składają się głównie z komponentu emocjonalno-oceniającego; wyraźnie jest również wykształcony komponent behawioralny, natomiast w niewielkim stopniu – komponent poznawczy.

An attitude of rural and small towns youth against social pathology - its structure and determinants

Summary

It is possible to ascertain about analysis of research, that respondents from Siemkowiec's country environment exert smallest propensity for breaking of normative system and taking up of pathological operations than inhabitants of Poddębice. It is possible to ascertain also that young men exert greatest propensity for positive presenting attitude for pathological behavior than young women. Earliest affirmation has confirmed that about greatest nonconformism at men already, same greatest propensity for breaking norms. Attitudes of persons declaring regular participation in holy masses are a lot less positive in accordance with social pathology than people who don't. It was stated that the greater amount of persons in household and the worse the material situation of the family is, the attitudes of respondents are more positive vis-a-vis social pathology. Influence on forming emotional-evaluating component in the face of social pathology in Poddębice had following independent variables: material situation of the family, amount of persons in household, while in Siemkowiec apart from variables earlier mentioned is added sex of respondent. In Poddębice the greatest influence on cognitive component had father's education and the amount of persons in household, while in Siemkowiec the amount of persons in household doesn't have significant influence on this component. Behavioral component at respondents from Poddębice is formed by sex, while at respondents from Siemkowiec by material situation of family, but mostly by religiousness which is measured by regular participation in religious practices.

¹⁷ J. Mariański, *Kondycja religijna i moralna młodych Polaków*, Kraków 1991.

ROLA SAMORZĄDU TERYTORIALNEGO W AKTYWIZACJI OBSZARÓW WIEJSKICH

Antoni KOŻUCH*

Rola samorządu terytorialnego w zarządzaniu rozwojem lokalnym

1. Wstęp

Transformacja gospodarki polskiej, która rozpoczęła się w 1989 r., bardzo silnie wpłynęła na rozwój obszarów wiejskich. Wśród czynników na nie oddziałujących można wymienić tkwiące na wsi i w rolnictwie (endogenne), jak też występujące poza nimi (egzogenne). Zmiany w ekonomicznym otoczeniu rolnictwa miały – z punktu widzenia pojedynczych rolników – kierunek zdecydowanie negatywny, ponieważ warunki prowadzenia działalności uległy znacznemu pogorszeniu. Niemalym szokiem dla gospodarstw było tzw. uwolnienie cen na produkty rolnicze i środki produkcji dla rolnictwa. Jednym z ważniejszych elementów sytuacji rynkowej po 1989 r. był znaczny spadek krajowego popytu na produkty polskiego rolnictwa, spowodowany spadkiem dochodów ludności pozarolniczej, liberalizacją handlu zagranicznego, redukcją eksportu produktów rolniczych i przetwórstwa rolno-spożywczego. Poważnym ograniczeniem rozwoju rolnictwa była wysoka stopa inflacji.

Wraz z wprowadzeniem gospodarki rynkowej nastąpiło okresowe osłabienie aktywności instytucji służących kreowaniu i upowszechnianiu postępu w rolnictwie. Między instytucją państwa a gospodarstwem rolnym wytworzyły się elementy pustki instytucjonalnej. Na obszarach wiejskich nie ukształtowały się albo ukształtowały się w niedostatecznym stopniu różne formy instytucjonalne, które powinny być naturalnym sprzymierzeńcem i wsparciem rolników indywidualnych.

Celem niniejszego opracowania jest próba określenia zadań jednostek samorządu terytorialnego w kreowaniu rozwoju lokalnego.

* Prof. dr hab. Antoni Kożuch, Akademia Rolnicza w Krakowie.

2. Samorząd, samorządność, rozwój lokalny – zagadnienia ogólne

Przez rozwój lokalny należy rozumieć zharmonizowane i systematyczne działania społeczności lokalnej, władzy samorządowej oraz pozostałych podmiotów funkcjonujących w gminie, zmierzające do kreowania nowych i poprawy istniejących warunków dla lokalnej gospodarki oraz zapewnienia ładu przestrzennego i ekologicznego.

Poziom lokalny można określić jako obszar o znaczeniu strategicznym, odgrywający główną rolę w procesie ożywienia i restrukturyzacji całej gospodarki, a nie tylko teren tworzenia nowych miejsc pracy.

Rozwój obszarów wiejskich jest procesem złożonym, a ta złożoność wynika z następujących przyczyn¹:

1) skomplikowanej struktury tego obszaru i jego niejednorodnego charakteru;

2) wielości i zróżnicowania czynników oddziaływania.

Rozwój ten w układzie lokalnym zdeterminowany jest szeregiem czynników zewnętrznych, na które składają się: ogólna polityka gospodarcza państwa, system kredytowy i podatkowy, dostępność środków produkcji, rozwiązania organizacyjne. Równocześnie rozwój obszarów wiejskich zależy też od czynników lokalnych, które stanowią istotne uzupełnienie warunków zewnętrznych, wpływają na ich skuteczność, przyczyniają się do ich konkretyzacji i poprzez efekt współdziałania przynoszą rezultaty, których bez udziału pierwiastka lokalnego nie dałoby się osiągnąć.

Instytucja współczesnego samorządu terytorialnego jest wynikiem długoletnich transformacji ustrojowych i gospodarczych. W ich wyniku samorząd w znaczeniu prawnym rozumiany jest jako „wykonywanie zadań administracji publicznej w sposób zdecydowany i na własną odpowiedzialność przez odrębne w stosunku do państwa podmioty, które nie są w zakresie wykonywania swoich zadań poddane żadnej ingerencji państwowej”².

W gospodarce rynkowej znaczna część odpowiedzialności za pobudzanie i kształtowanie rozwoju gospodarczego spoczywa na władzach samorządowych. Powoduje to przepływ kapitału i przedsiębiorców między jednostkami samorządu terytorialnego (JST). Działalność władz gminy w tym zakresie polega na kształtowaniu warunków dla rozwoju lokalnego, na miarę swoich możliwości.

Najważniejsza rola na poziomie lokalnym przypada władzom samorządowym, które spełniają swą funkcję poprzez prowadzenie dalekosiężnej polityki

¹ Szerzej zob. A. Kozuch, *Gospodarcze i społeczne funkcje organizacji rolników*, Siedlce 1999, s. 52–53.

² B. Dolnicki, *Samorząd terytorialny*, Kraków 2003, s. 15.

społeczno-gospodarczej, wdrażanie nowych metod działania, pomoc i inspirację podmiotów działających na poziomie lokalnym, wspieranie inicjatywy poszczególnych grup społecznych. Podstawowymi składnikami (dziedzinami) procesu rozwoju pozostającymi w gestii samorządu terytorialnego są: planowanie i koordynowanie rozwoju lokalnego, tworzenie obszarów przemysłowych, wykorzystanie zasobów lokalnych, finansowanie i finansowe wspieranie rozwoju, promocja i marketing, zagospodarowanie przestrzenne.

Oprócz władz samorządowych duże znaczenie dla kreowania rozwoju lokalnego mają miejscowi pracodawcy, fundacje i stowarzyszenia oraz regionalne agencje rządowe, różnego typu ośrodki innowacji i przedsiębiorczości tworzone m.in. przez samorządy. Zakres ich działania jest szeroki i obejmuje: szkolenie przedsiębiorców w zakresie rozpoczynania i prowadzenia działalności, poszukiwanie i ocenę projektów nowych przedsięwzięć, przygotowanie biznesplanów, pomoc w dostępie do źródeł finansowania oraz doradztwo prawne, techniczne, ekonomiczne i finansowe.

Podstawową jednostką samorządu terytorialnego w Polsce jest gmina. Zgodnie z ustawą o samorządzie terytorialnym³ jest to wspólnota samorządowa, którą tworzą mieszkańcy oraz oznaczone terytorium. Uznanie rad gmin za podstawowe organy samorządu na obszarach wiejskich świadczy z jednej strony o ich związku z innymi organizacjami samorządowymi, z drugiej zaś – o szczególnej pozycji rady jako organu podstawowego i wiodącego, w którym wszystkie inne organy samorządowe znajdują swe oparcie.

Traktowanie rad gmin jako organów samorządu terytorialnego wiąże się z wyeksponowaniem ich samodzielności, która jest podstawowym atrybutem samorządu. Samodzielność ta: a) może dotyczyć spraw lokalnych, b) ma względny charakter, gdyż jest ograniczona odpowiednimi normami prawnymi.

Do zakresu działalności gminy zalicza się wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, które nie zostały zastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów. Podstawowe zadania wyznaczono samorządowi gminnemu w sferze organizowania i świadczenia dóbr publicznych oraz społecznych, mających na celu zaspokojenie potrzeb mieszkańców. Zadania te dotyczą: finansowania rozwoju społeczno-gospodarczego, pokrywania kosztów usług społecznych świadczonych bezpłatnie lub za częściową odpłatnością, zapewnienia bezpieczeństwa, utrzymania aparatu samorządowego⁴.

Zarządzanie rozwojem lokalnym, polegające na oddziaływaniu władzy publicznej na mieszkańców i gospodarkę, jest wyrazem interwencjonizmu samorządowego. W polityce rozwoju lokalnego konieczne jest pokonywanie wielu barier o charakterze instytucjonalnym, ustrojowym, kompetencyjnym i finan-

³ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tekst jednolity: DzU z 2001 r., nr 142, poz. 1591 z późn. zm.).

⁴ Cz. Rudzka-Lorentz, J. Sierak, *Podstawy finansów samorządu terytorialnego*, w: *Samorząd terytorialny a rozwój lokalny*, red. M. Majchrzak, A. Zalewski, Warszawa 2000, s. 96–97.

sowym. Ze względu na małe możliwości tworzenia nowych miejsc pracy aktywna rola organów samorządu polega głównie na kształtowaniu warunków do rozwoju przedsiębiorczości. Można tu stosować następujące sposoby⁵:

- utrzymanie istniejących rodzajów działalności (strategia przetrwania),
- pozyskanie odmian działalności wpływających na wzrost gospodarczy,
- przebudowa typów działalności zapewniających wzrost konkurencyjności (strategia tworzenia).

Z prowadzeniem gospodarki lokalnej bezpośrednio lub pośrednio wiąże się szereg zadań, które należą do wyłącznej właściwości gminy, a w tym głównie:

a) uchwalanie budżetu gminy, jako podstawowego źródła zasilania realizowanych przez gminę zadań;

b) uchwalanie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, będącego modelem rozwoju przestrzennego gminy, systemowym narzędziem sterowania rozwojem gminy, obowiązującym mieszkańców i podmioty gospodarcze;

c) uchwalanie programów gospodarczych, składających się na strategię rozwoju gminy;

d) podejmowanie uchwał w sprawach: majątkowych, podatkowych, zaciągania pożyczek, prowadzenia działalności inwestycyjnej, przejmowania zadań administracji rządowej, współdziałania z innymi gminami, wszelkich uchwał związanych z rozwojem lokalnym.

Dzięki tym działaniom pełniej powinny być zaspokojone podstawowe potrzeby mieszkańców gminy, lepsze będzie funkcjonowanie lokalnego środowiska, a zatem nastąpi rozwój gospodarczy i społeczny gminy. Zaspokojenie potrzeb społeczności lokalnych oraz wykorzystanie na rzecz rozwoju lokalnych zasobów, środków finansowych i struktur organizacyjnych – te warunki łącznie sprawią, że będzie to typowy rozwój lokalny.

3. Zadania jednostek samorządu terytorialnego w zakresie rozwoju lokalnego

Samorząd terytorialny realizuje szereg zadań wpływających na stan zagospodarowania gminy i poziom życia jej mieszkańców. Warunkiem zapewnienia samorządności jest dysponowanie odpowiednio wysoką sumą środków finansowych na pokrycie kosztów działalności bieżącej i nakładów inwestycyjnych. Tu jednak istotne zastrzeżenie: jak wskazuje praktyka, posiadane środki można wykorzystywać różnie, a z tych samych zasobów i w tych samych warunkach ekonomicznych można uzyskiwać bardzo odmienne rezultaty. Zasoby pieniężne mogą pochodzić z różnorodnych źródeł, ale te same środki

⁵ Por. E. Wojciechowski, *Zarządzanie w samorządzie lokalnym*, Warszawa 2003, s. 192.

pieniężne można różnie wykorzystywać, osiągając lepsze lub gorsze wyniki ekonomiczne i społeczne. Sprawia to, że niezbędnym warunkiem realizacji zadań przez JST jest właściwe zarządzanie ich finansami, przy wykorzystaniu współczesnej wiedzy z tego zakresu.

Gmina realizuje swoje zadania w oparciu o uchwalany przez radę budżet, który należy traktować jako element systemu zarządzania. Dochody i wydatki budżetowe, dając władzom gminy możliwość oddziaływania na otoczenie, pełnią funkcję instrumentów polityki finansowej. Po stronie dochodowej ma miejsce kształtowanie dochodów poprzez wysokość stawek, udzielanie ulg i zwolnień podatkowych, pozyskiwanie zewnętrznych źródeł finansowania. Strona wydatkowa odzwierciedla zaś politykę władz gminy, które zgodnie z przyjętymi priorytetami realizują ustalone zadania.

Wśród zadań samorządu szczególne miejsce zajmują sprawy gospodarcze. Stanowią one zwykle odrębną kategorię w ramach różnorodnych zadań z zakresu administracji publicznej, przekazanych do realizacji podmiotom władzy lokalnej. Samorząd lokalny powinien być stymulatorem rozwoju lokalnego i świadomie tym rozwojem zarządzać. W związku z tym polityka gospodarcza samorządu musi obejmować nie tylko problematykę wynikającą z zadań własnych, ale i wszelkie problemy rozwoju jednostki terytorialnej, a ponadto wymaga stosowania nowoczesnych instrumentów zarządzania rozwojem. Jednym z podstawowych celów lokalnej polityki ekonomicznej powinno być stałe dążenie do zapewnienia wzrostu liczby i rodzaju miejsc pracy dla członków wspólnoty samorządowej.

Ważne miejsce wśród różnorodnych funkcji gospodarczych samorządu terytorialnego zajmuje bezpośrednia działalność gospodarcza. Szczególnego znaczenia nabierają działania jednostek samorządu terytorialnego związane z tworzeniem warunków rozwoju podmiotów gospodarczych na terenie gminy, których działalność służy zaspokojeniu potrzeb lokalnej społeczności, a zwłaszcza z tworzeniem nowego modelu usług tradycyjnie świadczonych przez władze gminy. Chodzi tu głównie o zwiększenie pośredniego oddziaływania gminy na działalność podmiotów gospodarczych zlokalizowanych w gminie, co może przejawiać się w takich działaniach, jak:

- uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz ustalanie warunków zabudowy i zagospodarowania terenu;
- gospodarka gruntami i lokalami (sprzedaż, oddawanie w użytkowanie wieczyste, najem, dzierżawa i użyczenie, organizowanie i prowadzenie targowisk i hal targowych);
- udzielanie zezwoleń na wykonywanie działalności polegającej na usuwaniu, wykorzystywaniu i unieszkodliwianiu odpadów komunalnych, prowadzeniu schronisk dla bezdomnych zwierząt;
- udział w kształtowaniu cen za korzystanie z urządzeń infrastruktury w zakresie zaopatrzenia w wodę i energię cieplną, odprowadzenia ścieków, składowania odpadów itp.;

– kształtowanie zasad prowadzenia działalności zgodnie z wymogami ochrony środowiska;

– ustalanie z pomocą instrumentów prawa podatkowego wysokości obciążeń publiczno-prawnych o charakterze podatków i opłat lokalnych⁶.

JST na rynku lokalnym może występować w roli organizatora, koordynatora bądź podmiotu reglamentującego działalność gospodarczą prowadzoną przez inne podmioty, bądź też jako bezpośredni uczestnik gry rynkowej. Prawne i organizacyjne ramy samorządu terytorialnego powinny stwarzać warunki dla kształtowania się i rozwoju społeczności zamieszkujących na danym terytorium, na którym członkowie tej zbiorowości rozwijają swoją aktywność w wielu dziedzinach. Cechą charakterystyczną społeczności lokalnych jest to, że kształtują one silne więzi i własne formy organizacji życia zbiorowego. Stanowią one istotny czynnik rozwoju lokalnego i kształtowania systemu terytorialnego kraju. Stąd niezbędne jest stworzenie odpowiednich warunków dla funkcjonowania samorządowych społeczności lokalnych.

Istnieje wiele zadań na rzecz rozwoju jednostki terytorialnej, które posiadają charakter bardziej generalny niż wynikające z aktów prawnych i które może wypełniać samorząd terytorialny, a mianowicie:

– podejmowanie w ramach ogólnej strategii rozwoju społeczno-gospodarczego inicjatyw i zadań rozwoju lokalnego;

– stymulowanie rozwoju lokalnego poprzez system różnego rodzaju ulg i udogodnień;

– podejmowanie działań promocyjnych, udostępnianie zasobów, stosowanie ulg, zachęt, udzielanie subsydiów itp.;

– identyfikacja lokalnych potrzeb społecznych i lokalnych zasobów, które mogą określić kierunki i zakres działań na rzecz rozwoju lokalnego;

– przyciągnięcie inwestorów oraz pozyskanie środków służących rozwojowi lokalnemu: własne fundusze stymulacji i wspierania rozwoju lokalnego, pozyskiwanie środków zewnętrznych;

– tworzenie struktur organizacyjnych rozwoju lokalnego, które prowadzić będą kompleksową obsługę podmiotów, począwszy od informacji wstępnej, a na ocenach efektów skończywszy;

– rozwój kooperacji z udziałem miejscowych zakładów produkcyjnych i usługowych;

– tworzenie inkubatorów przedsiębiorczości i podobnych placówek inicjujących rozwój;

– tworzenie lokalnego systemu kształcenia, doszkalania i doskonalenia zawodowego czy przekwalifikowania.

Wszystkie wymienione dziedziny powinny być organizowane i koordynowane przez powołaną specjalnie agencję lub centrum rozwoju lokalnego,

⁶ Por. M. Fic, K. Dzieńdziura, *Zarządzanie rozwojem lokalnym*, Sulechów 2003, s. 20–22.

pracujące pod nadzorem samorządu terytorialnego. Do ich zadań powinno należeć: stymulowanie rozwoju lokalnego, opracowywanie programów i strategii rozwoju oraz projektów realizacyjnych poszczególnych zadań, koordynowanie działalności inwestycyjnej na terenie gminy, gromadzenie i udostępnianie informacji na temat rozwoju, doradztwo i konsultacje, monitorowanie przebiegu rozwoju lokalnego, gromadzenie środków finansowych, marketing i działalność promocyjna, kształcenie na rzecz rozwoju lokalnego oraz działania dla dobra małych i średnich firm.

Władze samorządowe nie powinny pomijać znaczenia wizerunku gminy w pobudzaniu rozwoju lokalnego. Wizerunek gminy określa bowiem jej charakter i może być czynnikiem wpływającym na decyzje wyboru, np. miejsca lokowania inwestycji, miejsca wypoczynku, zamieszkania itp. Ukształtowany pozytywny wizerunek gminy przyczynia się do wzrostu zaufania do działań władz gminnych, sprzyja rozbudzeniu przywiązania, przynależności mieszkańców do danej miejscowości, czego wyrazem może być większe zaangażowanie i uczestnictwo w życiu społecznym.

4. Strategia jako instrument zarządzania rozwojem lokalnym

Rozwój gminy należy rozpatrywać w kategoriach rozwoju lokalnego. Jest to proces przeobrażeń na terytorium instytucjonalnie stanowiącym obszar gminy i podległym określonej władzy samorządowej. W procesie tym władze miejscowe, instytucje i organizacje oraz osoby prywatne angażują się w celu wykorzystania lokalnych zasobów i możliwości oraz rozwijania działań w różnych dziedzinach z korzyścią dla społeczności lokalnej. Rozwój gminy podlega wpływom wielu czynników. Są wśród nich czynniki miejscowe (niektóre zależne od władzy lokalnej), a inne mają charakter zewnętrzny; są niezależne od władz i lokalnego społeczeństwa, lecz wpływają na ich sytuację⁷.

W funkcjonowaniu i rozwoju gminy istotną rolę odgrywa plan lub program, nazywany powszechnie strategią rozwoju gminy lub strategią rozwoju gospodarczego gminy. Planowanie rozwoju jest jednym z podstawowych zadań władz lokalnych. Brak strategii rozwoju ogranicza wszelkie działania organów gmin do końca kadencji rady gminy i sprawia, że decyzje podejmowane są pod presją chwili lub nacisków grup interesu. Integralnym celem i zarazem intencją strategii jest zrównoważony rozwój. Chodzi bowiem o pogodzenie ekonomicznej realności decyzji rozwojowych z celami polityki ekologicznej i społecznej akceptacji.

⁷ Zob. E. Nowińska, *Strategia rozwoju gmin na przykładzie gmin przygranicznych*, Poznań 1997, s. 42.

Strategia gminy jest sposobem działania władz lokalnych, które realizują zadania własne i zlecone, mające na celu zaspokojenie potrzeb społeczności lokalnej. Dane zawarte w budżecie gminy są odzwierciedleniem programów działania gminy, tj. strategii i założeń polityki gminy. Struktura i kierunki wydatków informują o realizowanych zadaniach priorytetowych w danym roku budżetowym, np. wydatki na inwestycje. Po stronie dochodowej źródła i struktura dochodów stanowią podsumowanie podjętych decyzji oraz czynników, które doprowadziły do tych decyzji.

Złożoność procesów rozwojowych gminy (wielopłaszczyznowość zmian i wielkość czynników oddziałujących na te zmiany) powoduje, że budowanie strategii rozwoju gminy jest procedurą również złożoną. Budowanie strategii składa się z szeregu czynności obejmujących formułowanie długofalowych celów i określanie etapów działania służących realizacji tych celów. Jest to zapis celów i działań strategicznych, wyrażających się w postaci planów rozwoju, który może zawierać warianty różnych rozwiązań strategicznych⁸.

W strategii rozwoju gminy na szczególną uwagę zasługują następujące elementy⁹:

- definiowanie strategii jako procesu dynamicznego, otwartego, uwzględniającego nie tylko efekty końcowe rozwoju, ale również traktującego strategię jako proces tworzenia zdolności rozwojowych;
- uwzględnienie roli i organizacji danej społeczności lokalnej jako podmiotu;
- uwzględnienie komplementarności i synergii działań;
- konsekwentna realizacja zadań oraz koncentrowanie się na ograniczonej liczbie zadań;
- spójne i harmonijne wykorzystanie miejscowych zasobów, wartości, uruchomienie rezerw, konsekwencja.

Strategia gminy winna być postrzegana jako proces tworzenia środowisk, w których rozwijana będzie mała i średnia przedsiębiorczość, proces konstruowania ram współpracy między sektorem publicznym i prywatnym, kreowania rozwoju oraz kształtowania alternatywnych kierunków i przedsięwzięć rozwojowych, program działań mieszczących się w autonomii regionalnej i lokalnej oraz proces transferu wiedzy i informacji między społecznością lokalną a władzami gminy. Jest także strategia gminy procesem doskonalenia efektywności, konkurencyjności i jakości oraz zintegrowanego kierowania zasobami.

Potrzeba opracowania strategii rozwoju gminy (wieloletniego planu rozwoju) wynika z konieczności identyfikacji najważniejszych problemów gminy

⁸ Tamże, s. 44.

⁹ Szerzej zob. D. Hübner, *Regionalne programy rozwoju instrumentem przebudowy strukturalnej*, „Gospodarka Narodowa” 1995, nr 3, s. 7–15; J. Siemiński, *Koncepcja rozwoju lokalnego*, Warszawa 1994, s. 155–175.

i określenia wizji jej rozwoju w perspektywie 15–20 lat, usprawnienia zarządzania gminą w celu podniesienia jakości i efektywności świadczenia usług, uporządkowania preferencji lokalnej społeczności, zbudowania płaszczyzny porozumienia i współpracy różnych środowisk oraz przyciągnięcia kapitału krajowego i zagranicznego.

5. Podsumowanie

Rozwój lokalny wymaga stymulowania procesów tego rozwoju przez samorząd terytorialny. Konieczne jest tu włączenie społeczności lokalnych, co sprzyjać będzie dynamizowaniu procesów rozwoju oraz podnosić skuteczność realizacji przyjętych zadań. Uprawnienia władz samorządowych, wynikające z przepisów ustaw ustrojowych, umożliwiają podejmowanie szeregu decyzji służących społeczno-gospodarczemu rozwojowi gminy.

Zasadniczym zadaniem, któremu władze gminy powinny poświęcać wiele uwagi, jest rozwój pozarolniczych funkcji gospodarczych, a zarazem tworzenie nowych miejsc pracy poza rolnictwem i dostarczanie możliwości odchodzenia od rolnictwa jako głównego źródła utrzymania. Temu celowi winno służyć pobudzanie przedsiębiorczości na terenie gminy oraz poszukiwanie inwestorów spoza gminy, którzy wkraczaliby z kapitałem, kreując rozwój lokalny. Niezbędne jest także tworzenie instytucji wspierających rozwój przedsiębiorczości, regionalnych struktur organizacyjnych, których celem może być aktywizacja rozwoju lokalnego, wprowadzanie postępu technicznego i innowacji.

Wykorzystanie możliwości pobudzania rozwoju w gminach w dużym stopniu zależy od inicjatywy i wiedzy samorządu terytorialnego – jako gospodarza terenu.

The Role of Territorial Self-Government in Managing Local Development

Summary

The aim of the paper is an attempt to describe a process of creating local development as a territorial self-government objective. As it is known in a market economy responsibility for stimulating and formulating economic growth of local territorial units (LTUs) lies with local authorities. Main objectives of LTUs in the local development are twofold: 1. obligatory objectives described by law system; 2. specific objectives based on a nature of self-government.

In providing local affairs and developing LTUs strategy of economic development play very important role. This is a method of local authorities activities oriented to specific task in meeting needs of local communities.

Adam SIWERSKI*

Taksonomiczna ocena struktury dochodów gmin wiejskich województwa opolskiego w latach 2001–2003

Ciągłe doskonalenie systemu finansów lokalnych ma na celu decentralizację finansów publicznych i zadań finansowanych poprzez nie, a także dążenie do spełnienia jednego z podstawowych zapisów konstytucji, wg którego „jednostkom samorządu terytorialnego zapewnia się udział w dochodach publicznych odpowiednio do przypadających im zadań”¹.

Jednym z postulatów, które powinny być spełnione przy tworzeniu systemu finansów lokalnych, jest stworzenie takich mechanizmów, dzięki którym dochody jednostek samorządu terytorialnego będą zależne głównie od efektów ich działalności, co da tym jednostkom niezbędne narzędzie w kształtowaniu docelowych ich dochodów. Stąd też główny postulat przez nie zgłaszany był taki, aby ich system finansowy w głównej mierze tworzyły dochody własne.

Dochody te, opierające się głównie na podatkach i opłatach lokalnych, dochodach majątkowych, częściowej partycypacji w podatkach dochodowych budżetu państwa, stanowią trzon dochodów gmin, których działalność może wpływać, w mniejszym lub większym stopniu, na powiększanie udziału tych składników w budżecie.

Gminy, oddziaływając na bazę tych podatków (liczba podatników, wysokość podatków i opłat itp.), dążyć mogą do maksymalizacji wpływu z tytułu tych dochodów.

Ostatnie zmiany systemu finansów lokalnych² obowiązujące od 2004 roku zwiększyły stopień partycypacji gmin w podatkach dochodowych budżetu

* Dr Adam Siwerski, Uniwersytet Opolski.

¹ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., DzU nr 78, poz. 483.

² Ustawa z 13 listopada 2003 o dochodach jednostek samorządu terytorialnego, DzU nr 203, poz. 1966.

państwa, jednak oddziaływanie gmin na wzrost dochodów z tego tytułu, jak i wolumenu ich udziału w tym źródle dochodowym, jest ograniczone, głównie z powodu wysokich kosztów tworzenia nowych zakładów, miejsc pracy, pozyskiwania inwestorów jako potencjalnych płatników podatków dochodowych od osób prawnych, częściowo zasilających budżet gminy.

Z tych też powodów główne oddziaływanie samorządów ogranicza się do zwiększania wpływów z podatków i opłat lokalnych (oddziaływanie na stawki podatkowe, bazę podatników, wysokość stosowanych ulg) oraz dochodów majątkowych czy też pozostałych dochodów.

Możliwość takiego oddziaływania zależna jest od sytuacji społeczno-gospodarczej gmin i ich sytuacji majątkowej.

W artykule dokonano oceny stopnia podobieństwa struktury dochodów budżetowych gmin wiejskich województwa opolskiego w latach 2001–2003, tj. przed zmianą systemu finansowego, a także przeprowadzono ocenę zmienności tej struktury. Uzyskane wyniki stanowią podstawę do oceny wpływu reformy finansów publicznych na kształtowanie się tej struktury, a jednocześnie – oceny stopnia zróżnicowania dochodów tych gmin.

1. Ogólna charakterystyka gmin województwa opolskiego

Województwo opolskie, najmniejsze z województw w Polsce, ma powierzchnię 9412 km². Obszar ten zamieszkuje (wg stanu z 1 stycznia 2003 roku) 1055,7 tys. mieszkańców; w tym ludność miast to 553,7 tys. osób, a wsi – 502 tys. Województwo opolskie po reformie (od 1999 r.) składa się z 71 gmin; gmin wiejskich jest 37, gmin miejsko-wiejskich 31, ponadto są trzy gminy miejskie, w tym jedna gmina (Opole) jest miastem na prawach powiatu.

Sytuacja społeczno-gospodarcza i demograficzna tych gmin jest bardzo zróżnicowana. Gminą o najmniejszej liczbie ludności jest gmina Świerczów (3721 osób), a największą miasto Opole – 125 009 mieszkańców. Zróżnicowanie występuje też w dochodach gmin. Najwyższe dochody *per capita* (wg stanu na 1 stycznia 2003 r.) występują w gminie Dobrzeń Wielki (3100 zł), a najniższe w Komprachcicach (1072 zł)³.

Zróżnicowanie występuje także w przypadku gmin wiejskich. I tak największą liczbę ludności ma gmina Dobrzeń Wielki (14 193), a to w stosunku do najmniejszej gm. Świerczów stanowi niemal czterokrotność. Najwyższe

³ Szczegółowy opis wraz z parametrami opisującymi sytuację społeczno-gospodarczą województwa przedstawia między innymi: *Województwo opolskie. Sytuacja społeczno-gospodarcza w I półroczu 2003*, Urząd Marszałkowski, Departament Rozwoju Regionalnego, Opole 2003.

dochody *per capita* występują w gminie Dobrzeń Wielki (tam też najwyższe są dochody własne *per capita*), a najniższe w gminie Komprachcie (najniższe dochody własne *per capita* ma gmina Zębowice).

Zróżnicowanie to ma wpływ także na strukturę dochodów gmin. Ocenę struktury dochodów budżetowych przeprowadzono dla gmin wiejskich, wykorzystując dane zawarte w rocznikach statystycznych województwa opolskiego⁴, oraz dane statystyczne zawarte w pakiecie komputerowym SAGRA. Okresem, w którym badano strukturę dochodów gmin województwa opolskiego, są lata 2001–2003. Od roku 2004 nastąpiła zmiana systemu finansowego jednostek samorządu terytorialnego; po uzyskaniu danych za rok 2004 będzie można dokonać oceny wpływu zmiany systemu finansowego na zmiany struktury dochodowej tych gmin.

Do oceny struktury wykorzystano metody taksonomiczne.

2. Ogólna charakterystyka wykorzystanych metod taksonomicznych

Zastosowanie metod taksonomicznych do klasyfikacji obiektów ekonomicznych, a takimi niewątpliwie są jednostki samorządu terytorialnego, pozwala na określenie miary podobieństwa tych jednostek. Najczęściej do oceny miary podobieństwa wykorzystywane są odległości między jednostkami. Odległości między obiektami wyznaczone mogą być przy użyciu wielu zależności⁵. Cechą wspólną tych zależności jest to, iż odległości te charakteryzują się następującymi własnościami:

1. wartość odległości pomiędzy obiektami zawarta jest w przedziale 0–1;
2. odległość pomiędzy obiektem *i* oraz *i* wynosi 0;
3. odległość pomiędzy obiektem *i* oraz *j* jest równa odległości pomiędzy obiektem *j* oraz *i*.

Ponadto jeżeli odległość jest miarą metryczną, to zachodzi dla trzech obiektów zależność (tzw. nierówność trójkąta):

$$d_{ij} \leq d_{ik} + d_{kj} \quad (1)$$

– gdzie:

d_{ij} , d_{ik} , d_{kj} to odległości pomiędzy obiektami.

⁴ Wydawnictwa Urzędu Statystycznego Województwa Opolskiego.

⁵ E. Nowak, *Taksonomiczna analiza struktury kosztów*, Warszawa 1989; J. Pociecha, B. Podolec, A. Sokółowski, K. Zając, *Metody taksonomiczne w badaniach społeczno-ekonomicznych*, Warszawa 1988; *Statystyczne metody analizy danych*, praca zbiorowa pod red. W. Ostasiewicza, Wrocław 1999.

Prostą miarą odległości między obiektami, ze względu na strukturę dochodów, jest średnia wartość bezwzględnych różnic wskaźników struktury dochodów ocenianych jednostek. Ma ona postać:

$$d_{ij} = \frac{1}{m} \sum_{l=1}^m |x_{li} - x_{lj}|. \quad (2)$$

Odległość ta jest unormowana w przedziale $\langle 0; 2/m \rangle$, gdzie maksymalną wartością jest $2/m$, więc aby sprowadzić miarę do odległości unormowaną w przedziale $\langle 0; 1 \rangle$, odległości wyznacza się wg zależności:

$$\bar{d}_{ij} = \frac{1}{2} \sum_{l=1}^m |x_{li} - x_{lj}|. \quad (3)$$

Wyznaczone wartości wg powyższej zależności bliskie zeru oznaczają duże podobieństwo struktury dochodów w porównywanych obiektach. Odległości \bar{d}_{ij} charakteryzują podobieństwo struktury dochodów jednostek rozpatrywanych parami. Ocenę globalnego zróżnicowania struktury dochodów dla wszystkich obiektów można przeprowadzić przy użyciu miary wyznaczonej wg następującej zależności:

$$\bar{d} = \frac{2}{(n-1)n} \sum_{i=1}^n \sum_{j>i}^n d_{ij}. \quad (4)$$

Miara ta przyjmuje wartości z przedziału $\langle 0; 1 \rangle$. Mniejsze jej wartości wskazują na mniejsze zróżnicowanie struktury dochodów w zbiorze porównywanych obiektów.

3. Ocena struktury dochodów gmin województwa polskiego

Ocenę struktury dochodów gmin województwa opolskiego przeprowadzono dla okresu 2001–2003. Ocena ta pozwoliła na:

- a) określenie podobieństwa struktury dochodów różnych gmin,
- b) analizę zmienności struktury dochodów wszystkich gmin w czasie.

Analizę struktury dochodów przeprowadzono dla następujących rodzajów dochodów:

1. dochody własne z podatku rolnego,
2. dochody własne z podatku od nieruchomości,
3. dochody własne z podatku od środków transportu,
4. dochody własne z innych opłat lokalnych,
5. dochody własne z tytułu udziałów w podatkach stanowiących dochody budżetu państwa (opłata skarbową),

6. dochody własne z tytułu udziałów w podatkach stanowiących dochody z budżetu państwa (wpływy z usług),
7. dochody własne z tytułu udziałów w podatkach stanowiących dochody z budżetu państwa (w podatku dochodowym od osób fizycznych),
8. dochody własne z tytułu udziałów w podatkach stanowiących dochody z budżetu państwa (w podatku dochodowym od osób prawnych),
9. pozostałe dochody,
10. subwencje ogólne (łącznie z subwencją oświatową),
11. dotacje celowe z budżetu państwa,
12. dotacje otrzymane z funduszy celowych,
13. dotacje celowe otrzymane na podstawie porozumień między jednostkami samorządu terytorialnego,
14. dochody ze środków na dofinansowanie własnych zadań gmin pozyskane z innych źródeł.

Dla struktury opartej na powyższych źródłach dochodów gmin wyznaczono, przy wykorzystaniu zależności (wzór 3), macierze odległości. Macierze te wskazują na duże zróżnicowanie struktury dochodów w poszczególnych latach, co obrazuje rozstęp tych odległości przedstawiony w tab. 1.

Tabela 1. Zróżnicowanie odległości struktury dochodów gmin województwa opolskiego w latach 2001–2003

	2001		2002		2003	
	max.	min.	max.	min.	max.	min.
Reńska Wieś – Świerczów	0,880					
Lubrza – Wilków		0,045				
Tułowice – Turawa			0,890			
Komprachcice – Chrzastowice				0,049		
Pawłowiczki – Pakosławice					0,990	
Bierawa – Polska Cerekiew						0,026

Ponadto w oparciu o wyznaczone macierze odległości wyznaczono (wzór 4) miarę globalnego zróżnicowania struktury dochodów dla gmin. Miarę taką dla poszczególnych lat przedstawia tab. 2.

Tabela 2. Zróżnicowanie struktury dochodów gmin województwa opolskiego w latach 2001–2003

	2001	2002	2003
Miara zróżnicowania struktury dochodów	0,21830	0,21664	0,22686

Wyznaczone miary zróżnicowania struktury dochodów gmin województwa opolskiego wskazują na duże podobieństwa tej struktury, a także na jej małą

zmiennosc w czasie. Oznacza to, że w gminach nie następowaly w tym okresie znaczące zmiany w źródłach dochodowych. Oznacza to też, że działania gmin w skali całego województwa nie powodują zmian struktury dochodów, czyli niska jest możliwość gmin do oddziaływania w tym okresie na dochody (głównie dochody własne). Wynika stąd, że np. baza podatkowa (liczba podatników) jest względnie stała, a przyrost dochodów wynikał głównie ze zmian stawek podatkowych (niepowodujących znacznej zmiany zróżnicowania dochodów).

Aby określić, czy zróżnicowanie dochodów gmin jest w analizowanym okresie względnie stałe, dokonano oceny skupień tych gmin, ze względu na strukturę dochodów, dzięki której określić można, czy gminy te tworzą względne stałe skupienia, czy też skupienia te ulegały zmianom w tym okresie.

Skupienia te wyznaczone zostały dla wyznaczonych wcześniej macierzy odległości⁶ i przedstawione na rys. 1–3. I tak, struktura dochodów gmin wiejskich województwa opolskiego pozwala na wyodrębnienie siedmiu skupień gmin (w tym dwa skupienia jednoelementowe). Skupienia te składają się z następujących obiektów:

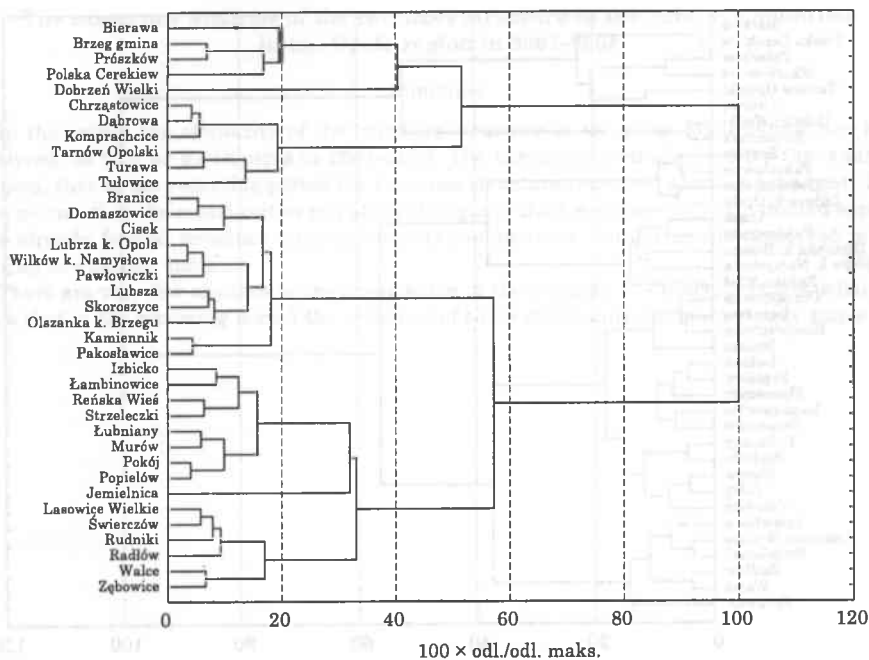
- skupienie pierwsze: Bierawa, Brzeg gmina, Prószków, Polska Cerekiew;
- skupienie drugie: Chrzastowice, Dąbrowa, Komprachcice, Tarnów Opolski, Turawa, Tułowice;
- skupienie trzecie: Branice, Domaszowice, Cisek, Lubrza k. Opola, Wilków, Pawłowiczki, Lubsza, Skoroszyce, Olszanka, Kamiennik, Pakosławice;
- skupienie czwarte: Izbicko, Łambinowice, Reńska Wieś, Strzeleczyki, Łubniany, Murów, Pokój, Popielów;
- skupienie piąte: Lasowice Wielkie, Świerczów, Rudniki, Radłów, Walce, Zębówice;
- skupienie szóste: Dobrzeń Wielki⁷;
- skupienie siódme: Jemielnica.

W roku 2002 występuje także sześć skupień (rys. 2). W dalszym ciągu utrzymuje się skupienie jednoelementowe, jakim jest Dobrzeń Wielki, natomiast gmina Jemielnica dołączona została do skupienia obejmującego także Lasowice Wielkie, Strzeleczyki, Radłów i Zębówice.

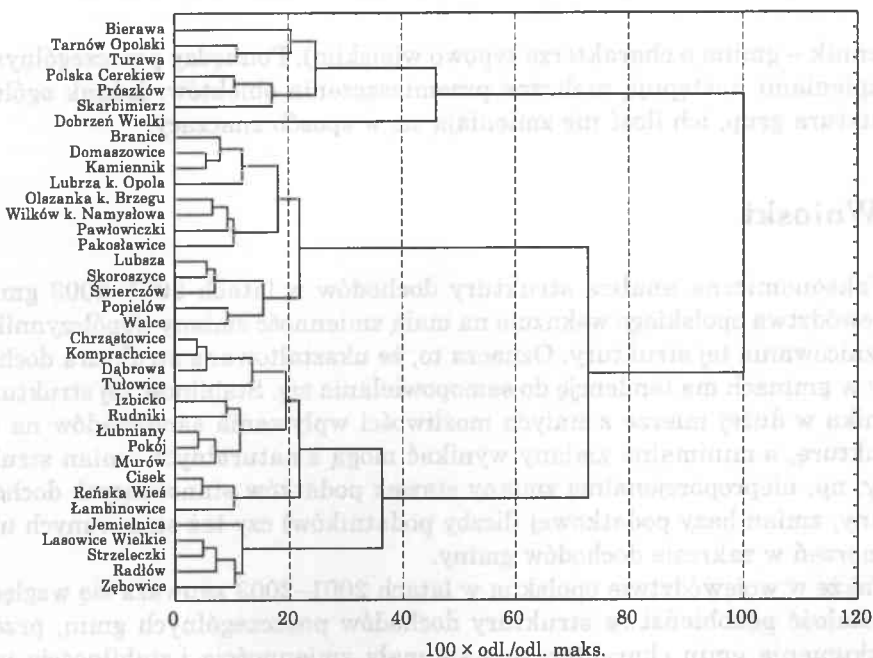
Struktura dochodów gmin w roku 2002 jest bardziej zdywersyfikowana, co ma wpływ na kształtowanie się skupień gmin w tym roku. W 2003 r. występuje znów siedem grup (rys. 3). Nie występują już skupienia jednoelementowe (gmina Dobrzeń Wielki tworzy skupienie wspólnie z gminą Ka-

⁶ Obliczenia wykonano przy użyciu programu StatSoft, Inc. (2001). STATISTICA (data analysis software system), version 6. www.statsoft.com

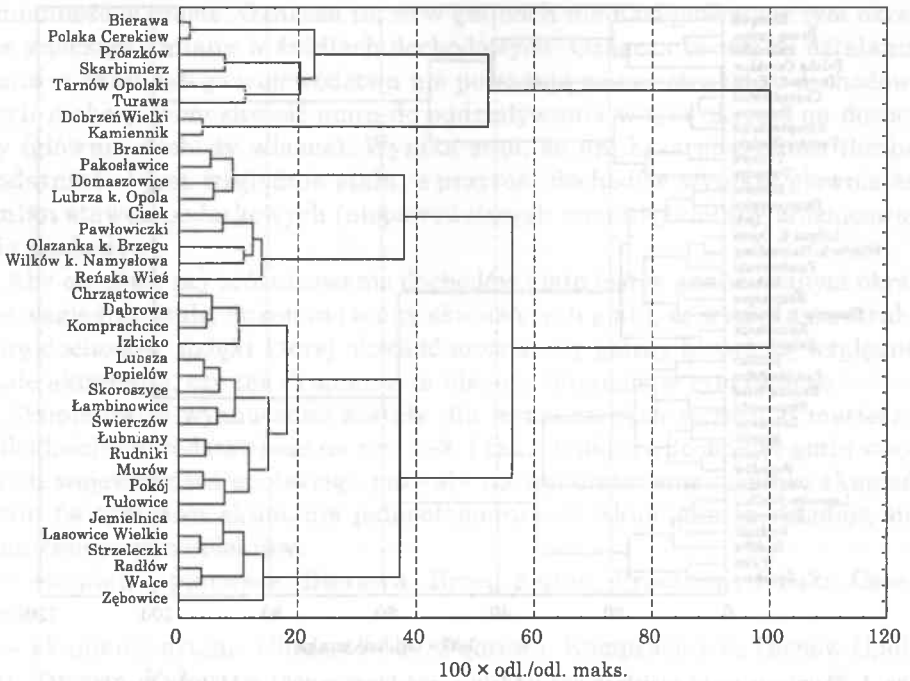
⁷ Oddzielność tej gminy od innych wynika głównie z faktu, że choć jest to gmina wiejska, to na jej terenie znajduje się Elektrownia Opole, stąd też faktyczny charakter tej gminy jest bardziej miejsko-wiejski.

Rys. 1. Skupienia gmin wiejskich województwa opolskiego w 2001 r. Metoda Warda

Rys. 2. Skupienia gmin wiejskich województwa opolskiego w 2002 r. Metoda Warda

Rys. 3. Skupienia gmin wiejskich województwa opolskiego w 2003 r. Metoda Warda

miennik – gminą o charakterze typowo wiejskim). Pomiędzy poszczególnymi skupieniami następują nieliczne przemieszczenia obiektów, jednak ogólna struktura grup, ich ilość nie zmieniają się w sposób znaczący.

4. Wnioski

Taksonomiczna analiza struktury dochodów w latach 2001–2003 gmin województwa opolskiego wskazuje na małą zmienność zmiany współczynnika zróżnicowania tej struktury. Oznacza to, że ukształtowana struktura dochodów w gminach ma tendencję do samopowielania się. Stabilność tej struktury wynika w dużej mierze z małych możliwości wpływania samorządów na tę strukturę, a minimalne zmiany wynikać mogą z naturalnych zmian struktury, np. nieproporcjonalnej zmiany stawek podatków stanowiących dochód gminy, zmian bazy podatkowej (liczby podatników) czy też stosowanych ulg i umorzeń w zakresie dochodów gminy.

Także w województwie opolskim w latach 2001–2003 zauważa się względną stałość podobieństwa struktury dochodów poszczególnych gmin, przez co skupienia gmin charakteryzują się małą zmiennością i stabilnością ich składu.

The taxonomy analysis of the revenues structure in the rural communities in the Opole region in 2001–2003

Summary

In the article the similarity of the revenues structure in the rural communities has been analyzed, as well as its changes in 2001–2003. The taxonomy methods used for this analysis showed, that in the reporting period the revenues structure remained almost unchanged. That also means, that the communities can affect changes of their revenues only to a limited extend. The already formed revenues structure affects communities concentrations (analyzed in the article) to a certain limit.

There are very few changes in the composition of the community's concentrations, what implies that in the reporting period the activities of those communities remained very stable.

Bariera rozwoju obszarów wiejskich w opole władz samorządowych

1. Wstęp

Obszary wiejskie w Polsce stanowią 60% powierzchni państwa, ich mieszkańcy stanowią 30% ogółu ludności. Wzrost gospodarczy i rozwój społeczny regionu wiejskiego jest jednym z najważniejszych zadań samorządów lokalnych. Wzrost gospodarczy i rozwój społeczny obszarów wiejskich jest jednym z najważniejszych zadań samorządów lokalnych. Wzrost gospodarczy i rozwój społeczny obszarów wiejskich jest jednym z najważniejszych zadań samorządów lokalnych. Wzrost gospodarczy i rozwój społeczny obszarów wiejskich jest jednym z najważniejszych zadań samorządów lokalnych.

Przed władzami lokalnymi stoi zadanie zaspokojenia potrzeb i wywołania nowych tendencji rozwojowych realizacji w lokalnym środowisku i realizacji ewentualnych planów działań gospodarczych. Wzrost gospodarczy i rozwój społeczny obszarów wiejskich jest jednym z najważniejszych zadań samorządów lokalnych. Wzrost gospodarczy i rozwój społeczny obszarów wiejskich jest jednym z najważniejszych zadań samorządów lokalnych.

Celem niniejszego opracowania jest próba identyfikacji czynników strukturalnych barier w rozwoju obszarów wiejskich na poziomie gminy w opole

Agata MIROŃCZUK*

Bariery rozwoju obszarów wiejskich w opinii władz samorządowych

1. Wstęp

Obszary wiejskie w Polsce podlegają obecnie zasadniczym przemianom. Ich nasilenie uzależnione jest od sytuacji społeczności lokalnych i od aktualnego poziomu rozwoju gospodarczego. W okresie restrukturyzacji i modernizacji polskiej wsi na władzach samorządowych ciąży obowiązek aktywizacji gospodarczej obszaru gminy. Po przełomie systemowym nastąpiły istotne zmiany w zakresie czynników odpowiedzialnych za rozwój na szczeblu lokalnym. Należy do nich przede wszystkim decentralizacja funduszy publicznych, o których wykorzystaniu decydują samorzady lokalne. Władze lokalne uzyskały także znaczne uprawnienia w zakresie polityki gospodarczej. W praktyce oznacza to, że władza samorządowa musi przygotować strategię rozwoju lokalnego, pobudzać aktywność mieszkańców oraz angażować osoby przedsiębiorcze w proces zarządzania gminą.

Przed władzami lokalnymi oraz rolnikami i przedsiębiorcami wiejskimi wyrastają nowe zadania wymagające realizacji, a także liczne trudności i bariery wymuszające kierunki działań dostosowawczych. Uświadomienie sobie odpowiedzialności za sprawne pokonywanie przez władze samorządowe barier i trudności gospodarczych oraz społecznych powinno wyzwolić następujące działania: promowanie gminy i zachęcanie inwestorów zewnętrznych, popularyzacja udanych inicjatyw i sprawnych przedsiębiorców, organizacja szkoleń z zakresu zasad prowadzenia działalności gospodarczej, wspieranie osób przedsiębiorczych w zdobywaniu kapitału.

Celem niniejszego opracowania jest próba identyfikacji czynników stanowiących bariery w rozwoju obszarów wiejskich na szczeblu gminy w opinii

* Dr Agata Mirończuk, Akademia Podlaska w Siedlcach.

władz samorządowych. Analizie poddano 12 gmin wiejskich powiatu siedleckiego, które w 2005 r. objęte były badaniami w ramach projektu KBN. Wykorzystanym w tym celu narzędziem badawczym był kwestionariusz ankietowy, skierowany do władz samorządowych gmin wiejskich.

2. Rola władz lokalnych w kreowaniu rozwoju obszarów wiejskich

Z istoty samorządu terytorialnego wynika potrzeba dbałości o sprawy związane z faktem wspólnego zamieszkania na terenie wspólnoty samorządowej. Logiczną konsekwencją tego jest zainteresowanie samorządu terytorialnego wszechstronnym rozwojem społeczno-gospodarczym w skali lokalnej czy regionalnej.

Samorząd terytorialny realizuje szereg zadań wpływających na stan zagospodarowania gminy i na poziom życia jej mieszkańców. Warunkiem zapewnienia samorządności jest dysponowanie odpowiednio wysoką sumą środków finansowych na pokrycie kosztów działalności bieżącej i nakładów inwestycyjnych. Zarządzanie ogólne gminą obejmuje¹:

- określenie założeń polityki gminy zgodnie z wyznaczonymi celami ogólnego działania gminy;
 - koordynowanie realizacji polityki lokalnej;
 - monitorowanie wykorzystania zasobów i środków, którymi dysponuje gmina;
 - weryfikowanie efektów działań związanych z realizacją polityki gminy.
- Do zadań samorządu terytorialnego zalicza się m.in.²:
- finansowanie rozwoju społeczno-gospodarczego;
 - pokrywanie strat i dofinansowanie działalności przedsiębiorstw podległych władzom lokalnym;
 - pokrywanie kosztów usług społecznych świadczonych bezpłatnie lub za częściową odpłatnością;
 - zapewnienie bezpieczeństwa;
 - utrzymanie aparatu samorządowego;
 - obsługę zadłużenia.

Jest to istotne z tego względu, że – jak wskazuje praktyka – z tych samych zasobów i w tych samych warunkach ekonomicznych można uzyskiwać różnorodne rezultaty. Zasoby pieniężne mogą pochodzić z różnych źródeł. Te same środki mogą służyć osiągnięciu lepszych lub gorszych wyników ekonomicznych i społecznych. Stąd też niezbędnym warunkiem realizacji zadań

¹ M. Jastrzębska, *Zarządzanie finansami gmin. Aspekty teoretyczne*, Gdańsk 1999, s. 7–10;

E. Wojciechowski, *Zarządzanie w samorządzie terytorialnym*, Warszawa 2003, s. 10.

² P. Bury, *Finanse lokalne z elementami finansów państwa*, Kielce 2002, s. 95.

przez jednostki samorządu terytorialnego jest właściwe zarządzanie ich finansami.

Samorząd terytorialny stanowi pole działania wielu podmiotów gospodarczych, kierujących się różnymi celami i kryteriami wyboru. Wśród nich znajdują się zarówno przedsiębiorstwa kontrolowane przez samorząd terytorialny, jak i coraz większa liczba firm z sektora prywatnego. Część z nich realizuje zadania publiczne, przynależne do właściwości władz samorządowych. Jednak zmiany systemowe i procesy decentralizacji prowadzą do stopniowego usamodzielniania się podmiotów publicznych. Stąd też decydującego znaczenia nabiera pośrednie oddziaływanie władz lokalnych poprzez wykorzystanie instrumentów wpływających na zachowania innych podmiotów oraz pobudzanie gospodarki lokalnej jako całości.

O istotnej roli samorządu terytorialnego w rozwoju lokalnym przesądza jego funkcja w życiu gospodarczym. Gmina stała się ważnym podmiotem zarządzania gospodarką lokalną. Zarządzanie rozwojem lokalnym polega na oddziaływaniu władzy publicznej na mieszkańców i gospodarkę w określonej skali przestrzennej jako wyraz interwencjonizmu samorządowego³. W obszarze samorządu terytorialnego w wielu dziedzinach rynek jako mechanizm alokacji zasobów staje się zawodny. Powoduje to konieczność aktywnego pobudzania czynników rozwoju, nie wykluczając bezpośredniego zaangażowania organów gminy w działalność gospodarczą.

W polityce rozwoju lokalnego szczególnego znaczenia nabiera pokonywanie wielu przeszkód, ujawniających się w formie barier rozwojowych. Bariery te mają charakter instytucjonalny, ustrojowy, kompetencyjny i finansowy. Bariery instytucjonalne związane są z deficytem organizacji wspomagających i wspierających rozwój lokalny i regionalny. Przeszkody ustrojowe wyrażają się niejasnym podziałem zadań zarówno w strukturach władzy, jak i w administracji publicznej. Trudności kompetencyjne wiążą się ze skomplikowanymi procedurami załatwiania spraw. Bariery finansowe – okazuje się, że najsilniejsze – wynikają ze słabości podstaw finansowych i z braku planowania wieloletniego.

Rozwój lokalny polega w istocie na tworzeniu nowych wartości⁴. Treścią rozwoju lokalnego jest rozwój gospodarczy, obejmujący korzystne zmiany ilościowe i jakościowo-strukturalne oraz poprawę życia ludności. Stąd wywodzi się główny cel rozwoju lokalnego, który polega na zapewnieniu dostatecznej liczby trwałych miejsc pracy i dochodów z tytułu zatrudnienia, gwarantujących długotrwałe bezpieczeństwo finansowe i socjalne ludności, czyli wzrost zamożności społeczeństwa⁵. Zatrudnieniowy element wyeksponował

³ E. Wojciechowski, dz. cyt., s. 191.

⁴ A. Klasik, *Zarządzanie rozwojem lokalnym*, w: *Zarządzanie rozwojem gminy w zespołach miejsko-przemysłowych*, red. F. Kuźnik, Katowice 1996.

⁵ M. Kozak, *Rozwój lokalny i regionalny – co to właściwie znaczy?*, „Wspólnota” 1996, nr 4.

E.J. Blakely, pisząc, że lokalny rozwój ekonomiczny jest procesem mającym na celu tworzenie nowych miejsc pracy i ożywienie działalności gospodarczej⁶. Wynika z tego, że oddziaływanie na lokalny rozwój gospodarczy to *de facto* wpływanie na zatrudnienie. Ze względu na niskie możliwości tworzenia w bezpośredni sposób nowych miejsc pracy aktywna rola organów lokalnych polega przede wszystkim na kształtowaniu warunków, w ramach których przebiega proces rozwoju, m.in. przedsiębiorczości. Z punktu widzenia metod pobudzania działalności gospodarczej w praktyce wykorzystywane są trzy sposoby:

- utrzymanie istniejących rodzajów działalności (strategia przetrwania);
- pozyskanie działalności wpływających na wzrost gospodarczy;
- przebudowa działalności zapewniających wzrost konkurencyjności (strategia tworzenia).

Dążenia do przetrwania polegają na utrzymaniu istniejących dziedzin przedsiębiorczości, gdyż to one stanowią korzenie bazy ekonomicznej. Zatem główny wysiłek powinien być skierowany na podmioty lokalne, a nie na silne zabieganie o przedsiębiorstwa zagraniczne czy pochodzące spoza danego terenu. Przedsiębiorstwa lokalne są mocniej osadzone w miejscowym środowisku gospodarczym. Z tych względów władza lokalna powinna ściśle współpracować z rodzimymi firmami, biorąc pod uwagę fakt, że to baza gospodarcza gminy decyduje w dużym stopniu o sukcesach rozwoju lokalnego.

3. Ocena barier w rozwoju gmin wiejskich

W celu przedstawienia sytuacji w zakresie czynników utrudniających rozwój obszarów wiejskich dokonano analizy barier wpływających na rozwój gmin wiejskich powiatu siedleckiego, przy zastosowaniu trzech kryteriów, którym zostały przypisane szczegółowe cechy (tab. 1).

Istnieją przypadki, kiedy gmina lub jej obszar z racji korzystnego położenia w przestrzeni geograficznej mogą w znacznym stopniu wpływać na rozwój gospodarczy swego terenu lub mogą się stać beneficjentami nowych sytuacji. Przykładem może tu być przebiegająca przez obszar gminy droga o charakterze krajowym bądź autostrada. Tego rodzaju szlaki komunikacyjne wpływają na zmianę renty gruntowej, zmniejszając atrakcyjność terenów dla mieszkańców żyjących w bezpośrednim sąsiedztwie i zwiększając ją z punktu widzenia celów gospodarczych. Obszary położone przy węzłach komunikacyjnych mogą się stać czynnikiem przyciągającym kapitał, a tym samym

⁶ D. Morrison, *Rozwój gospodarczy. Strategiczne podejście do zarządzania gminą*, Warszawa 1997, s. 1.

Tabela 1. Kryteria oceny możliwości rozwojowych gmin wiejskich

Lp.	Kryterium	Ocena (punkty)
I.	Bariery rozwoju gminy (0–12 pkt):	
	– niekorzystne położenie gminy	0
	– niewystarczająca infrastruktura techniczna	9
	– niewystarczająca infrastruktura społeczna	3
	– duże zanieczyszczenie środowiska	0
	– zbyt mała aktywność gospodarza mieszkańców	6
	– ograniczenia prawne w dysponowaniu środkami budżetowymi	4
	– wąski zakres działalności gospodarczej	3
	– szczupłe środki finansowe w stosunku do powierzonych zadań	11
– inne (jakie?): rolniczy charakter, niskotowarowość	2	
II.	Możliwości skutecznego oddziaływania władz gminy na (0–5pkt):	
	– rozwój przedsiębiorczości	5
	– poziom bezrobocia	5
	– przemiany w rolnictwie	4
	– rozwój działalności gospodarczej poza rolnictwem	5
– jakość życia na wsi	4	
III.	Działania gminy w celu wspierania podmiotów gospodarczych tworzących miejsca pracy (0–5 pkt):	
	– ulgi i zwolnienia w podatku od nieruchomości	5
	– ulgi i zwolnienia w podatku od środków transportowych	2
	– wynajem mienia gminy po cenach preferencyjnych	2
	– gwarancje kredytowe	0
	– bezpłatne doradztwo prawno-ekonomiczne	4
	– inne (jakie?)	1

Źródło: opracowanie własne.

– źródłem ożywienia lokalnej gospodarki. Władze samorządowe gmin wiejskich powiatu siedleckiego, będących przedmiotem prezentowanych badań, nie wykazywały wpływu położenia na możliwości rozwoju gospodarczego. Przez większość badanych jednostek nie przebiegają szlaki komunikacyjne o znaczeniu międzynarodowym, nie ma też w pobliżu większych centrów instytucjonalno-doradczych czy stref aktywności gospodarczej.

W celu zapewnienia warunków niezbędnych i sprzyjających rozwojowi gospodarczemu obszarów wiejskich, obok specyfikacji celów i ich hierarchizacji, centralnym zagadnieniem staje się wybór i zastosowanie przez władze gminne odpowiednich instrumentów. Przez instrument w zarządzaniu rozwojem

gospodarczym należy rozumieć układ bezpośredniego oddziaływania, którego struktura i cechy są zdeterminowane przez cel, który ma być osiągnięty przy jego zastosowaniu⁷. Wpływ władz gminy na poszczególne instrumenty i możliwości ich wykorzystania praktycznego jest różny i ujawnia się z różnym natężeniem.

Oczywiste staje się stwierdzenie, że dobre wyposażenie terenu w podstawowe urządzenia infrastruktury technicznej i społecznej tworzy stan dogodności lokalizacyjnej dla inwestorów i mieszkańców, czyniąc go bardziej atrakcyjnym pod wieloma względami. Dominująca część zadań publicznych jest wykonywana właśnie w oparciu o urządzenia infrastrukturalne, których rozbudowa warunkuje rozwój gospodarczy gminy. Znaczenie infrastruktury znajduje odbicie w wydatkach gmin, których znaczną część obejmują obiekty infrastruktury technicznej (drogi, komunikacja, zagospodarowanie odpadów, oczyszczalnie ścieków, wodociągi). Infrastruktura stanowi zatem kluczowy element struktury funkcjonalno-przestrzennej, pełniąc ważną rolę w życiu gospodarczym, sprzyjając (lub nie sprzyjając) podejmowaniu działalności gospodarczej.

Kompleksowa polityka inwestycyjna gminy powinna być nakierowana na wywołanie tzw. efektu kuli śnieżnej, polegającego na wzroście strumienia przychodów⁸. Rozbudowa infrastruktury stanowi czynnik przyciągający inwestorów. Rozwój przedsiębiorczości na tej drodze może spowodować wzrost zatrudnienia i zwiększenie przychodów budżetowych. Środki finansowe zainwestowane w infrastrukturę wiodą do wprowadzenia w życie reguły „pieniądz rodzi pieniądz”.

Przeprowadzone badania czynników determinujących rozwój gospodarczy obszarów wiejskich wykazały, że niewystarczające wyposażenie gmin wiejskich w elementy infrastruktury technicznej stanowi podstawową barierę rozwojową w 9 spośród 12 gmin wiejskich powiatu siedleckiego. Władze samorządowe zwracały szczególną uwagę na braki w zakresie wyposażenia w sieć wodociągową, kanalizacyjną i gazową czy też na stan dróg. Trzeba zdawać sobie sprawę, że nawet dobre zagospodarowanie infrastrukturalne nie przesądza automatycznie o impulsie rozwojowym. Należy to traktować w kategoriach potencjalnych szans, ponieważ oprócz infrastruktury potrzebne są: sprzyjający klimat inwestycyjny, duch przedsiębiorczości, umiejętności pracownicze. W 6 z badanych gmin władze samorządowe wskazały na zbyt małą aktywność gospodarczą mieszkańców w zakresie pobudzania rozwoju lokalnego swojego terenu.

Nie można mówić o rozwoju obszarów wiejskich bez rozwoju przedsiębiorczości na tych terenach. Rola skutecznego oddziaływania władz samo-

⁷ N. Gajl, *Instrumenty finansowe w zarządzaniu gospodarką narodową*, Warszawa 1979, s. 12.

⁸ E. Wojciechowski, dz. cyt., s. 200.

rządowych w zakresie pobudzania działań przedsiębiorczych ujawniła się w badaniach nad barierami rozwoju obszarów wiejskich. Działalność gospodarcza może być podstawowym czynnikiem wzrostu dochodów ludności wiejskiej, unowocześnienia warunków pracy, a także szansą dla wielu dziedzin rolniczych na polepszenie standardu życia. Przedsiębiorczość w środowisku wiejskim, pomimo zaawansowanej transformacji gospodarczej, znajduje się w podstawowym stadium rozwoju.

Możliwości rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich w świetle wyników badań wymagają znacznego ograniczenia roli rolnictwa w strukturze źródeł utrzymania i wzmocnienia pozarolniczych funkcji gospodarczych. Osiągnięcie pozytywnych rezultatów w sferze oddziaływania władz samorządowych na rozwój obszarów wiejskich możliwe jest dzięki integracji instytucjonalnej, polegającej na aktywnym włączeniu zasobów gminy dla wsparcia przedsiębiorców. Może ono mieć postać⁹:

- wzmocnienia grupy przedsiębiorców majątkiem gminnym (dzierzawa, darowizna);
- wsparcia kapitałowego (wspólne pożyczki preferencyjne);
- aktywnego doradztwa z zakresu zarządzania i organizacji;
- bieżącego dostarczania informacji rynkowych;
- bieżącego wsparcia w prowadzeniu spraw finansowo-księgowych;
- pomocy z zakresu prawa;
- udostępniania biur przedsiębiorczości, dostępu do Internetu;
- pośrednictwa między zintegrowaną grupą przedsiębiorców a instytucjami wspierającymi przedsięwzięcia społeczne i gospodarcze.

Zgodnie z art. 168 Konstytucji RP jednostki samorządu terytorialnego mają prawo określania wysokości podatków i opłat lokalnych w zakresie ustalonym w ustawie. Istotnym czynnikiem pobudzania aktywności gospodarczej może być podatek od nieruchomości. Należy jednak pamiętać, że nie zawsze obniżenie jego stawek przynosi pożądane zachowania przedsiębiorstw. W opinii władz samorządowych w 5 z badanych gmin wskazano na pozytywne znaczenie ulg i zwolnień w podatku od nieruchomości, traktując ten czynnik jako działanie wspierające aktywność gospodarczą sprzyjającą tworzeniu miejsc pracy.

Gospodarka finansowa gminy ma doniosłe znaczenie z dwóch powodów. Po pierwsze, determinuje ona rozwój innych dziedzin gospodarki gminy. Po drugie, stan finansów jest syntetycznym wyrazem potencjału rozwoju gospodarczego każdego podmiotu gospodarującego. Przez pryzmat finansów można dokonać całościowej oceny funkcjonowania gminy i jej możliwości rozwojowych.

⁹ J. Fleszar, *Zintegrowane gminne przedsięwzięcia gospodarcze szansą szybkiego rozwoju obszarów wiejskich*, „Roczniki Naukowe SERiA”, t. 5, z. 4, Warszawa–Poznań–Koszalin 2003, s. 65.

The barriers of a rural areas development on a local government opinion

Summary

The attempt of identification of the most significant factors which are taking the form of barriers of development of areas on is the purpose of the present study country. He was gathered by the research material on the basis of country communes given by council authorities to the answer in the poll questionnaire of the Siedlce administrative district.

The commune isn't the economic unit, but with the individual of the local government, whom authorities are organizing the economic and social life for the local community. The obligation to organize the local business activity and activation of the social life is resting on the council authority. Country areas belonging to the commune will be found in the opposite event in bigger and bigger stagnation. It is necessary for the most significant barriers of the economic growth in the opinion to regard country communes of the Siedlce administrative district as council authorities: shortage of financial resources in the relation to entrusted tasks, wants in the field of the equipment to elements of the technical infrastructure, the too small activity of inhabitants of communes. However working serving the improvement in the social and economic living standard of communal authorities was regarded most effective: development of the enterprise, counteracting unemployment, supporting the business activity apart from agriculture, free legal-economic consulting, concessions and dismissals in the immovable property tax.

Julian KALINOWSKI
Danuta GONET*

Rolnictwo w gminie w hierarchii zadań realizowanych przez samorząd lokalny

1. Wstęp

Postępujący proces globalizacji w rozumieniu ekonomicznym odnosi się do gospodarki, rynków branżowych, gałęzi gospodarki, przedsiębiorstw, konkurencji¹. Z procesem globalizacji wiąże się także zmiana Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej, a tym samym – modelu rolnictwa. Z opracowanych pięciu opcji strategicznych rozwoju wsi i rolnictwa w Polsce najsluszniejsza okazała się ta, która sprowadzała się do generowania sektora rolnego Polski. Było ono oparte na optymalizacji (ekspansji) sektora rolnego w gospodarce kraju, wspartej na kompetytywnej przewadze na rynku krajowym, unijnym i światowym². Optując za możliwością ekspansji polskiego sektora rolnego, nie jesteśmy wolni od niepokoju, czy postawa ta nie jest w jakimś stopniu determinowana protekcyjną, prawie naturalną sympatią do kategorii „wieś i rolnictwo polskie”.

Poniżej przytoczone opinie w tej kwestii trzech światowych autorytetów w omawianym przedmiocie niech posłużą za przesłankę „obiektywizacji” priorytetu modelu ekspansji sektora rolnego Polski. Należą do nich: prof. A. Inotai, dyrektor Instytutu Gospodarki Światowej w Budapeszcie, oraz prof. S. Tarditi (Uniwersytet w Sienie), który pisze: „Dobrze zrestrukturyzowany sektor rolny krajów Europy Środkowo-Wschodniej będzie w stanie

* Dr inż. Julian Kalinowski, dr inż. Danuta Gonet, Akademia Rolnicza we Wrocławiu.

¹ A. Zorska, *Ku globalizacji. Przemiany w korporacjach transnarodowych i w gospodarce światowej*, Warszawa 1998.

² T. Hunek i inni, *Dylematy polityki rolnej. Integracja polskiej wsi i rolnictwa z UE*, Warszawa 2000, s. 258–264.

zaprezentować się jako siła motoryczna rozwoju gospodarki narodowej, stając się równocześnie czynnikiem o korzystnym oddziaływaniu w skali poszerzonej Unii Europejskiej”³. M. Debatisse (Bank Światowy) nie tylko konkluduje, iż nadrzędnym celem polityki rolnej Polski winno być wykreowanie silnego sektora rolnego i przemysłu spożywczego, niezależnie od kształtu zreformowanej Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej, ale także proponuje pakiet działań, pisząc o potencjale rolnym krajów Europy Środkowo-Wschodniej, mogącym wnieść ogromny wkład do globalnej konsolidacji interesów europejskich na rynku światowym⁴.

Jednak perspektywy rozwoju rolnictwa w kontekście procesu globalizacji są niekorzystne, ponieważ sektor ten jest słabo rozwinięty. Presja na deregulację i liberalizację w gospodarce oznacza w odniesieniu do rolnictwa poddanie go w większym stopniu mechanizmowi rynkowemu przy jednoczesnym ograniczeniu roli rządu i jego instytucji we wspomaganie tego sektora. W tej sytuacji należy podejmować działania neutralizujące istniejące zagrożenia przez rozwój takich form integracji, jak grupy producenckie, rozwijanie drobnej przedsiębiorczości na terenach wiejskich, agroturystyki, rolnictwa ekologicznego. Dużą rolę w tym zakresie należy przypisać samorządom lokalnym i upatrywać w nich nadziei na poprawę istniejącej sytuacji na wsi i w rolnictwie na szczeblu podstawowym administracji państwowej, jakim jest gmina⁵.

2. Cel, zakres, metodyka badań

Celem opracowania jest przedstawienie pozycji rolnictwa w gminie wśród priorytetowych zadań realizowanych przez samorząd lokalny oraz dalszych implikacji ich działań, będących konsekwencjami akcesji Polski do Unii Europejskiej.

Doboru gminy do przeprowadzenia badań dokonano metodą celową⁶, biorąc pod uwagę jej położenie w Regionie II rolniczo-rekreacyjnym⁷. Uwzględniając możliwości pozyskania materiałów, analizie poddano gminę Oborniki Śląskie,

³ Tamże.

⁴ Tamże.

⁵ D. Gonet, J. Kalinowski, *Przedsiębiorczość samorządu lokalnego w zarządzaniu gminą, w: Problemy rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich i małych miast w aspekcie zrównoważonego rozwoju*, t. 1, red. A. Mickiewicz, Szczecin 2004, s. 21–30; D. Gonet, J. Kalinowski, *Kierunki rozdysponowania środków budżetowych w gminie Lubawka, w: Absorpcja budżetowych środków finansowych wspierających rozwój obszarów wiejskich*, red. R. Jabłonka, Siedlce 2004, s. 171–179.

⁶ B. Kopeć, *Metodyka badań ekonomicznych w gospodarstwach rolnych*, Wrocław 1983.

⁷ *Strategia rozwoju obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego*, Urząd Marszałkowski we Wrocławiu, Wrocław 2000.

mającą charakter miejsko-wiejski z dominacją funkcji mieszanych⁸, położoną w województwie dolnośląskim, graniczącą bezpośrednio z aglomeracją wrocławską.

Źródłem informacji były dane pozyskane w urzędzie gminy oraz z zasobów „Biuletynu Informacji Publicznej” (<http://bip.dolnyslask.pl>). W celu wzbogacenia badań przeprowadzono wśród radnych wywiad z użyciem kwestionariusza wywiadu⁹. W opracowaniu posłużono się metodą opisową, porównawczą oraz techniką tabelaryczną¹⁰.

3. Charakterystyka gminy

Gmina miejsko-wiejska Oborniki Śląskie, należąca do powiatu trzebnickiego, zlokalizowana jest na północ od sąsiadującego z nią Wrocławia (siedziba urzędu gminy w Obornikach Śląskich oddalona jest od niego o 26 km). Położona jest ona na styku Niziny Śląskiej (południowa część gminy) i u podnóża ciekawego krajobrazowo wzniesienia – Wzgórz Trzebnickich o wysokości 150–200 m n.p.m. (północna część gminy). Zajmujące ponad 1/3 powierzchni gminy obszary leśne wpływają na specyficzny mikroklimat rejonu, mający walory zdrowotne. Przez teren gminy płynie rzeka Odra z dopływem Widawą. Obszar gminy liczy 153,8 km². Liczba jej mieszkańców wynosiła w 2003 r. ok. 17,6 tys. osób, z czego 52% mieszka na wsi. Na terenie gminy znajdują się 23 wsie sołeckie i 3 przysiółki.

Gminę cechują funkcja rolnicza oraz silne tradycje turystyczne i leczniczo-uzdrowiskowe, stanowiące atrakcje dla mieszkańców terenów zurbanizowanych województwa, czemu sprzyjają: łagodny klimat, zróżnicowana rzeźba terenu, duże obszary leśne, w których przeważa sosna, skupiska roślinności chronionej, zbiorniki wodne, wykorzystywane do celów leczniczych i wypoczynkowych. Użytki rolne (UR) stanowiły w 2003 r. 52% powierzchni ogólnej gminy. Grunty orne miały w nich 80-procentowy udział. Pozostałą część UR zajmowały łąki i pastwiska. Na niską jakość gruntów ornych wpływa blisko 80-procentowy udział gleb wytworzonych z piasków gliniastych i słabo gliniastych oraz glin. Pozostałe 20% gleb wytworzonych z pyłów i utworów lessowych ma lepszą jakość (kompleks pszenney dobry). Znajdujące się na terenie gminy gospodarstwa rolne (1579 w 2002 r.) cechuje znaczne rozdrobnienie. Blisko 3/4 z nich zajmowało obszar o powierzchni nieprzekraczającej 5 ha. Je-

⁸ Z. Więtkowicz, *Regionalizacja funkcjonalna obszarów wiejskich makroregionu południowo-zachodniego*, w: *Przekształcenia obszarów wiejskich makroregionu południowo-zachodniego*, t. 2, red. Z. Więtkowicz, Wrocław 1998, s. 65–104.

⁹ J. Ryznar, *Metody stosowane w pracy badawczej z zakresu doradztwa rolniczego*, Wrocław 1999.

¹⁰ B. Kopeć, dz. cyt.

dynie niecały 1% stanowiły gospodarstwa o areale powyżej 50 ha. Przeciętna wielkość jednego gospodarstwa rolnego wynosiła 4,0 ha UR. W strukturze zasiewów blisko 53-procentowy udział miały zboża. W produkcji zwierzęcej dominowała trzoda chlewna z obsadą wynoszącą blisko 54 sztuki duże (SD) na 100 ha UR. Obsada bydła nie przekraczała 15 SD/100 ha UR.

Poza rolnictwem gospodarkę gminy cechują: istniejące tam przedsiębiorstwa przemysłu meblarskiego i drzewnego, przetwórstwo spożywcze, budownictwo, handel i usługi. Zakłady przemysłowe (branży meblarskiej, drzewnej, spożywczej) w większości zlokalizowane są w Obornikach Śląskich i w sąsiadujących z nimi miejscowościach. W gminie przeważają zakłady handlowo-usługowe (blisko 1,5 tys. małych i średnich firm prywatnych). Z racji bliskiego położenia w stosunku do aglomeracji wrocławskiej i walorów krajobrazowo-uzdrowiskowych gmina stanowi ważny obszar zaspokajania potrzeb rekreacyjno-wypoczynkowych i leczniczych mieszkańców Wrocławia. Znajdują się tam liczne ośrodki wypoczynku świątecznego i kompleksy rekreacyjno-sportowe, m.in. w Obornikach Śląskich, Osoli, Osolinie, Wilczyńcu Leśnym. Bezrobocie w gminie wzrosło od 2001 r. z ok. 8% do 11% w 2005 r. Wysokość budżetu gminy na mieszkańca kształtowała się na poziomie 1270 zł (2003 r.).

W zakresie infrastruktury technicznej gminy korzystnie prezentuje się dobrze rozwinięta sieć dróg gminnych, uzupełniana przez drogi powiatowe i wojewódzkie. Brakuje natomiast obwodnic oraz połączeń mostowych bądź promowych z południowo-zachodniej części gminy przez Odrę do gminy Miękinia, co nie sprzyja rozwojowi graniczących ze sobą w tym miejscu obszarów obu gmin. Przez gminę przebiega ważne połączenie kolejowe Wrocław-Poznań. Wszystkie miejscowości gminy są zelektryfikowane. Sieć gazowa nie jest zintegrowana i obejmuje jedynie trzy miejscowości. System gospodarki ciepłej oparty jest na indywidualnych źródłach ciepła opalanych paliwami stałymi, co nie sprzyja utrzymaniu odpowiedniego stanu czystości powietrza. Na terenie gminy za mało jest miejsc postojowych i parkingowych oraz obiektów usług turystycznych do obsługi podróżnych, co stanowi czynnik ograniczający wykorzystanie walorów rekreacyjno-turystycznych gminy. Dobrze rozwinięta jest sieć wodociągowa, natomiast sieć kanalizacyjna istnieje jedynie w Obornikach Śląskich. Gospodarka odpadami komunalnymi opiera się na jednym miejsko-gminnym składowisku odpadów, co przy istniejących dzikich wysypiskach śmieci stanowić będzie w przyszłości znaczne ograniczenie utrzymania właściwego poziomu ochrony środowiska.

4. Wyniki badań

Dla realizacji założonego celu badań, mających określić znaczenie i rolę rolnictwa w przyszłościowym wizerunku gminy Oborniki Śląskie, przepro-

wadzano wśród radnych wywiad, który pozwolił określić zadania priorytetowe w gminie. Otrzymano odpowiedzi od 15 radnych, wśród których 60% stanowiły kobiety. Średni wiek badanych osób wyniósł 50 lat. Były one dobrze wykształcone. Dyplomem ukończenia studiów wyższych legitymowało się 60% ankietowanych, 1/4 z nich miała wykształcenie średnie, a pozostali – wykształcenie zasadnicze. Jeszcze przed wejściem do rady gminy byli oni aktywni w środowisku lokalnym i wykonywali rozmaite obowiązki społeczne (73% badanych), co świadczy o ich doświadczeniu i przygotowaniu do pełnienia funkcji reprezentanta społeczności lokalnej. Dodatkowo byli oni aktywni poza radą gminy, pełniąc w trakcie kadencji różne funkcje społeczne, działając w związkach zawodowych i w partiach politycznych.

W większości radni zostali zgłoszeni do wyborów przez partie polityczne oraz organizacje społeczne. Blisko 1/5 ankietowanych miała zamiar ponownie starać się o wybór na stanowisko radnego w następnej kadencji, chcąc kontynuować zapoczątkowane działania i wypełnić zobowiązania wobec wyborców. Połowa z nich nie była na to w pełni zdecydowana, a pozostali nie zamierzali ponownie kandydować.

Kolejna część ankiety dotyczyła zagadnień gospodarczych. Przeważająca część radnych (3/4 badanych) uznała sytuację finansową gminy za dobrą. Postrzegali oni jednak konieczność poprawienia sytuacji ekonomicznej gminy, głównie przez powiększenie wartości subwencji i dotacji budżetowych (60% ankietowanych). Tego rodzaju nastawienie radnych, zwrócone z oczekiwaniami wsparcia w stronę budżetu państwa, oznacza istnienie wśród przedstawicieli samorządów lokalnych postaw roszczeniowych, potwierdzonych również w badaniach A. Rosnera¹¹. Przy tym niewielki odsetek radnych (13%) wskazał na konieczność polepszenia stanu budżetu gminy przez obniżenie wynagrodzeń i diet przedstawicieli samorządu i urzędników gminnych. Jednocześnie aż 3/4 ankietowanych wyraziły swe negatywne stanowisko, odpowiadając na punkt ankiety dotyczący zakresu kompetencji i samodzielności przyznanych gminie przez ustawę o samorządzie.

Większość badanych (75%) uważała, że gmina powinna prowadzić aktywną działalność gospodarczą. Zwrócili oni przy tym uwagę, że rodzi to zagrożenie wykorzystania wiadomości odnośnie do bieżących i planowanych decyzji administracyjnych dla uzyskania lepszej pozycji w grze rynkowej i może stanowić podstawę do nadużyć. Blisko połowa ankietowanych była zdania, że bieżąca aktywność organów gminy na rzecz rozwoju gospodarczego ma deklaracyjny charakter i wyraża się w głównej mierze przez promocję i reklamę gminy, co może świadczyć o pewnej dozie bierności władz gminy w tym zakresie.

¹¹ A. Rosner, *Samorządy lokalne i ich wpływ na średnią i drobną przedsiębiorczość lokalną*, „Więś i Rolnictwo” 2000, nr 1, s. 25–41.

W celu ustalenia priorytetów w działalności rady gminy, odpowiadających najważniejszym problemom środowiska lokalnego, radni wskazali kolejność zadań, które będą decydujące dla rozwoju gminy w przyszłości. Zawiera je poniższe zestawienie:

- 1) opracowanie strategii rozwoju gminy;
- 2) aktywizacja mieszkańców do prowadzenia działalności gospodarczej;
- 3) rozwój infrastruktury technicznej;
- 4) walka z bezrobociem i rozwój usług;
- 5) poszukiwanie inwestorów krajowych spoza gminy;
- 6) poszukiwanie inwestorów zagranicznych;
- 7) promowanie gminy w mediach;
- 8) rozwój rolnictwa;
- 9) rozwój turystyki;
- 10) rozwój kultury i oświaty;
- 11) realizacja sprawnej opieki społecznej;
- 12) rozpatrywanie skarg i uwag mieszkańców;
- 13) zarządzanie mieniem komunalnym.

Radni w pierwszej kolejności wymienili konieczność opracowania strategii rozwoju gminy oraz zagadnienia gospodarcze. Wskazali na konieczność rozbudowy infrastruktury technicznej jako bazy ułatwiającej działalność gospodarczą oraz pozwalającej na utrzymanie właściwego stanu ochrony środowiska, co ma znaczenie dla rozwoju turystyki. Walka z bezrobociem i zachęcanie inwestorów krajowych i zagranicznych do lokowania przedsięwzięć na terenie gminy były również bardzo istotne w opinii radnych. Jednocześnie tylko 1/4 ankietowanych nie uważała za konieczne stosowania ograniczeń i barier w funkcjonowaniu kapitału zagranicznego na terenie gminy, co świadczy o chęci ochrony rodzimych inwestorów przed konkurencją spoza gminy i o rozwoju przedsiębiorczości lokalnej. Większość radnych (73%) zgadzała się na działalność inwestorów zagranicznych, pod warunkiem zatrudniania w pierwszej kolejności mieszkańców gminy i przy ograniczeniach w nabywaniu ziemi na własność. Pomimo iż radni zdają sobie sprawę z celowości aktywizacji gospodarczej mieszkańców gminy i rozwoju przedsiębiorczości, również z udziałem inwestorów spoza gminy, mają oni jednak obawy przed nieskrępowaną konkurencją. Ich nieufność wobec obcego kapitału potwierdza odpowiedź na pytanie o prywatyzację majątku gminy – 67% z nich przyznaje w tym zakresie pierwszeństwo mieszkańcom. Rozwój rolnictwa oraz zwłaszcza zamierzeń sprzyjających przyciąganiu turystów czy służących szeroko rozumianej rekreacji, w tym sobotnio-niedzielnej, co uzasadniają istniejące uwarunkowania klimatyczno-przyrodnicze – zajął niskie lokaty w hierarchii zadań.

Należy podkreślić, że najważniejsze zadanie, dotyczące opracowania strategii rozwoju gminy, zostało zrealizowane, co stworzyło możliwości działań długotrwałych i ukierunkowanych na przyszłość, pozwalających na aktywi-

zacie społeczeństwa regionu. Podstawą do określenia zadań strategicznych była analiza SWOT/PEST, zawarta w „Strategii rozwoju gminy Oborniki Śląskie na lata 2000–2008”. Jej wybrane elementy przedstawiono poniżej:

- 1) najistotniejsze silne strony gminy (stan obecny):
 - bliskie położenie w stosunku do Wrocławia;
 - specyficzny mikroklimat i malownicze krajobrazy;
 - konkurencyjne w skali krajowej i światowej zakłady sektora meblarskiego, cukierniczego i budowniczego;
 - kilka dużych gospodarstw rolnych;
- 2) najistotniejsze słabe strony gminy (stan obecny):
 - brak sieci kanalizacyjnej i sieci oczyszczania na terenach wiejskich;
 - brak utwardzonego pobocza i chodników wzdłuż drogi z Obornik Śląskich do Wrocławia;
 - brak obwodnicy wokół Obornik Śląskich;
 - brak systemu zachęt finansowych dla firm;
 - słaba baza sportowo-rekreacyjna;
 - brak grup(y) producentów rolnych;
 - brak bazy noclegowej o odpowiedniej jakości;
 - słabe zaangażowanie liderów gminnych;
- 3) najważniejsze (przyszłe) szanse dla gminy:
 - zagospodarowanie bazy sanatoryjnej na działalność turystyczną (noclegowo-rekreacyjną);
 - rozwój funkcji turystyczno-rozrywkowej, w tym agroturystyki;
 - stworzenie grup(y) producentów rolnych;
 - budowa zakładu utylizacji i sortowania odpadów;
 - rozwój budownictwa deweloperskiego i indywidualnego;
 - pozyskanie inwestorów;
- 4) najważniejsze zagrożenia (przyszłe) dla gminy:
 - rosnąca konkurencja ze strony gmin ościennych w zakresie oferty pod zabudowę indywidualną i deweloperską;
 - upowszechnienie wizerunku gminy w negatywnym sensie „sypialni” dla Wrocławia;
 - wzrost bezrobocia na terenie całej gminy wśród osób o niskich kwalifikacjach i wśród rolników;
 - skażenie terenu gminy substancjami toksycznymi w wyniku transportu.

Uzupełnieniem prowadzonych rozważań była analiza budżetu gminy za lata 2001–2005, z której wynika, że w strukturze dochodów najwyższą pozycję stanowiły subwencje i dotacje z budżetu państwa (ok. 40% całości dochodów) oraz dochody z podatków i opłat lokalnych (wzrost od 1/3 do ponad 40%). Najważniejszą pozycją w wydatkach były środki przeznaczone na oświatę i wychowanie, wzrastające od 1/2 do 1/3 całości wydatków. Kolejną lokatę

zajął wydatki na cele opieki społecznej i administracji samorządowej (po ok. 11–13%) oraz gospodarki mieszkaniowej i usług komunalnych (wzrost o 9–25%). Niewielkie znaczenie miały wydatki na turystykę (poniżej 1%), kulturę fizyczną i sport (mniej niż 2%). Na podkreślenie zasługuje bardzo mały udział wydatków na rolnictwo (w wysokości do 1%). Ukierunkowane były one głównie na sfinansowanie takich działań, jak:

- dopłaty do paliwa dla rolników indywidualnych;
- szacowanie wyrządzanych przez zwierzyńę leśną strat w uprawach;
- organizacja dostaw wapna nawozowego dla rolników mających aktualne badania gleb i określanie potrzeb wapnowania;
- organizacja szkoleń w zakresie stosowania środków ochrony roślin i obsługi opryskiwaczy;
- informowanie rolników o możliwości zalesień gruntów rolnych, o zasadach skupu interwencyjnego zbóż przez Agencję Rynku Rolnego oraz obsługi weterynaryjnej zwierząt.

5. Podsumowanie

Zagadnienia rolnictwa znalazły się na dalekiej, ósmej pozycji w hierarchii zadań, uznanych przez radnych za najważniejsze dla rozwoju gminy. Problematykę rolnictwa potraktowano marginalnie, postrzegając funkcje pozarolnicze jako priorytetowe. Problemy wsi i rolnictwa po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej winny być w większym stopniu przedmiotem zainteresowania nie tylko władz państwowych kreujących politykę rolną, ale również samorządów lokalnych funkcjonujących na terenie gminy. Podejmowane inicjatywy i zadania przeznaczone do realizacji muszą być skierowane na lepsze wykorzystanie istniejących zasobów naturalnych i czynnika ludzkiego. Ważną rolę w tym zakresie mogą odegrać różne formy przedsiębiorczości, związane głównie z walorami przyrodniczo-krajobrazowo-leczniczymi regionu. Rozdrobnione gospodarstwa rolne funkcjonujące w trudnych warunkach gospodarki rynkowej, bez dodatkowego wspomaganie ze strony budżetu państwa, winny otrzymać wsparcie samorządu na rzecz ich aktywizowania do uruchamiania działalności alternatywnych. Dużą rolę mogą tu odegrać gospodarstwa nastawione na przedsięwzięcia agroturystyczne, produkujące żywność ekologiczną, zioła oraz produkty specjalistyczne pochodzenia zwierzęcego, wypełniające istniejące nisze rynkowe. Formy integracji poziomej, do których należą grupy producenckie i marketingowe, mogą również być korzystnym rozwiązaniem o charakterze produkcyjno-handlowym. W tych wszystkich działaniach dużą rolę może i powinna odegrać aktywność członków rady gminy ukierunkowana na pozyskiwanie środków finansowych pochodzących z funduszy pomocowych Unii Europejskiej.

Agriculture in commune in the right order of tasks realized by local governments

Summary

The researches carried on the area of Oborniki Śląskie commune – located in farm – recreation region of dolnośląskie province characterized by prominent landscape and touristic values – shows small interest of agriculture by council members of commune. Strategy of development has been recognized as a priority but SWOT/PEST analysis has allowed to indicate directions of development. In author's opinion publication for elevation of agriculture rank agrarian structure must be changed and speciality in organic food or agritourism should be introduced. New kind of farms should tend to horizontal integration (e.g. producer's and marketing group) to have stronger market position.

Rola spółdzielczoności rolniczej w aktywizacji lokalnych społeczności

1. Wstęp

Wzrost spółdzielczości w Polsce jest skutkiem wieloletniego, dynamicznego rozwoju gospodarki, w szczególności w obszarach wiejskich, gdzie w ramach polityki regionalnej realizowane są programy polityki strukturalnej. Wzrost gospodarki, w tym w obszarach wiejskich, jest skutkiem wieloletniego, dynamicznego rozwoju gospodarki, w szczególności w obszarach wiejskich, gdzie w ramach polityki regionalnej realizowane są programy polityki strukturalnej. Wzrost gospodarki, w tym w obszarach wiejskich, jest skutkiem wieloletniego, dynamicznego rozwoju gospodarki, w szczególności w obszarach wiejskich, gdzie w ramach polityki regionalnej realizowane są programy polityki strukturalnej.

Wzrost spółdzielczości w Polsce jest skutkiem wieloletniego, dynamicznego rozwoju gospodarki, w szczególności w obszarach wiejskich, gdzie w ramach polityki regionalnej realizowane są programy polityki strukturalnej. Wzrost gospodarki, w tym w obszarach wiejskich, jest skutkiem wieloletniego, dynamicznego rozwoju gospodarki, w szczególności w obszarach wiejskich, gdzie w ramach polityki regionalnej realizowane są programy polityki strukturalnej.

* Dr hab. inż. Andrzej Kozłowski, Uniwersytet Wrocławski, ul. Świdnicka 17, 50-131 Wrocław

Bożena PIECHOWICZ*

Rola spółdzielczości wiejskiej w aktywizacji lokalnych społeczności

1. Wstęp

Ruch spółdzielczy na ziemiach polskich sięga korzeniami początków XIX w. Funkcjonowanie spółdzielczości w różnych systemach społecznych, gospodarczych i politycznych dowiodło, że jest ona formą, która potrafi przystosować się do zmieniających się warunków. Idea spółdzielczej gospodarności sprawdziła się w trudnych latach zaborów i zdała egzamin w czasach odbudowy bytu państwowego. Obroniła się także przed wszechwładzą gospodarki centralnie sterowanej, będąc – podobnie jak rzemiosło – prawdziwą ostoją ludzkiej inicjatywy i aktywności. Spółdzielczości udało się również przetrwać niełatwe, pierwsze lata transformacji gospodarczej i obowiązywania praw rynkowych, kiedy to próbowano podważyć sens istnienia struktur spółdzielczych.

Wiele wskazuje na to, że obecnie, po kilkuletnim załamaniu, opinie na temat spółdzielczości zmieniają się. Coraz więcej ludzi dostrzega w niej szansę dla siebie, co objawia się odradzaniem się idei ruchu spółdzielczego. Spółdzielnie, odpowiadając na wyzwania rynku, próbują łączyć swoje wysiłki, by powiększyć siłę ekonomiczną i sprostać regułom gry rynkowej. Dzięki temu zaczyna się coraz powszechniej traktować spółdzielczość jako pełnoprawnego uczestnika rynku i sprzymierzeńca w podnoszeniu poziomu życia społecznego. Elity rządowe dostrzegają również, że odpowiednio wspierana spółdzielczość może się stać filarem „solidarnego państwa”, z silnym sektorem ekonomii społecznej, będącej pomostem między ekonomią komercyjną a społeczeństwem obywatelskim. Lepiej wykorzystany tkwiący w spółdzielczości potencjał gospodarczy i społeczny mógłby w istotny sposób pomóc w rozwiązaniu

* Dr Bożena Piechowicz, Akademia Podlaska w Siedlcach.

bieżących problemów, m.in. dotyczących bezrobocia. Ruch spółdzielczy może również odegrać ważną rolę w promowaniu zawodowej aktywności oraz w wspieraniu przedsiębiorczości na wsi. Jest to szczególnie ważne w regionach objętych wysokim bezrobociem. Silna spółdzielczość oznacza także większe możliwości obrony własnych interesów i większą siłę przebicia zorganizowanych w jej strukturach członków. Widać to na przykładzie państw Unii Europejskiej, w których spółdzielczość, zwłaszcza w sektorze rolniczym, ma mocną pozycję. Doświadczenia innych krajów dowodzą, że możliwości rozwoju form spółdzielczych istnieją w różnych sferach działalności, również tam, gdzie do niedawna dominował jeszcze biznes prywatny.

2. Cechy spółdzielczości

Spółdzielczość, w najogólniejszym ujęciu, jest formą działalności gospodarczej i społecznej grupy ludzi zmierzających do zrealizowania wspólnych celów. Jej powstanie łączyło się przede wszystkim z obroną interesów jednostek ekonomicznie słabszych, niezdolnych sprostać wymaganiom rynku. W swojej długiej historii spółdzielczość była nie tylko narzędziem poprawy życia jednostki, a nawet całych grup społecznych, ale także drogą ułatwiającą osiągnięcie postępu społecznego i gospodarczego oraz formą twórczego dostosowania działalności ekonomicznej do nowych zadań i zmieniających się warunków otoczenia.

Współczesne oblicze spółdzielczości jest w znacznej mierze odmienne od swego pierwowzoru, albowiem ruch spółdzielczy podlegał ewolucji. W Polsce obraz spółdzielczości zmienił się szczególnie w okresie transformacji i urynkwienia gospodarki. Mimo tych zmian to właśnie współczesność pokazuje niezwykle aktualność tradycyjnych zasad spółdzielczych. Ponadto niektóre zasady rozwinęły się i w nieco zmodyfikowanym kształcie w coraz większym stopniu są wykorzystywane we współczesnej gospodarce rynkowej.

Jako pierwszą cechę spółdzielczości należy wymienić komplementarne traktowanie celów ekonomicznych i społecznych. Zgodnie z tą zasadą podmiot ograniczający swoją działalność do sfery gospodarczej nie może zostać uznany za spółdzielnię. Głównym celem działalności spółdzielni jest przysparzanie korzyści jej członkom, a nie tylko maksymalizacja zysku od włożonego kapitału, czym spółdzielnie różnią się od innych podmiotów prywatnych. Mimo iż dyskusyjna pozostaje istota i treść celów ekonomicznych i społecznych ujmowanych z osobna oraz proporcje i współzależność między nimi, niemniej jednak muszą one zawsze współwystępować.

Jako drugą konstytutywną właściwość spółdzielczości potraktować można demokratyczne zarządzanie. Spółdzielnie są bowiem instytucjami demokratycznymi, którymi kierują osoby pochodzące z wyboru lub mianowania zgodnie z wolą członków i przez nich rozliczane ze swojej działalności. Demokra-

tyczny sposób zarządzania wiąże się z podstawowymi celami społecznymi i ekonomicznymi. Ze względu na to, że cechą spółdzielni jest maksymalizacja zaspokojenia potrzeb jej członków, to właśnie członkowie winni mieć wpływ na działalność spółdzielni. Spełnianie tej funkcji integruje członków ze spółdzielnią i środowiskiem, w którym ona działa. Członkiem spółdzielni może zostać każdy, ponieważ spółdzielnia jest organizacją otwartą dla wszystkich, którzy chcą podjąć działalność w zrzeszeniu. Wszyscy jej członkowie mają też równe prawo głosu.

Za kolejną konstytutywną cechą spółdzielczości należy uznać nadrzędność jednostki i celów społecznych nad kapitałem; w sposób obrazowy daje się ona opisać hasłem: spółdzielnią rządzą osoby, a nie pieniądze. Rozwinięciem tego stwierdzenia może być szereg szczegółowych zasad. Zaliczyć do nich można m.in. zasadę zmienności kapitału oraz zasadę podziału nadwyżki ekonomicznej. Zasady te zacierają w ostatecznym rozrachunku do tego, aby powstała współzależność między pomyślnością spółdzielni a zadowoleniem jej członków oraz równomierność w podziale korzyści przypadających poszczególnym członkom spółdzielni¹.

Za zasadniczą nowość w rozwoju myśli spółdzielczej należy uznać podkreślenie, w ostatnim okresie, większej roli spółdzielni wśród lokalnych społeczności. Dotychczas o lokalności mówiono jako o jednym z atrybutów spółdzielni wiejskich. Teraz zjawisku temu nadano rangę zasady spółdzielczej, według której spółdzielnie działają na rzecz właściwego rozwoju społeczności lokalnych².

Na uwagę zasługuje także propagowanie zasady kształcenia i uwypuklenie ważnej roli informacji w rozwoju ruchu spółdzielczego. Zasada ta zwraca uwagę na kształcenie ekonomiczne członków spółdzielni, umożliwiające bardziej efektywny rozwój zrzeszenia. Nie bez znaczenia jest tu również rozwój współpracy międzyspółdzielczej jako metody poprawy efektywności działania na rzecz członków. Dobrze zorganizowana współpraca przynosi bowiem wiele korzyści i pozwala sprostać konkurencji, a w wielu przypadkach – w ogóle zaistnieć na rynku.

Współczesne zasady spółdzielcze znajdują odzwierciedlenie w definicji spółdzielni zawartej w ustawie Prawo spółdzielcze³. Art. 1 określa spółdzielnię jako dobrowolne zrzeszenie nieograniczonej liczby osób, o zmiennym składzie osobowym i zmiennym funduszu udziałowym, które w interesie swoich członków prowadzi wspólną działalność gospodarczą.

¹ W. Czternasty, T. Kujaczyński, Dostosowania spółdzielni w różnych systemach gospodarczych, referat wygłoszony na seminarium „Co-operatives Development Strategies”, Kraków 1994.

² B. Kożuch, *Rola spółdzielczości w aktywizacji obszarów wiejskich*, w: *Rola samorządu w rozwoju obszarów wiejskich*, red. A. Kożuch, Siedlce 1998, s. 210.

³ DzU z 1994 r., nr 90, poz. 419 z późn. zm.

Z charakteru spółdzielni wynika więc idea samopomocy i współdziałania, które wpływają na jej rozwój. Zakres działania spółdzielni zależy wyłącznie od decyzji jej członków. Stąd też w większości spółdzielnie zajmują się zaspokajaniem bezpośrednich potrzeb członków; wśród nich najważniejsze znaczenie ma zaspokojenie szeroko rozumianych potrzeb bytowych – od pomocy w wytwarzaniu artykułów żywnościowych i w ich przetwórstwie, poprzez handel, do obsługi gospodarstwa domowego⁴. Pomimo ewolucji zasad w całej historii ruchu spółdzielczego do jego podstawowych wartości należą: samopomoc, demokracja, równość, sprawiedliwość i solidarność oraz wartości etyczne, takie jak uczciwość, otwartość, odpowiedzialność społeczna i troska o innych.

3. Spółdzielcze idee w aktywizacji społeczności wiejskiej

Dla dominującej części obszarów rolniczych w Polsce podstawowym – czy wprost jedynym – czynnikiem sprawczym ożywienia rozwoju i wielofunkcyjnego zagospodarowania może być wyzwolenie indywidualnej i zespołowej przedsiębiorczości. Bycie przedsiębiorczym i gospodarczo aktywnym powszechnie łączone jest z posiadaniem kapitałem, którym mieszkańcy wsi, w związku z niskimi dochodami, nie dysponują. Jedynie w ograniczonym zakresie mogą oni liczyć na zewnętrzne źródła zasilania finansowego. Stąd też aktywność ekonomiczną i przedsiębiorczość ludności wiejskiej wiązać należy głównie ze wspólnym działaniem, podejmowaniem zbiorowych wysiłków, współpracą opartą na ustalonych przez miejscową społeczność celach, kierunkach i obszarach działania. Realizacja tego typu ekonomicznych zachowań może się odbywać przede wszystkim w ramach różnych form spółdzielczych.

Doświadczenie pokazuje, że spółdzielcza forma gospodarowania sprawdziła się zwłaszcza na terenach zamieszkałych przez ludność uboższą i w gospodarce lokalnej, stwarzając różnorodne korzyści głównie dla biedniejszej części społeczeństwa. Mając to na uwadze, należy stwierdzić, że również dzisiaj, kiedy znaczna część społeczeństwa żyje na skraju minimum socjalnego, ta forma gospodarowania winna się rozwijać ze względu na swoją dużą użyteczność gospodarczą i społeczną. Szczególny charakter produkcji rolnej, specyfika rolnictwa, styl pracy i życia rolników powodują, że system spółdzielczy staje się w tym dziale gospodarki najbardziej przyjazny i korzystny zarówno dla rolników, jak i dla całej lokalnej społeczności.

Do bezpośrednich korzyści dla rolników, osiągniętych dzięki funkcjonowaniu sektora spółdzielczego, można zaliczyć m.in.:

⁴ A. Kożuch, *Spółdzielczość wiejska jako forma przedsiębiorczości na obszarach wiejskich*, w: *Pozafinansowe czynniki rozwoju obszarów wiejskich*, red. J. Kobyłecki, Siedlce 2004, s. 36.

- lepsze dostosowanie kierunków produkcji do popytu i potrzeb rynku w gospodarstwach członków spółdzielni dzięki temu, że spółdzielnie mają dobrą znajomość lokalnych rynków;
 - lepszą i korzystniejszą organizację zbytu produktów, co zapewni członkom spółdzielni silniejszą pozycję na rynku;
 - możliwość poszukiwania nowych rynków zbytu dla produktów wytwarzanych w gospodarstwach członków spółdzielni dzięki aktywnej współpracy międzyspółdzielczej;
 - skuteczniejsze wdrażanie do produkcji i gospodarstw domowych członków spółdzielni postępu naukowo-technicznego poprzez łatwiejsze związki z nauką;
 - partycypowanie w prowadzeniu działalności gospodarczej przy relatywnie niskim zaangażowaniu środków finansowych dzięki temu, że spółdzielnie sprawnie gromadzą rozproszone kapitały, wykorzystując je dla zaspokojenia potrzeb członków spółdzielni;
 - otwartość spółdzielni dla wszystkich rolników ze względu na możliwość wnoszenia udziałów nie tylko w formie gotówki, ale również w postaci rzeczowej (aportu), np. lokalu, sprzętu czy własnej pracy;
 - ograniczenie ryzyka finansowego nierozzerwalnie związanego z prowadzeniem działalności w gospodarce rynkowej poprzez równomierne rozłożenie go na wszystkich członków;
 - niższe koszty produkcji rolnej dzięki dostępowi do środków produkcji i usług świadczonych przez spółdzielnie po konkurencyjnych cenach, często dużo niższych niż w przedsiębiorstwach nastawionych na zysk;
 - zwiększenie dochodów rolników będących członkami spółdzielni poprzez partycypowanie w nadwyżce dzielonej według obrotów ze spółdzielni;
 - możliwość podjęcia podstawowego lub dodatkowego zatrudnienia w spółdzielni, często w miejscu zamieszkania rolnika, co łagodzi skutki bezrobocia na obszarach wiejskich i stymuluje ich wielofunkcyjny rozwój.
- Obok poprawy kondycji gospodarstw rolnych rozwój spółdzielczości wiejskiej kształtować będzie szereg innych ekonomicznych korzyści dla całej lokalnej społeczności, głównie poprzez:
- wykształcenie lokalnego rynku pracy, połączone z racjonalnym wykorzystaniem drobnego kapitału i oszczędności społeczności wiejskiej, prowadzące do pobudzenia lokalnej przedsiębiorczości;
 - ochronę podmiotów gospodarczych, których celu działalności nie stanowi maksymalizacja zysku, lecz chęć uzyskania dochodu (np. małe przedsiębiorstwa rodzinne);
 - rozwój infrastruktury produkcyjnej (także technicznej, np. zaopatrzenie w wodę, telefonizacja) oraz społecznej (w zakresie zdrowia, oświaty itp.);
 - wykorzystanie zasobów wytwórczych obszaru wiejskiego, w tym zasobów środowiska i jego walorów krajobrazowych;

przejawiania aktywności społecznej i zawodowej. To właśnie spółdzielnie, z racji swoich wartości i idei, samoorganizacji i samozaradności zbiorowej, są przygotowane – wprost predestynowane – do ograniczania bezrobocia. Poza tym ruch spółdzielczy w coraz silniejszej gospodarce globalnej zapobiega społecznemu wykluczeniu, tworząc poczucie stabilizacji i bezpieczeństwa.

Praktyka gospodarcza pokazuje, że rozwój gospodarczy nie następuje wyłącznie w wyniku bezwzględnej konkurencji czy współzawodnictwa, ale także dzięki współpracy i współdziałaniu. Potwierdza to cała sfera ekonomii społecznej – nienastawionej na zysk, z jej filarami (spółdzielczością oraz towarzystwami ubezpieczeń wzajemnych, stowarzyszeniami i fundacjami), która stanowi alternatywę dla niszczącej konkurencji i egoizmu globalnej ekonomii komercyjnej. Doświadczenia wielu krajów pokazują również, że nie da się zbudować społeczeństwa obywatelskiego bez zdecydowanego wzmocnienia rozwoju sektora ekonomii społecznej.

The role of the rural cooperative on a local society activity

Summary

The cooperative movement is able and he should play the important role in activation of local communities, in fighting against unemployment and for supporting development of the enterprise in the country. The strong co-operation is also better chances of the defence of self-interests and bigger strength of the puncture of members organized in her structures. Cooperative form of managing came true before everything in inhabited areas by poorer population and in the local economy generating various benefits, preventing for social precluding, creating the feeling of stability and safety. Having it on the remark, also today when society's considerable part is living on the border of the subsistence wage, this form of managing should be developed, because of one's big economic and social usefulness.

- sposób działania lokalnych rynków; ograniczenie niekontrolowanej, wzajemnie wyniszczającej konkurencji wielu drobnych, dbających jedynie o własne interesy wytwórców i sprzedawców;
- tworzenie warunków (organizacyjnych, kapitałowych itp.) do zwiększenia konkurencyjności wytwórczej i handlowej społeczności wiejskiej na rynkach zewnętrznych;
- ograniczanie działania bądź wyeliminowanie z lokalnego rynku rozbudowanego układu pośrednictwa produktów i usług rolniczych oraz spekulacyjnego kapitału handlowego, oddziałującego destabilizująco na poziom i relacje cen;
- ochranianie wiejskiego rynku usług oraz umożliwianie podmiotom na nim działającym dokonywania pierwotnej akumulacji kapitału w celu jego unowocześnienia⁵.

4. Zakończenie

W mojej ocenie spółdzielczość rolnicza w Polsce ma przed sobą dobre perspektywy. Musi mieć jednak przychylność polityków i władz lokalnych, którzy będą widzieli w niej pełnoprawnego uczestnika rynku i sprzymierzeńca w podnoszeniu poziomu życia społeczności wiejskiej. Uważam, że ruch spółdzielczy może i powinien odegrać ważną rolę w aktywizacji lokalnych społeczności, w zwalczaniu bezrobocia i we wspieraniu rozwoju przedsiębiorczości na wsi.

Transformacja polskiej gospodarki mocno dotknęła spółdzielczość, w tym przede wszystkim wiejską. Ludzie zrzeszeni w spółdzielniach utracili znaczną część majątku w wyniku likwidacji blisko połowy przedsiębiorstw spółdzielczych. Poza tym przerwano więzi kooperacyjne rolników ze skupem i przetwórstwem; w większości likwidacji uległy również usługi spółdzielcze na rzecz rolników. Mimo negatywnych skutków okresu transformacji nie brak jednak spółdzielni, które są przykładem sukcesu, przynoszą korzyści swoim członkom i dają zatrudnienie. Są one wizytówką dobrej organizacji pracy, świadczą o przedsiębiorczości i zaradności odpowiedzialnych za nie ludzi.

Tworzenie warunków i wspieranie rozwoju spółdzielczości, zwłaszcza wiejskiej, jest pilną potrzebą ze względu na to, że stanowi ona alternatywę dla nastawionej na zys gospodarki komercyjnej. Spółdzielczość jest ze swej istoty prospołeczna i bardziej etyczna finansowo, jest bliska wielu ludziom, którzy mają duże zaufanie do tej formy gospodarowania, oraz daje im możliwość

⁵ W. Czternasty, *Wpływ spółdzielczości wiejskiej na rozwój terenów rolniczych w Polsce, w: Regionalne uwarunkowania ekonomicznego rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich*, t. 2, red. A. Czudec, Rzeszów 2003, s. 207.

Paweł SZWIEC*

Samoorganizacja społeczności wiejskiej Opolszczyzny

1. Samoorganizacja społeczności lokalnych a rozwój kapitału społecznego

Samorządność, samostanowienie, samoorganizacja to kategorie, które obecnie pojawiają się w wielu kontekstach, szczególnie w rozważaniach nad demokracją, społeczeństwem obywatelskim, rozwojem ekonomicznym, również – kapitałem społecznym.

Kapitał społeczny to konstrukcja o dużej i wciąż rosnącej popularności w naukach politycznych i społecznych oraz w dyskursie publicznym¹. Pionierskie prace dotyczące tego fenomenu prowadzili m.in. E. Durkheim i K. Marks². Autorem pierwszej współczesnej, systematycznej analizy kapitału społecznego był P. Bourdieu³, natomiast do obecnie najpopularniejszych intelektualistów zajmujących się tą problematyką należą R. Putnam i F. Fukuyama. Zresztą są oni autorami dwóch najczęściej przyjmowanych podejść do konceptualizacji kapitału społecznego. W pierwszym – utożsamia się go z zaufaniem, jakim darzą się członkowie społeczności⁴. W drugim – odnosi się go do relacji łączących ludzi⁵. Chodzi tu o więzy oparte na wzajemnym

* Mgr Paweł Szwiec, Uniwersytet Opolski.

¹ J.W. Van Deth, *Measuring Social Capital: Orthodoxies and Continuing Controversies*, „International Journal of Social Research Methodology” 2003, 6 (1), s. 79.

² A. Portes, *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, w: *Knowledge and Social Capital: Foundations and Applications*, red. E.L. Lesser, Boston 2000, s. 44.

³ A. Portes, *Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology*, „Annual Review of Sociology” 1998, 24, s. 3.

⁴ F. Fukuyama, *The Great Disruption*, New York 1999, s. 16.

⁵ R.D. Putnam, *Bowling Alone: America's Declining Social Capital*, „Journal of Democracy” 1995, 6 (1), s. 67; tenże, *Bowling Alone*, New York 2000, s. 19.

szacunku, umożliwiające sprawną realizację celów określonej grupy⁶. Pomiar kapitału społecznego dokonuje się zwykle poprzez badanie poziomu: zaufania, akceptacji moralnych norm i zasad czy też uczestnictwa w nieformalnych i formalnych strukturach⁷.

Do tej drugiej kategorii należą wszelkiego rodzaju organizacje pozarządowe. Tego typu instytucjom przypisuje się realizowanie w życiu społecznym szeregu zróżnicowanych funkcji. Przede wszystkim umożliwiają one obywatelom wyrażanie swoich poglądów, potrzeb i interesów poza strukturami administracji rządowej⁸. Co więcej, uczestnictwo w różnego rodzaju dobrowolnych stowarzyszeniach przynosi skutki w postaci: przewycięzania atomizacji klasowej, rozwijania więzi międzyludzkich opartych na zaufaniu, zmniejszania poziomu lęku przed inwestowaniem pieniędzy w przedsięwzięcia gospodarcze, wzrostu liczby twórczych idei i innowacji. Pobudza zatem zjawiska niezbędne dla rozwoju gospodarczego⁹. Do podobnych wniosków dochodzi J. Górecki, który za F. Fukuyamą i R. Putnamem uznaje zasadniczą rolę kapitału społecznego w rozwoju gospodarczym¹⁰. O jego natężeniu decyduje m.in. poziom zaangażowania społeczeństwa w różnego rodzaju dobrowolne stowarzyszenia¹¹, w których mogą rodzić się i rozwijać więzi społeczne¹². Przyjmuje się, że zakres uczestnictwa obywateli w organizacjach pozarządowych świadczy o dojrzałości danej demokracji. Wielu socjologów formułuje tezę o kryzysie polskiej demokracji, przejawiającej się brakiem powszechnej partycypacji mieszkańców naszego kraju w procesach przygotowywania, podejmowania i kontroli decyzji politycznych¹³.

Czy wskazane negatywne zjawiska występują również na obszarach wiejskich Opolszczyzny? Na ile aktywni społecznie są rolnicy zamieszkujący ten jakże charakterystyczny region Polski? W dalszej części opracowania zostanie

⁶ S. Szreter, *Social Capital, the Economy, and Education in Historical Perspective*, w: *Social Capital: Critical Perspectives*, red. S. Baron, J. Field, T. Schuller, Oxford 2000, s. 57.

⁷ I. van Staveren, *Beyond Social Capital and Poverty Research*, „Journal of Economic Issues” 2003, 37 (2), s. 416.

⁸ B. Lewenstein, H. Palska, *Organizacje pozarządowe na scenie publicznej Polski okresu transformacji: dynamika rozwojowa i relacje z władzą – analiza badań jakościowych*, w: *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego. III Sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie*, red. P. Gliński, B. Lewenstein i A. Siciński, Warszawa 2004, s. 81.

⁹ J.T. Hryniewicz, *Czynniki rozwoju terytorialnego*, w: *Budowa lokalnego społeczeństwa obywatelskiego w perspektywie integracji europejskiej*, red. E. Nycz, Opole 2003, s. 30.

¹⁰ J. Górecki, *Rola czynnika ludzkiego i kapitału społecznego w procesie rozwoju wsi i rolnictwa Polski po jej akcesji do UE*, „Wieś i Rolnictwo” 2004, 123 (2), s. 196.

¹¹ B. Fedyszak-Radziejowska, *Rola elit wiejskich w „kapitalizowaniu” społecznych zasobów wsi*, „Wieś i Rolnictwo” 2004, 123 (2), s. 31.

¹² M. Kłodziński, *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi po integracji polski z UE*, „Wieś i Rolnictwo” 2004, 123 (1), s. 114.

¹³ P. Gliński, *Spółczesność obywatelska w Polsce – problemy i nadzieje*, w: *Budowa lokalnego społeczeństwa obywatelskiego w perspektywie integracji europejskiej*, red. E. Nycz, Opole 2003, s. 16.

udzielona odpowiedź na te i inne pytania związane z procesami samoorganizowania się rolników Opolszczyzny.

2. Uczestnictwo rolników w samorządzie wiejskim w warunkach integracji z Unią Europejską

Pojęcie samorządu może być różnie rozumiane. W zależności od sposobu jego ujmowania pewne instytucje będą włączone lub też nie w krąg organizacji samorządowych. W prezentowanym opracowaniu przyjęto szeroką definicję tej kategorii, co pozwala na wyróżnienie czterech podstawowych form samorządu występujących na obszarach wiejskich, tj. samorządu terytorialnego, rolniczego (zawodowego), spółdzielczego i pracowniczego. Samorząd terytorialny reprezentowany jest przez rady gminy i zebrania wiejskie. Do samorządu rolniczego zalicza się izby rolnicze, kółka rolnicze, koła gospodyń wiejskich i inne społeczno-zawodowe organizacje rolnicze. Natomiast samorząd spółdzielczy obejmuje gminne spółdzielnie „Samopomoc Chłopska”, spółdzielczość mleczarską, ogrodniczo-pszczelarską, banki spółdzielcze oraz rolnicze spółdzielnie produkcyjne¹⁴.

Jednym z czynników świadczących o dynamice rozwoju samorządności są zmiany liczby członków organizacji samorządowych. Nie przesądzają one o poziomie zaangażowania poszczególnych jednostek w działalność tego typu organizacji, stanowią jednak jakiś wskaźnik zainteresowania wspólnotowym rozwiązywaniem problemów i takąż ochroną interesów. Przyjrzyjmy się, ilu rolników znajdowało się w strukturach organizacji samorządowych funkcjonujących na terenie województwa opolskiego przed i po zmianie ustrojowej¹⁵.

W 1985 roku 70% respondentów było członkami wiejskich organizacji samorządowych¹⁶. W roku 1991 już tylko 27% rolników deklарowało przynależność do tego typu organizacji¹⁷. Nastąpiło zatem dramatyczne załamanie się aktywności społecznej mieszkańców wsi. Rok 1992 przyniósł nagłą zmianę w historii wiejskiej samorządności. Nie tylko wzrosła liczba badanych rolników deklarujących przynależność do organizacji samorządowych, ale pojawiły się również nowe instytucje tego typu. O obywatelskim dojrzewianiu społeczności wiejskiej oraz o zmianach instytucjonalnych zachodzących w samych organizacjach samorządowych świadczy fakt, że w porównaniu do 1991 roku aż 22% więcej respondentów miało poczucie wpływu na sposób i kierunek

¹⁴ A. Kozuch, *Gospodarcze i społeczne funkcje organizacji rolników*, Siedlce 1999, s. 51.

¹⁵ W tym celu zostaną wykorzystane wyniki badań empirycznych prowadzonych w sposób systematyczny przez Stanisławę Sokołowską. W latach 1985, 1991, 1992, 2000, 2004 badaniami objęto właścicieli indywidualnych gospodarstw rolnych Opolszczyzny.

¹⁶ S. Sokołowska, *Produktywność rolnictwa indywidualnego w okresie dochodzenia do gospodarki rynkowej*, Opole 1994, s. 78.

¹⁷ Tamże, s. 81.

działania organizacji samorządowych¹⁸. Rzeczywiście, organizacje te po „szoku przełomu” podjęły próby dostosowania się do nowych warunków społeczno-gospodarczych. Przykładowo – ograniczyły realizację funkcji zaopatrzenia w środki do produkcji rolniczej, a większą uwagę poświęciły pomocy w zbyciu produktów rolnych. Mimo tych wysiłków, zdaniem respondentów, organizacje samorządowe w zbyt małym stopniu angażowały się w realizację takich funkcji, jak: doradztwo rolnicze i szkolenia, rozwój oświaty, upowszechnianie kultury czy ochrona zdrowia¹⁹.

Niewątpliwie datą niezwykle istotną, wręcz przełomową, dla polskiego rolnictwa, jest 1 maja 2004 roku, a więc dzień wstąpienia Polski do Unii Europejskiej. Objęcie polskiej wsi wspólną polityką rolną stwarza szansę na rozwój obszarów wiejskich. Przy czym jej wykorzystanie wymaga znacznej aktywności samych rolników, ich organizacji oraz struktur państwowych. W wyniku akcesji jeszcze bardziej zwiększyła się przestrzeń dla oddolnych, trwałych inicjatyw rolników i innych mieszkańców wsi zorientowanych na wspieranie gospodarczego, kulturowego i cywilizacyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Aby przekonać się, czy na Opolszczyźnie wykorzystano pojawiające się możliwości, w 2004 roku przeprowadzono na terenie wybranych gmin województwa opolskiego badania nad sytuacją wiejskiej samorządności. Badaniami objęto 150 gospodarstw o obszarze powyżej 10 ha UR z gmin: Głogówek, Turawa, Skarbmierz i Olszanka. W szczególności miały one na celu ustalenie poziomu popularności wśród rolników poszczególnych organizacji samorządowych, stopnia ich dostępności oraz zakresu, w jakim realizują swoje funkcje.

Jak wynika z danych zawartych w tab. 1, w 2004 roku klientami banków spółdzielczych było 77% respondentów. W stosunku do roku 2000 liczba rolników współpracujących z bankami spółdzielczymi wzrosła bardzo znacząco. Równocześnie 90% ankietowanych pozytywnie ocenia sposób działania tych instytucji.

Inną bardzo popularną organizacją, do której przynależność deklarowało 47% respondentów, jest Towarzystwo Kulturalne Mniejszości Niemieckiej. Wobec 31% rolników, będących członkami tej instytucji w roku 2000, zanotowany wzrost stanowi istotny progres na drodze do umocnienia się tożsamości mniejszości niemieckiej zamieszkującej teren województwa opolskiego.

Również istotnie wzrosła popularność izb rolniczych, w których w 2004 roku działało aktywnie już 31% respondentów, podczas gdy w 2000 roku – jedynie 3%. Dane te napawają optymizmem, zważywszy, że izby rolnicze z punktu widzenia postępu cywilizacyjnego wsi pełnią szereg bardzo ważnych funkcji.

¹⁸ Tamże, s. 83.

¹⁹ Tamże, s. 84–85.

Tabela 1. Przynależność rolników do organizacji samorządowych na Opolszczyźnie w latach 2000 i 2004

Lp.	Nazwa organizacji	Przynależność do organizacji (w %)	
		2000 r.	2004 r.
1.	Rada Sołecka	13,0	35,0
2.	Kółko Rolnicze	20,0	10,0
3.	Koło Doradztwa Rolniczego	4,0	11,0
4.	Izba Rolnicza	3,0	31,0
5.	Ochotnicza Straż Pożarna	21,0	31,0
6.	Towarzystwo Kulturalne Mniejszości Niemieckiej	31,0	47,0
7.	Koło Gospodyń Wiejskich	16,0	19,0
8.	Związek Śląskich Kobiet Wiejskich	4,0	3,0
9.	Związek Śląskich Rolników	5,0	19,0
10.	Gminne Spółdzielnie „Samopomoc Chłopska”	–	14,0
11.	Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna	2,0	–
12.	Związki Hodowców	18,0	13,0
13.	Związek Plantatorów Roślin	6,0	16,0
14.	Spółdzielczość Mleczarska	4,0	19,0
15.	Bank Spółdzielczy	5,0	77,0
16.	Porozumienie Rolników Opolszczyzny	–	–
17.	Polski Związek Pszczelarski	–	–
18.	Zrzeszenie Producentów Rolnych „Samoobrona”	–	–
19.	Związek Producentów Sadzeniaków i Nasion Rolniczych	–	0,60

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań zrealizowanych w 2004 roku oraz S. Sokolowska i zespół, *Przeobrażenia w rolnictwie indywidualnym w okresie zmian systemu gospodarczego (na przykładzie badań w województwie opolskim)*, Opole 2002, s. 140.

W 2004 roku umiarkowanym zainteresowaniem wśród respondentów cieszył się udział w pracach takich organizacji samorządowych, jak: Ochotnicza Straż Pożarna, Koło Gospodyń Wiejskich, Związek Śląskich Rolników, spółdzielnie mleczarskie. Co istotne, popularność wszystkich tych instytucji wzrosła w ciągu ostatnich czterech lat. I tak w 2004 roku 31% badanych kierowników gospodarstw należało do Ochotniczej Straży Pożarnej, zaś w Kołach Gospodyń Wiejskich było 19% respondentów (lub ich żon). Również 19% respondentów brało czynny udział w pracach Związku Śląskich Rolników. Do spółdzielni mleczarskich należało 19% respondentów. 21% badanych kierowników gospodarstw udzielało się w pracach różnego rodzaju związków hodowców, a w związkach plantatorów roślin uczestniczyło 17% rolników. Trochę mniejszą popularnością cieszyły się Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska” (13%) i koła doradztwa rolniczego (10%). Pozostałe wiejskie

organizacje samorządowe wzbudzały marginalne lub żadne zainteresowanie. Zdecydowana większość (65%) rolników objętych badaniami z 2004 roku deklarowała uczestnictwo we wszystkich lub prawie wszystkich zebraniach wiejskich, które – zdaniem 92% respondentów – odbywają się w ich wsi. Według 44% badanych kierowników gospodarstw zebrania te odbywają się co najmniej trzy razy w ciągu roku. Natomiast 33% pytanym rolników przyznało, że rocznie w ich wsi mają miejsce dwa zebrania wiejskie. Jedynie 5% respondentów nigdy lub prawie nigdy nie brało w nich udziału.

Wśród rolników przeważały pozytywne opinie o sposobie i sprawności funkcjonowania organizacji samorządowych. Uwaga ta nie dotyczy jednak kółek rolniczych, Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska” i izb rolniczych. W tym ostatnim przypadku ponad 50% respondentów ustosunkowało się bardzo krytycznie do efektów ich działań. Jeszcze gorzej wypada ocena funkcjonowania Izby Rolniczej. Aż 81% rolników jest niezadowolonych z efektów jej działania.

Zdaniem respondentów do najbardziej palących problemów w 2000 roku należały: źle zorganizowany zbyt produktów rolnych, nieskuteczne doradztwo rolnicze oraz niewydolny system szerzenia kultury i oświaty. Natomiast w 2004 r. za priorytetowe zadania dla organizacji samorządowych kierownicy gospodarstw uznali: budowę kanalizacji i wodociągów (61%), ochronę środowiska (58%), przeciwdziałanie bezrobociu (48%), zapewnienie właściwej opieki medycznej (42%), zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego (30%) oraz czystości (29%), utrzymanie szkół i przedszkoli (28%) oraz rozwój przemysłu w gminie (27%). Dwa najczęściej wysuwane postulaty świadczą o pogłębiającej się świadomości ekologicznej rolników oraz upowszechniającym się przekonaniu o integralności jakości życia i jakości otoczenia, w którym ono przebiega. Co więcej, badani sygnalizują, że zanieczyszczenie obszarów wiejskich stanowi obecnie istotny problem, chociaż jego skala jest zdecydowanie mniejsza niż w wielu „starych” państwach Unii Europejskiej. Stosowanie w większości gospodarstw rolnych w Polsce ekstensywnych metod produkcji pozwoliło uniknąć nadmiernej eksploatacji takich zasobów, jak: woda, gleba, powietrze. Dzięki temu wiele obszarów rolniczych zachowało duże bogactwo zarówno flory, jak i fauny oraz naturalny krajobraz rolniczy²⁰.

Wśród spraw wymagających szczególnej uwagi rolnicy wskazali również zagrożenia związane z wysoką stopą bezrobocia. Pozostawanie bez pracy jest jednym z najboleśniejszych doświadczeń osobistych i społecznych milionów Polaków, w tym – co szczególnie niepokojące – dużej części młodych ludzi. Szacuje się, że w czerwcu 2002 roku na terenach wiejskich mieszkało 1368 tys. osób bezrobotnych, co stanowiło 42,7% ogółu bezrobotnych w Polsce.

²⁰ S. Paszkowski, *Ewolucja idei rolnictwa zrównoważonego i rozwoju terenów wiejskich (SARD)*, „Wieś i Rolnictwo” 2001, 110 (1), s. 47.

Stopa bezrobocia na wsi wynosiła 17,4%, przy czym najwyższy poziom 39% osiągnęła wśród młodzieży w wieku 18–24 lat. Aż 52% bezrobotnych pozostało bez pracy dłużej niż 1 rok, w tym 30,9% ponad 2 lata. Zmniejszyła się również liczba osób uprawnionych do pobierania zasiłku dla bezrobotnych. Do tego dochodzi jeszcze bezrobocie ukryte. W 1996 roku liczba osób zbędnych w gospodarstwach rolnych wynosiła 917 tysięcy, a stopa tego bezrobocia 19,7%²¹.

Z badań przeprowadzonych w 2004 roku na Opolszczyźnie wynika, że rolnicy odczuwają negatywne skutki reformy służby zdrowia, dostrzegając równocześnie patologiczne mechanizmy jej funkcjonowania.

Do najmniej palących problemów do rozwiązania przez samorząd respondenci zaliczyli: utrzymanie bibliotek i świetlic (8%), zapewnienie opieki społecznej (11%) oraz rozwój handlu i usług (10%).

Wbrew trudnemu położeniu wielu rolników dostrzega problemy wykraczające poza perspektywę teraźniejszości. Zaniepokojenie o warunki egzystencji przyszłych pokoleń wyraża się autentyczną troską o stan środowiska naturalnego. Respondenci wskazują też na potrzebę budowy chodników i ścieżek rowerowych oraz rozwój turystyki ekologicznej.

Zdaniem większości respondentów objętych badaniem w 2004 roku wójt, radni oraz urzędnicy gminy to podmioty najsilniej oddziałujące na kształt rzeczywistości, w której egzystują rolnicy. Kierownicy gospodarstw twierdzili, że zarówno indywidualni mieszkańcy, jak i tworzone przez nich organizacje mają bardzo ograniczone możliwości podejmowania działań, które pozwoliłyby na rozwiązanie wskazywanych przez nich najważniejszych problemów. To przekonanie o braku realnego wpływu na stan spraw we własnej gminie jest jednym z podstawowych czynników hamujących aktywność społeczną mieszkańców wsi. To właśnie z tych 54% sceptycznie nastawionych i realistycznie spoglądających na świat respondentów rekrutuje się większość rolników, unikających działań w jakiegokolwiek organizacji samorządowej.

Warto zwrócić uwagę, że ponad 89% respondentów za podstawową przyczynę niedostatecznego rozwiązywania przez odpowiedzialne podmioty palących problemów uznało ograniczenia finansowe, jakim są one poddane. Dodatkowo 37% rolników za czynnik ograniczający zakres pozytywnych działań uznało złe przepisy, którymi związane są te podmioty. Obie jednak przyczyny ograniczeń w działaniu na rzecz wsi właściwie pozostają poza zasięgiem wpływu lokalnych decydentów, natomiast czynniki, które pozostają w kręgu oddziaływania tych podmiotów, były znacznie rzadziej wskazywane przez respondentów. Należą do nich: niechęć urzędników (7%), konflikty między radnymi (19%), niewłaściwe rozpoznanie potrzeb (19%), nieprawidłowe decyzje (27%).

²¹ M. Kłodziński, *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi po integracji Polski z UE*, „Wies i Rolnictwo” 2004, 123 (1), s. 111; *Polska wieś. Raport o stanie wsi*, Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa 2002, s. 24–27.

Widać zatem, że rolnicy mają raczej pozytywny obraz przedstawicieli samorządów terytorialnych i biorą pod uwagę uwarunkowania, w którym przyszło działać lokalnym podmiotom władzy. Jedynie niewielki odsetek badanych kierowników gospodarstw za niewłaściwe wywiązywanie się z obowiązków wini niekompetencję, złą wolę lub też celowe działanie decydentów.

W tym miejscu trzeba zwrócić uwagę na paradoks, jaki wyłonił się w trakcie badań. Otóż ci sami respondenci, którzy w 73% uznali, że indywidualni mieszkańcy wsi mają mały lub żaden wpływ na to, co dzieje się w gminie – aż w 67% uznali, że przyszłość wsi będzie przede wszystkim zależeć od jej mieszkańców oraz od różnych instytucji, w ramach których oni się zrzeszają (53%). Dużą rolę w kształtowaniu przyszłości obszarów wiejskich respondenci przypisali władzom lokalnym (47%) i polityce państwa (44%), równocześnie marginalizując różnice między partiami, z których pochodzą politycy. Wynikałoby stąd, że różne partie realizowały bardzo podobną politykę względem systemu agrobiznesu, a przecież niektóre z nich od lat miały stabilny i silny elektorat wśród mieszkańców wsi, właśnie dlatego, iż rzekomo reprezentowały interesy rolników. Odpowiedzi ankietowanych mogą świadczyć o braku zaufania wobec polityków wszystkich partii.

Ostatni, ale za to bardzo ważny zdaniem samych respondentów czynnik, od którego będzie zależała przyszłość polskiej wsi – to przedsiębiorczość. W tym wypadku aż 61% rolników podzielało sposób myślenia charakterystyczny dla wielu decydentów Unii Europejskiej, którzy stymulowanie przedsiębiorczości na obszarach wiejskich uważają za warunek urzeczywistnienia wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju wsi. Widać, że pomimo całej złożoności i wieloaspektowości tego pojęcia jest ono pozytywnie wartościowane przez rolników. Rozwijanie postaw polegających na przejawianiu inicjatywy i zaradności²², rozbudzanie motywacji i sił wyzwalających i intensyfikujących twórczą aktywność rolników²³, wreszcie podejmowanie przez nich pozarolniczej działalności, jest nie tylko kluczem do rozwiązania problemu bezrobocia na wsi, ale także musi przynieść poprawę jakości życia wszystkich osób mieszkających na terenach wiejskich.

3. Wnioski

Wyniki badań przeprowadzonych w 2000 i 2004 roku wśród rolników Opolszczyzny wskazują, że w tym okresie zwiększyła się dynamika dojrzewiania społeczeństwa obywatelskiego, rozwoju kapitału społecznego na wsi, co przejawia się bardziej aktywnym uczestnictwem mieszkańców obszarów wiej-

²² K. Duczkowska-Malysz, *Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich. W stronę wsi wielofunkcyjnej*, Warszawa 1993, s. 8.

²³ A. Woś, *Agrobiznes. Mikroekonomika*, Warszawa 1996, s. 113.

skich, w szczególności rolników, w różnego typu samorządach. Na podstawie uzyskanych wyników wysunięte twierdzenie o dalszym przyspieszaniu procesu samoorganizacji społeczności wiejskiej opiera się na kilku przesłankach. Po pierwsze, upowszechnia się wśród rolników przekonanie, że przyszłość wsi w ogromnym stopniu będzie zależeć od jej mieszkańców. Po drugie, powstaje coraz więcej organizacji pozarządowych zorientowanych na budowanie i wzmacnianie struktur społeczeństwa obywatelskiego w drodze pobudzania zjawiska samoorganizacji mieszkańców wsi. Po trzecie, rolnicy w coraz większym stopniu uświadamiają sobie skuteczność, a więc i konieczność grupowej, a nawet wspólnotowej identyfikacji i ochrony własnych interesów. Po czwarte, zaczyna dominować pozytywny wizerunek wielu organizacji samorządowych. Po piąte, zwiększa się zakres współdziałania między różnymi instytucjami samo- i pozarządowymi. Po szóste, uczestnictwo w strukturach unijnych stwarza szansę na uzyskanie znacznych środków finansowych, które można przeznaczyć na pobudzanie samoorganizacji społeczności wiejskiej.

Równocześnie nie należy zapominać o występowaniu zjawisk stwarzających realne zagrożenie dla rozwoju społeczeństwa obywatelskiego i kapitału społecznego na wsi. Chodzi tu przede wszystkim o dobrze rozpoznane negatywy okresu transformacji, w tym duże bezrobocie jawne i ukryte, niski poziom wykształcenia mieszkańców wsi, mały odsetek studiujących dzieci rolników, znaczną bezradność społeczności wiejskiej ograniczającą podatność agrobiznesu na działania stymulujące przedsiębiorczość.

Paradoksalnie te i jeszcze inne „przestrzenie zaniedbań” stwarzają szansę dla różnego rodzaju struktur samoorganizacji mieszkańców wsi. Wypełniając tak rozumiane ugory skutkami sprawnego działania, mogą owe struktury w pełni uzasadnić swoje istnienie w społeczności wiejskiej. Przy czym wymaga to aktywnego wsparcia ze strony państwa, jego organów oraz krajowych i zagranicznych organizacji pozarządowych.

Self-organization of rural community in Opolszczyzna

Summary

In the article findings referred to one of the most important dimension of social capital of farmers in Opole area – self organization of farmers just before joining European Union – has been described. Particular, the popularity of different self-governed organizations among farmers and their efficiency have been presented. Described findings points to the development of social capital in rural areas of Opolszczyzna.

BADANIE DOCHODÓW WIEJSKICH GOSPODARSTW DOMOWYCH

Krystyna HANUSIK
Urszula ŁANGOWSKA-SZCZĘŚNIAK*

Efekt pokazowy w zachowaniach konsumpcyjnych gospodarstw domowych mieszkańców wsi

1. Wprowadzenie

W procesie rozwoju społeczno-gospodarczego obserwuje się zróżnicowane pod względem tempa, lecz nieustanne zmiany modelu zachowań konsumpcyjnych. Zachowania konsumpcyjne są wielostronnie uwarunkowane, a wynikają przede wszystkim z konieczności zaspokajania potrzeb ludzi tworzących gospodarstwa domowe, traktowanych jako konsumenci zbiorowi. Powszechnie wskazuje się na biologiczne, ekonomiczne, demograficzno-społeczne czy kulturowe determinanty realizowanych modeli konsumpcji¹. Tempo zmian owych modeli zależy od poziomu i tempa rozwoju gospodarczego kraju, od tempa i kierunku przemian demograficznych czy społecznych, a także od zakresu i skali oddziaływania państwa na gospodarkę i społeczeństwo².

We współczesnych, rozwiniętych gospodarkach rynkowych obserwuje się unifikację zachowań konsumpcyjnych. Proces ten jest kształtowany postępującą standaryzacją oferty podaźowej, propagowaniem przez środki masowego przekazu określonych sposobów konsumpcji, mody czy stylu życia, rosnącą mobilnością demograficzno-społeczną i przestrzenną ludności³.

* Prof. dr hab. Krystyna Hanusik, prof. dr hab. Urszula Łangowska-Szczęśniak, Uniwersytet Opolski.

¹ Por. J. Kramer, *Konsumpcja w gospodarce rynkowej*, Warszawa 1997, s. 69 i n.

² Por. C. Bywalec, L. Rudnicki, *Podstawy ekonomiki konsumpcji*, Kraków 1999, s. 36 i n.

³ Por. A. Niemczyk, M. Maćkówa, *Konsumpcja w gospodarstwach domowych w Polsce i w niektórych krajach UE*, „Wiadomości Statystyczne” 2002, nr 12, s. 53.

W Polsce w wyniku transformacji ustroju społeczno-ekonomicznego powstały warunki sprzyjające asymilacji wzorców zachowań konsumpcyjnych właściwych krajom o wyższym poziomie rozwoju gospodarczego, a więc społeczeństwom bardziej zamożnym. Interesujące jest, w jakim stopniu na realizowane wzorce konsumpcji wpływają efekty pokazowe, a w jakiej mierze obyczaje, tradycje i nawyki. Problem ten występuje szczególnie wyraźnie w przypadku społeczności wiejskich. Są one z jednej strony silnie przywiązane do tradycji, z drugiej zaś są poddawane silnemu oddziaływaniu wzorców zachowań konsumpcyjnych propagowanych przez środki masowego przekazu.

Przedmiotem badań przedstawionych w niniejszym artykule jest oddziaływanie efektu pokazowego na wzorce konsumpcji gospodarstw domowych osób zamieszkałych na wsi w Polsce. Za podstawę przeprowadzonych badań i analiz – przy założeniu, że o modelu konsumpcji można wnioskować m.in. na podstawie posiadanych przez gospodarstwa domowe zasobów dóbr trwałego użytku – przyjęto następujące tezy:

- bieżące dochody gospodarstw domowych są podstawową determinantą ich możliwości konsumpcyjnych, a w rezultacie w znacznym stopniu kształtują wzorce konsumpcji;
- zmiany struktury społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych na wsi wpływają na kształtowanie się preferencji konsumpcyjnych;
- modele logitowe stanowią dobre narzędzie badania zależności wyposażenia gospodarstw w dobra trwałego użytku od dochodów rozporządzalnych i tym samym identyfikacji wybranych preferencji konsumpcyjnych gospodarstw domowych.

Podstawowym źródłem wykorzystanych w badaniach informacji o dochodach i wyposażeniu gospodarstw domowych były dane z reprezentacyjnych badań budżetów gospodarstw domowych w Polsce organizowanych przez Główny Urząd Statystyczny. Obserwacje dotyczyły 2003 r.

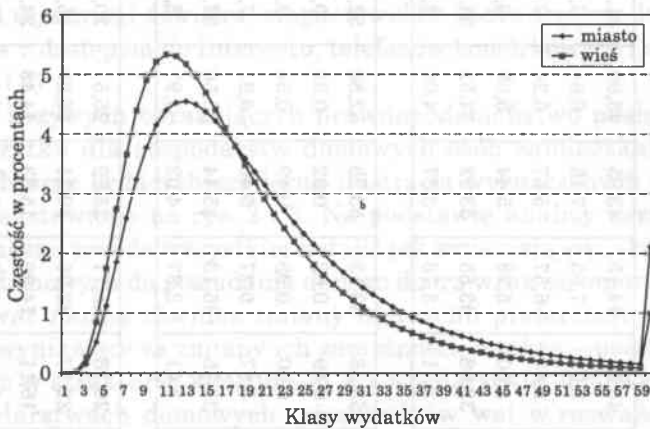
2. Zmiany struktury społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych na wsi a poziom wydatków konsumpcyjnych

W wyniku transformacji systemowej w Polsce nastąpiły istotne zmiany struktury społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych. Kierunki tych zmian niewątpliwie odbiły się na wzorcach konsumpcji ludności wiejskiej.

Na wsi charakterystyczną cechą przeobrażeń było w badanym okresie zmniejszenie się udziału gospodarstw prowadzących produkcję rolniczą. Przede wszystkim spadł tu z 22,77% w 1993 r. do 11,11% w 2003 r. udział gospodarstw domowych utrzymujących się głównie z rolnictwa. Na stosunkowo wysokim poziomie utrzymywał się udział gospodarstw domowych pracowniczych

i pracowniczo-chłopskich, przy czym w przypadku tych grup gospodarstw domowych wahania ich liczby związane były ze zmienną sytuacją na rynku pracy. Natomiast widocznie wzrastał na wsi, podobnie jak średnio w Polsce, udział gospodarstw emerytów i rencistów oraz gospodarstw domowych utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. Tendencje te przedstawione zostały w tab. 1.

Ukształtowana na wsi struktura społeczno-ekonomiczna gospodarstw domowych, charakteryzująca się przeważającym udziałem gospodarstw pracowniczych, pracowniczo-chłopskich i pracujących na własny rachunek, których członkowie z racji wykonywanej pracy zmuszeni są do częstych kontaktów z szerszym otoczeniem, sprzyja zwiększaniu się podatności ludności wiejskiej na nowe tendencje w konsumpcji. Z kolei czynnikiem hamującym te tendencje jest wzrastający udział ludności niezamożnej zamieszkałej na wsi, czyli gospodarstw domowych utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych oraz gospodarstw emerytów i rencistów. W efekcie tych procesów poziom konsumpcji na wsi, mierzony syntetycznie wielkością średnich wydatków gospodarstw domowych, istotnie odbiega na niekorzyść od poziomu konsumpcji w miastach (por. rys. 1).

Rys. 1. Rozkłady empiryczne wydatków gospodarstw domowych

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań panelowych GUS dochodów i wydatków gospodarstw domowych w Polsce.

3. Analiza logitowa preferencji gospodarstw domowych zamieszkałych na wsi w odniesieniu do wyposażenia w dobra trwałego użytku

O preferencjach konsumpcyjnych gospodarstw domowych świadczy w znacznym stopniu wyposażenie w dobra trwałego użytku. Przede wszyst-

Tabela 1. Zmiany struktury społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych w Polsce w latach 1993–2003

Wyszczególnienie typów gospodarstw domowych	Udziały procentowe w latach										
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Ogółem											
Pracownicze	45,64	44,15	43,95	43,90	41,50	42,09	41,59	40,12	39,60	38,49	39,23
Rolnicze	8,03	7,65	7,15	6,64	5,32	5,05	5,03	4,73	4,14	3,94	3,82
Pracowniczo-chłopskie	5,85	5,57	5,67	5,24	9,62	9,06	8,55	8,11	7,91	7,37	7,03
Pracujących na własny rachunek	5,00	5,28	5,44	5,69	6,22	6,29	6,31	6,52	6,46	6,79	6,23
Emerytów i rencistów	32,08	33,55	33,92	34,52	34,05	34,58	34,86	35,96	36,77	37,60	37,13
Niezarobkowe	3,41	3,78	3,87	4,00	3,29	2,93	3,66	4,55	5,12	6,32	6,55
Miasto											
Pracownicze	55,58	53,13	53,28	52,80	52,08	52,21	51,39	49,60	48,85	46,87	47,14
Rolnicze	0,49	0,62	0,32	0,38	0,34	0,28	0,33	0,37	0,27	0,22	0,27
Pracowniczo-chłopskie	0,60	0,98	0,49	0,54	2,32	1,94	1,72	1,77	1,43	1,30	1,21
Pracujących na własny rachunek	5,97	6,27	6,46	6,81	7,36	7,52	7,31	7,65	7,21	7,03	6,96
Emerytów i rencistów	33,75	35,13	35,44	35,50	34,59	34,84	35,36	35,87	36,76	37,83	37,30
Niezarobkowe	3,61	3,87	4,02	3,97	3,30	3,20	3,88	4,74	5,49	6,74	7,13
Wieś											
Pracownicze	26,18	25,77	25,99	26,51	20,63	22,21	22,52	22,67	21,55	21,78	23,03
Rolnicze	22,77	22,05	20,31	18,89	15,16	14,42	14,18	13,13	11,70	11,34	11,11
Pracowniczo-chłopskie	16,11	14,98	15,63	14,43	24,02	23,04	21,85	20,35	20,55	19,45	18,97
Pracujących na własny rachunek	3,11	3,27	3,49	3,51	3,98	3,87	4,36	4,47	5,00	4,81	4,74
Emerytów i rencistów	28,82	30,32	30,99	32,59	32,99	34,06	33,88	36,72	36,81	37,14	36,79
Niezarobkowe	3,01	3,60	3,58	4,07	3,22	2,40	3,22	2,66	4,40	5,49	5,36

Źródło: jak w rys. 1.

kim należy podkreślić istnienie istotnych różnic w poziomie wyposażenia gospodarstw domowych zależnie od miejsca zamieszkania, co sugeruje inne preferencje konsumpcyjne (por. tab. 2). Można wskazać dobra, które posiada już praktycznie każde gospodarstwo domowe na wsi i w mieście – są to telewizory kolorowe, odbiorniki radiowe, odkurzacze, chłodziarki czy pralki. Są także dobra, takie jak zmywarki czy kamery wideo, które posiadają jedynie gospodarstwa zamożne, i to relatywnie rzadko. W przypadku większości dóbr uznawanych za nowoczesne widoczne jest słabsze wyposażenie gospodarstw domowych zamieszkałych na wsi. Jest jednak grupa dóbr, w które lepiej wyposażone są wiejskie gospodarstwa domowe – można tu wymienić zamrażarkę, maszynę do szycia, rower, motocykl, samochód osobowy i garaż. Są to dobra związane ze specyfiką wiejskiego gospodarstwa domowego oraz z jego lokalizacją.

Aby precyzyjniej ustalić przyczyny zróżnicowania wyposażenia gospodarstw domowych w dobra konsumpcyjne trwałego użytku, przeprowadzono analizę zależności owego wyposażenia od poziomu dochodów. Zbudowano logitowe modele prawdopodobieństwa posiadania przez gospodarstwa domowe wiejskie i miejskie dóbr świadczących o nowoczesności modelu konsumpcji, a mianowicie: urządzeń do odbioru telewizji satelitarnej i kablowej, urządzeń do odbioru i rejestracji dźwięku, magnetowidów i odtwarzaczy, komputerów, komputerów z dostępem do Internetu, telefonów komórkowych i samochodów (por. tab. 3 i 4).

Przebieg krzywych obrazujących prawdopodobieństwo posiadania dóbr trwałego użytku dla gospodarstw domowych osób zamieszkałych na wsi i w miastach oraz będących graficzną ilustracją wyznaczonych modeli logitowych przedstawiono na rys. 2 i 3. Na podstawie analizy kształtu owych krzywych można przede wszystkim ustalić jak zmieniają się „skłonności” gospodarstw domowych do posiadania danego dobra wraz ze zmianą dochodów; zaobserwować można również zmiany hierarchii preferencji gospodarstw domowych wynikające ze zmiany ich zamożności, a także – pośrednio – znaczenie dobra w strukturze konsumpcji w gospodarstwie domowym.

W gospodarstwach domowych mieszkańców wsi w rozważanej grupie dóbr najczęściej posiadany, nawet przy niskich dochodach, jest samochód osobowy, a przy miesięcznych dochodach na poziomie ok. 3 tys. zł samochody posiada już 80% gospodarstw. Wraz ze wzrostem dochodu szybko rośnie wyposażenie wiejskich gospodarstw domowych w komputery i przy dochodach najwyższych osiąga ono poziom zbliżony do poziomu wyposażenia w telefony komórkowe, magnetowidy oraz urządzenia do odbioru i rejestracji dźwięku. Najniżej w hierarchii uplasował się komputer z dostępem do Internetu. Jak widać, uporządkowanie krzywych logitowych prawdopodobieństwa posiadania dóbr w gospodarstwach wiejskich różni się istotnie od uporządkowania tych krzywych w przypadku gospodarstw miejskich, co może świadczyć o odmiennej hierarchii preferencji, ale też o gorszej dostępności do

Tabela 2. Zróżnicowanie wyposażenia gospodarstw domowych w Polsce w 2003 r. w wybrane dobra trwałego użytku

Rodzaj dobra	Udziały GD posiadających wybrane dobra (w %)	
	GD zamieszkałe na wsi	GD zamieszkałe w mieście
Telewizor czarno-biały	3,23	2,44
Telewizor kolorowy	96,43	97,79
Urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej i kablowej	30,17	60,62
Odbiornik radiowy	57,36	48,95
Radiomagnetofon	45,41	47,35
Magnetofon	4,04	5,47
Odtwarzacz płyt kompaktowych	7,94	12,76
Zestaw do odbioru i rejestracji dźwięku	36,27	49,54
Magnetowid, odtwarzacz	45,08	57,62
Kamera wideo	2,39	6,95
Aparat fotograficzny	44,85	59,41
Komputer osobisty z dostępem do Internetu	6,52	17,67
Komputer osobisty bez dostępu do Internetu	12,28	17,20
Komputer	18,61	35,15
Drukarka	12,40	24,57
Telefon komórkowy prywatny	36,30	50,26
Telefon komórkowy służbowy	2,10	6,10
Pralka i wirówka elektryczna	56,17	22,04
Pralka automatyczna	62,71	85,31
Odkurzacz elektryczny	89,75	95,40
Chłodziarka	97,59	97,93
Zamrażarka	54,32	25,02
Kuchenka mikrofalowa	21,54	29,32
Robot kuchenny	54,78	55,72
Zmywarka do naczyń	2,10	4,08
Maszyna do szycia	45,29	40,88
Rower	83,20	55,20
Motocykl, skuter, motorower	6,51	2,00
Samochód osobowy prywatny	54,76	44,43
Samochód osobowy służbowy	0,82	2,22
Garaż	40,70	20,10
Działka rekreacyjna	3,47	8,14
Drugi dom	1,17	1,57
Domek letniskowy	0,24	2,33

Źródło: jak w rys. 1.

Tabela 3. Parametry modelu logitowego objaśniającego prawdopodobieństwo posiadania dóbr trwałego użytku w gospodarstwach domowych osób zamieszkałych na wsi w zależności od dochodów w tys. zł (GD pracowników)

Rodzaj dobra	Parametr a	Parametr b	Współczynnik R ²
Urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej lub kablowej	0,468	-2,109	0,44
Urządzenie do odbioru i rejestracji dźwięku (wieża)	0,656	-2,216	0,62
Magnetowid, odtwarzacz	0,618	-1,645	0,73
Komputer z dostępem do Internetu	0,787	-4,659	0,55
Komputer	0,853	-3,566	0,71
Telefon komórkowy	0,688	-2,219	0,69
Samochód osobowy	1,106	-2,193	0,86

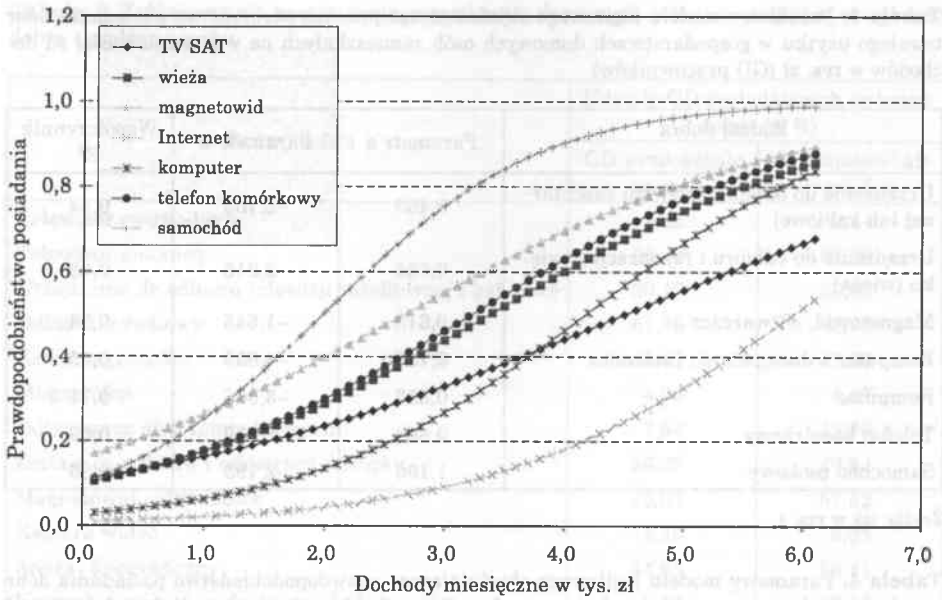
Źródło: jak w rys. 1.

Tabela 4. Parametry modelu logitowego objaśniającego prawdopodobieństwo posiadania dóbr trwałego użytku w gospodarstwach domowych osób zamieszkałych w miastach w zależności od dochodów w tys. zł (GD pracowników)

Rodzaj dobra	Parametr a	Parametr b	Współczynnik R ²
Urządzenie do odbioru telewizji satelitarnej lub kablowej	0,600	-1,235	0,72
Urządzenie do odbioru i rejestracji dźwięku (wieża)	0,687	-1,874	0,78
Magnetowid, odtwarzacz	0,722	-1,645	0,75
Komputer z dostępem do Internetu	0,841	-3,892	0,81
Komputer	0,588	-2,218	0,75
Telefon komórkowy	0,864	-2,068	0,89
Samochód osobowy	1,035	-2,876	0,84

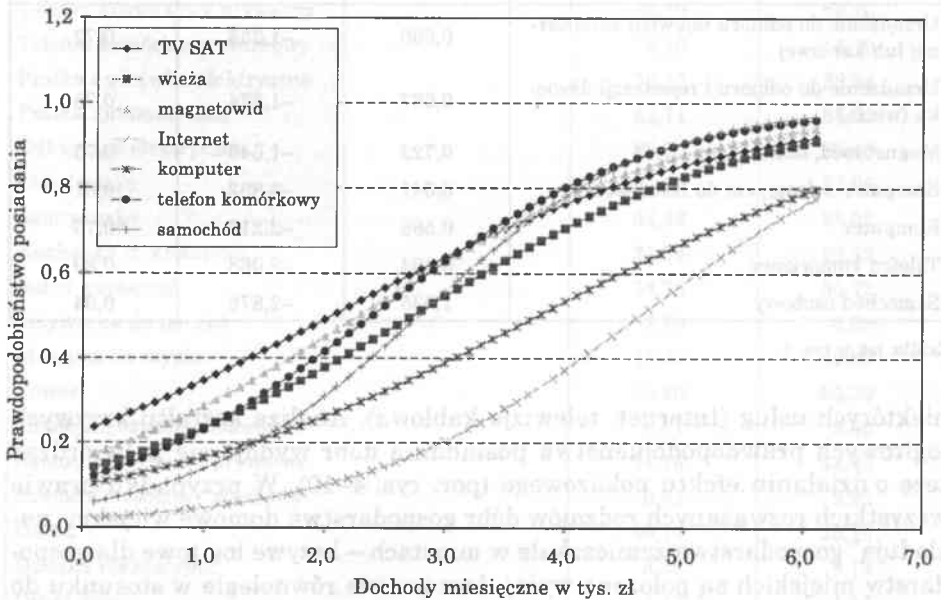
Źródło: jak w rys. 1.

niektórych usług (Internet, telewizja kablowa). Analiza kształtu krzywych logitowych prawdopodobieństwa posiadania dóbr wydaje się potwierdzać tezę o działaniu efektu pokazowego (por. rys. 4–10). W przypadku prawie wszystkich rozważanych rodzajów dóbr gospodarstwa domowe wiejskie „naśladują” gospodarstwa zamieszkałe w miastach – krzywe logitowe dla gospodarstw miejskich są położone wyżej, lecz prawie równoległe w stosunku do krzywych dla gospodarstw wiejskich. Znaczne różnice dotyczą wyposażenia w samochody osobowe – w tym przypadku kolejność krzywych logitowych jest odwrotna.

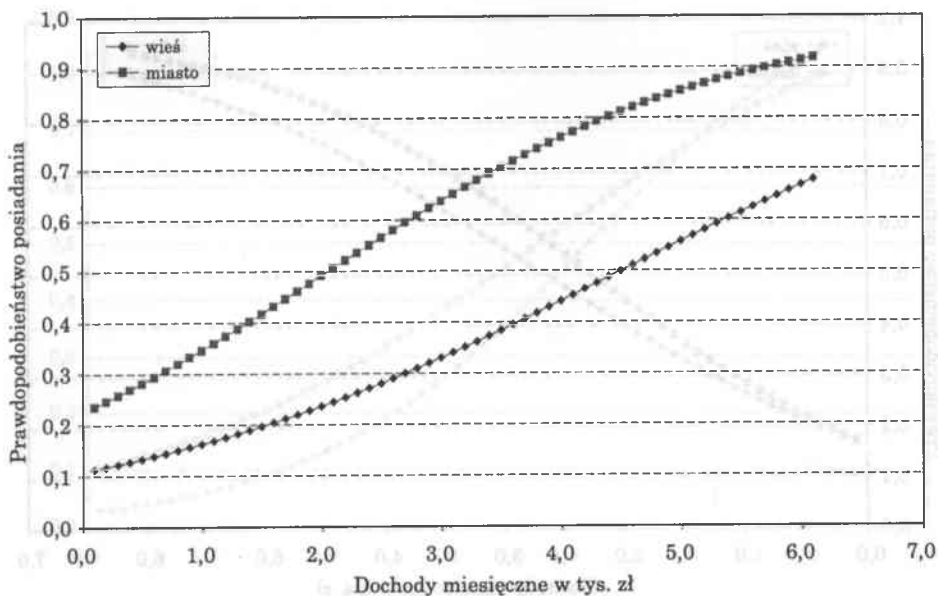
Rys. 2. Wyposażenie gospodarstw domowych zamieszkałych na wsi w dobra trwałego użytku w zależności od dochodów

Źródło: obliczenia własne.

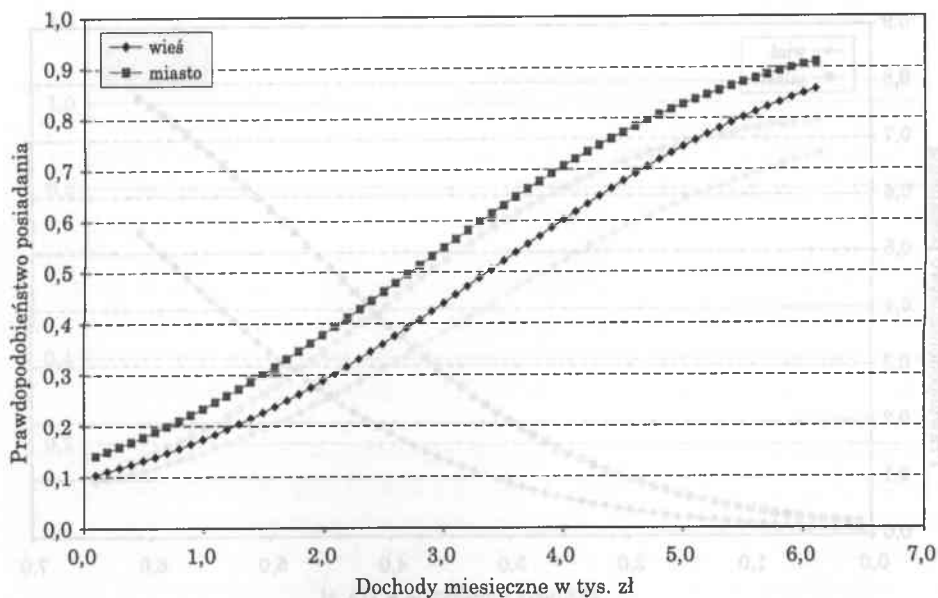
Rys. 3. Wyposażenie gospodarstw domowych zamieszkałych w miastach w dobra trwałego użytku w zależności od dochodów

Źródło: jak w rys. 2.

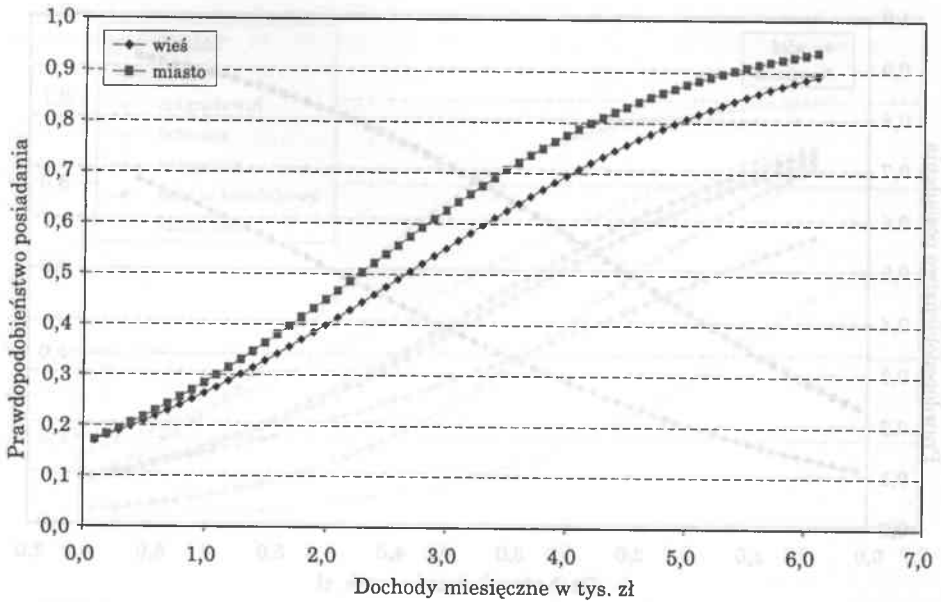
Rys. 4. Wyposażenie gospodarstw domowych w sprzęt do odbioru telewizji satelitarnej i kablowej w zależności od dochodów

Źródło: jak w rys. 2.

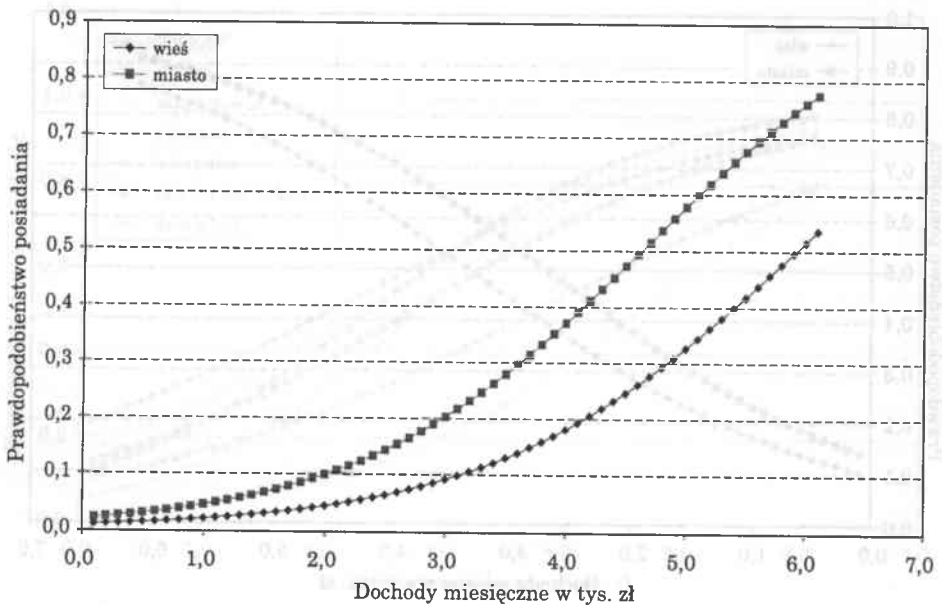
Rys. 5. Wyposażenie gospodarstw domowych w sprzęt do odbioru i rejestracji dźwięku w zależności od dochodów

Źródło: jak w rys. 2.

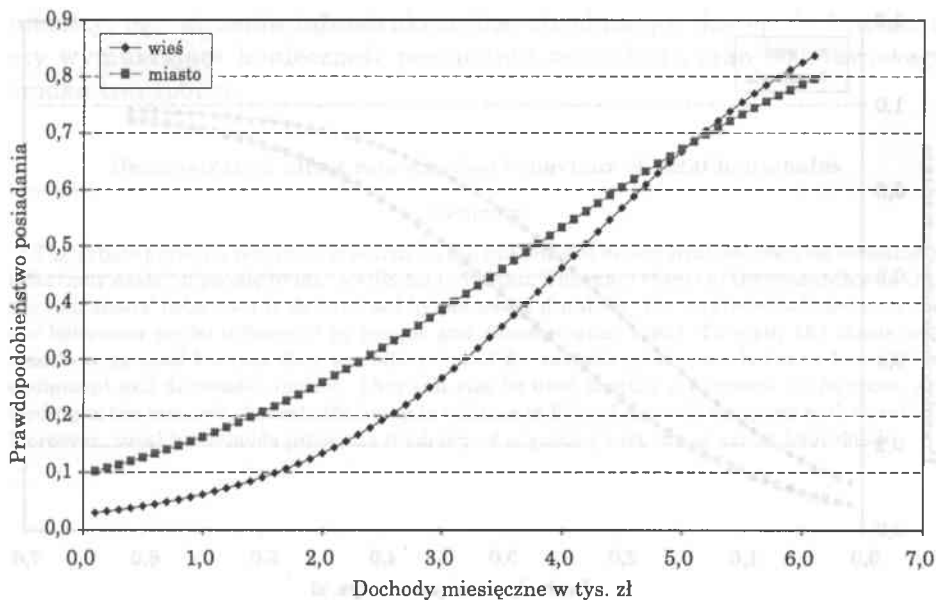
Rys. 6. Wyposażenie gospodarstw domowych w odtwarzacze wideo i magnetowidy w zależności od dochodów

Źródło: jak w rys. 2.

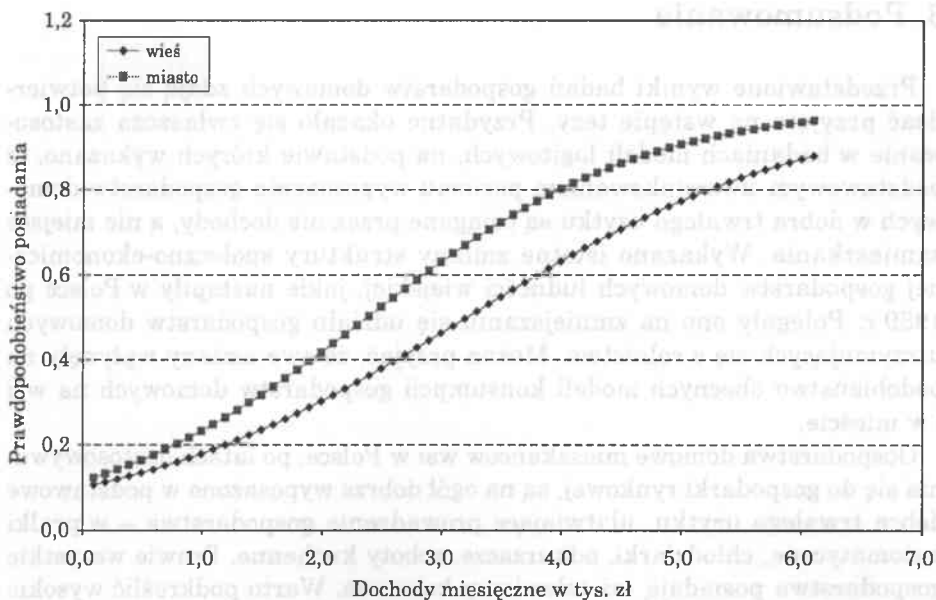

Rys. 7. Wyposażenie gospodarstw domowych w komputery z dostępem do Internetu w zależności od dochodów

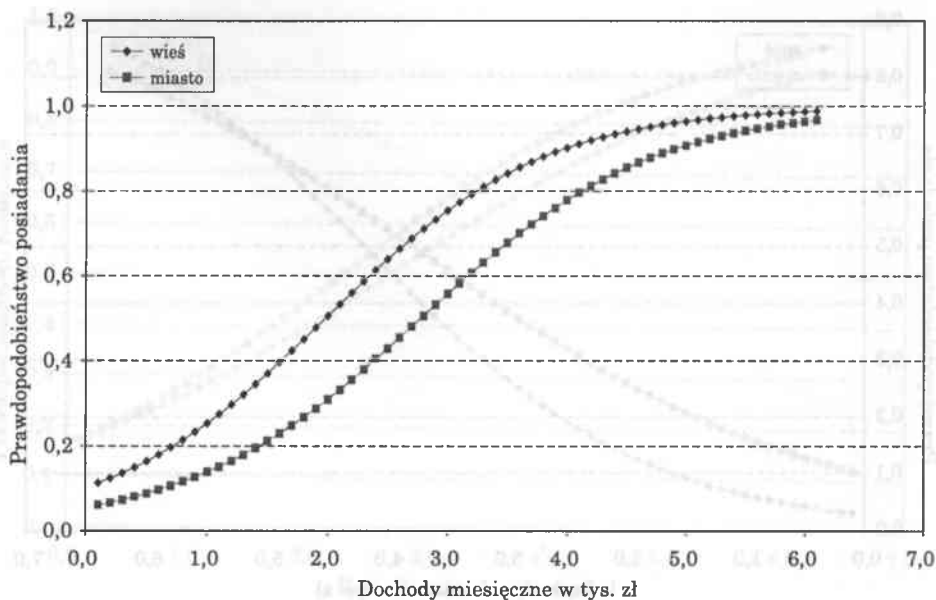
Źródło: jak w rys. 2.

Rys. 8. Wyposażenie gospodarstw domowych w komputery osobiste w zależności od dochodów
 Źródło: jak w rys. 2.

Rys. 9. Wyposażenie gospodarstw domowych w telefony komórkowe w zależności od dochodów
 Źródło: jak w rys. 2.

Rys. 10. Wyposażenie gospodarstw domowych w samochody w zależności od dochodów
 Źródło: jak w rys. 2.

3. Podsumowanie

Przedstawione wyniki badań gospodarstw domowych zdają się potwierdzać przyjęte na wstępie tezy. Przydatne okazało się zwłaszcza zastosowanie w badaniach modeli logitowych, na podstawie których wykazano, iż podstawowym uwarunkowaniem poziomu wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku są osiągnięte przez nie dochody, a nie miejsce zamieszkania. Wykazano istotne zmiany struktury społeczno-ekonomicznej gospodarstw domowych ludności wiejskiej, jakie nastąpiły w Polsce po 1989 r. Polegały one na zmniejszaniu się udziału gospodarstw domowych utrzymujących się z rolnictwa. Można przyjąć, że owe zmiany wpłynęły na podobieństwo obecnych modeli konsumpcji gospodarstw domowych na wsi i w mieście.

Gospodarstwa domowe mieszkańców wsi w Polsce, po latach dostosowywania się do gospodarki rynkowej, są na ogół dobrze wyposażone w podstawowe dobra trwałego użytku, ułatwiające prowadzenie gospodarstwa – w praktyce automatyczne, chłodziarki, odkurzacze, roboty kuchenne. Prawie wszystkie gospodarstwa posiadają też telewizory kolorowe. Warto podkreślić wysokie miejsce samochodów osobowych w preferencjach tej grupy gospodarstw domowych w naszym kraju, dużą skłonność do absorpcji nowoczesnych wzorców zachowań konsumpcyjnych przejmowanych od ludności miejskiej oraz,

niestety, ograniczenia infrastrukturalne utrudniające dostęp do Internetu czy wymuszające konieczność posiadania samochodu jako podstawowego środka transportu.

Demonstration effect consumption behaviour of rural households

Summary

The article presents results of research on the influence of demonstration effect on consumers' behaviour model of people living in villages in Poland. The main thesis of the research was that the consumers' behaviour is determined by possessed durables. The analysis included consumers' behaviour model influenced by income and demonstration effect. To verify the thesis logit models were used because they are efficient tool for searching relations between households' equipment and disposable income. They can also be used identify consumers' preferences. According to the research, households living in villages in Poland are well equipped with durables. Moreover, rural households present a tendency of acquiring customs of urban households.

gospodarski w domowych
związanych z rolnictwem
w latach 1993-2002

1. Wprowadzenie

Przemiany społeczne w polskiej gospodarce, związane z transformacją systemu gospodarczego, przyniosły wiele zmian, zarówno w sferze życia codziennego, jak i w sferze ekonomicznej. Wskazywać można na zmiany w charakterze społecznym oraz w sferze ekonomicznej. Jedną z takich zmian mogłyby być zmiany w poziomie wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałe. W latach 1993-2002 w Polsce nastąpił wzrost poziomu wyposażenia gospodarstw domowych w dobra trwałe. W tym czasie nastąpił również wzrost poziomu życia i standardu życia. W tym czasie nastąpił również wzrost poziomu życia i standardu życia.

Celem niniejszego artykułu jest przeanalizowanie wpływu efektu demonstracyjnego na model zachowań konsumentów w gospodarstwach domowych w sferze ekonomicznej oraz w sferze społecznej. W tym celu użyto modelu logitowego.

W artykule przedstawiono następujące wyniki:

→ stopień zainwestowania w dobra trwałe gospodarstw domowych w sferze ekonomicznej i społecznej.

→ podstawowe czynniki wpływające na decyzje o zakupie dóbr trwałych w gospodarstwach domowych z lat 1993-2002, z uwzględnieniem efektu demonstracyjnego.

* Dr hab. Andrzej Cichoń, Uniwersytet Wrocławski.

** K. R. S. W. U. Uniwersytet Wrocławski, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej, ul. Wrocławskiej 59, 50-336 Wrocław, 2004, s. 29.

Bartosz CHORKOWY*

Zmiany w sytuacji dochodowej gospodarstw domowych związanych z rolnictwem w latach 1993–2002

1. Wprowadzenie

Przemiany zachodzące w polskiej gospodarce, związane z transformacją systemu społeczno-gospodarczego, wywołały wiele zmian zarówno w skali mikro-, jak i w skali makroekonomicznej. Efekty transformacji systemowej o charakterze społecznie negatywnym (bezrobocie, bieda, patologia społeczna) spowodowały niezadowolenie i sprzeciw społeczeństwa¹. W latach 1993–2002 w Polsce następowały przemiany w zakresie poziomu życia ludności, na który decydujący wpływ ma jej sytuacja materialna, kształtowana przez posiadany majątek oraz uzyskiwane dochody.

Celem niniejszego artykułu jest pokazanie sytuacji dochodowej gospodarstw domowych związanych z rolnictwem, a więc pracowniczo-chłopskich oraz chłopskich. W opracowaniu rozważono dwa problemy:

- kształtowanie się dochodów gospodarstw pracowniczo-chłopskich i chłopskich;
- stopień zróżnicowania dochodów gospodarstw domowych związanych z rolnictwem.

Podstawowym źródłem danych służących do przeprowadzenia analizy sytuacji dochodowej ludności były reprezentacyjne badania budżetów gospodarstw domowych z lat 1993–2002, prowadzone przez Główny Urząd Statystyczny.

* Dr Bartosz Chorkowy, Uniwersytet Opolski.

¹ K. Hanusik, U. Langowska-Szczeńniak, *Kształtowanie się dochodów gospodarstw domowych w Polsce w latach 1993–2000*, Opole 2003, s. 28.

Badania te dostarczają informacji o przychodach, rozchodach, spożyciu i wyposażeniu gospodarstw domowych w dobra trwałego użytkowania.

2. Analiza dochodów gospodarstw domowych związanych z rolnictwem w Polsce w latach 1993–2002

Analiza dochodów gospodarstw domowych w Polsce w latach 1993–2002 uwidacznia fakt, iż w badanym okresie nastąpił wzrost średnich realnych dochodów gospodarstw domowych o 11,45% – z poziomu 1854,23 zł w 1993 r. do 2066,61 zł w 2002 r. W pierwszych latach okresu objętego analizą – od 1993 r. do 1997 r. – zwraca uwagę wzrost średnich dochodów realnych ludności, który wyniósł 15,46%. Niestety, począwszy od 1998 r. ta pozytywna tendencja uległa zahamowaniu i nastąpił spadek poziomu dochodów (w 2002 r. o 4 pkt proc. w stosunku do 1997 r.).

Badania dotyczące sytuacji ekonomicznej ludności ukazują znaczne zróżnicowanie tendencji w kształtowaniu się dochodów realnych w poszczególnych typach gospodarstw domowych, a w szczególności w gospodarstwach domowych związanych z rolnictwem. Kształtowanie się dochodów gospodarstw domowych w Polsce w latach 1993–2002 przedstawia tab. 1.

W 1993 r. sytuacja ekonomiczna gospodarstw związanych z rolnictwem była korzystna. W gospodarstwach pracowniczo-chłopskich, w których dochody pochodzą przede wszystkim z pracy najemnej oraz z prowadzenia gospodarstwa rolnego, średni dochód kształtował się na poziomie 2352,14 zł i był wyższy od średnich dochodów ogółem o 26,9%. Zbliżonym poziomem średnich dochodów realnych, aczkolwiek niższym niż w przypadku gospodarstw pracowniczo-chłopskich, cechowały się w omawianym roku gospodarstwa chłopskie, w których przeciętne dochody kształtowały się na poziomie 2120,68 zł, co stanowiło 114,4% wysokości średnich dochodów ogółem.

W latach 1993–1997 sytuacja dochodowa gospodarstw domowych w Polsce ogólnie znacznie się poprawiła. Zaobserwowano wzrost średniego poziomu dochodów we wszystkich typach społeczno-gospodarczych gospodarstw domowych. Największy wzrost nastąpił w gospodarstwach rolniczych (o 22,68%). Z kolei w drugiej grupie gospodarstw związanych z rolnictwem, tj. w gospodarstwach pracowniczo-chłopskich, odnotowano najniższy przyrost dochodów (o 8,66%). Należy tu zwrócić uwagę, że w przypadku tych gospodarstw pogorszyła się relacja poziomu średnich dochodów do średnich dochodów ogółem. W gospodarstwach pracowniczo-chłopskich w 1997 r. przeciętne dochody przewyższały średnią dla całego społeczeństwa o 19,4%, co w porównaniu do 1993 r. stanowi spadek o 7,5 pkt proc.

W 1998 r. nastąpiło obniżenie poziomu średnich dochodów we wszystkich typach gospodarstw domowych. W największym stopniu dotknęło to gospodarstw domowych związanych z rolnictwem. Największy spadek odnotowano

Tabela 1. Kształtowanie się średnich miesięcznych realnych dochodów gospodarstw domowych w Polsce według typów społeczno-ekonomicznych gospodarstw w latach 1993-2002 (w cenach z 2002 r.)

Typy gospodarstw domowych	Średnie dochody (w zł)									
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Ogółem	1 854,23	1 865,14	1 890,18	2 002,48	2 140,86	2 062,29	2 080,29	2 047,23	2 061,05	2 066,61
Pracownicze	2 087,92	2 104,47	2 100,82	2 285,72	2 396,99	2 367,99	2 421,87	2 422,32	2 412,72	2 433,28
Chłopskie	2 120,68	2 132,85	2 307,30	2 338,14	2 601,56	2 132,01	1 980,51	2 087,24	2 118,05	2 079,35
Pracowniczo-chłopskie	2 352,14	2 336,07	2 470,59	2 548,37	2 555,72	2 418,09	2 369,87	2 372,95	2 348,58	2 304,69
Pracujących na własny rachunek	2 794,76	2 878,78	2 873,70	3 013,69	3 221,94	3 012,23	3 102,44	3 124,77	3 033,23	3 053,75
Emerytów i rencistów	1 304,36	1 339,83	1 367,44	1 429,01	1 540,44	1 494,63	1 527,82	1 464,09	1 563,77	1 616,11
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	1 037,41	1 079,79	1 074,75	1 130,67	1 116,67	1 110,34	1 158,78	1 181,96	1 197,85	1 245,85
Wskaźniki dynamiki o podstawie stałej (w%)										
Ogółem	100,00	100,59	101,94	108,00	115,46	111,22	112,19	110,41	111,15	111,45
Pracownicze	100,00	100,79	100,62	109,47	114,80	113,41	115,99	116,02	115,56	116,54
Chłopskie	100,00	100,57	108,80	110,25	122,68	100,53	93,39	98,42	99,88	98,05
Pracowniczo-chłopskie	100,00	99,32	105,04	108,34	108,66	102,80	100,75	100,88	99,85	97,98
Pracujących na własny rachunek	100,00	103,01	102,82	107,83	115,28	107,78	111,01	111,81	108,53	109,27
Emerytów i rencistów	100,00	102,72	104,84	109,56	118,10	114,59	117,13	112,25	119,89	123,90
Utrzymujących się z niezarobkowych źródeł	100,00	104,08	103,60	108,99	107,64	107,03	111,70	113,93	115,47	120,09

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS z badań panelowych gospodarstw domowych w latach 1993-2002.

w gospodarstwach rolników, gdzie wielkość średnich dochodów w odniesieniu do 1997 r. zmniejszyła się o 22,15 pkt proc. Niebagatelne zmniejszenie poziomu dochodów nastąpiło również w gospodarstwach pracowniczo-chłopskich (o 5,84 pkt proc.).

W kolejnych latach okresu objętego analizą zaobserwowano znaczną stagnację sytuacji dochodowej gospodarstw domowych i zróżnicowanie tendencji w kształtowaniu się wielkości średnich dochodów w poszczególnych grupach społeczno-ekonomicznych gospodarstw. Niekorzystne tendencje w kształtowaniu się sytuacji dochodowej wystąpiły w latach 1998–2002 w gospodarstwach pracowniczo-chłopskich i chłopskich. W grupach tych w omawianym okresie zaobserwowano systematyczny spadek poziomu dochodów odpowiednio o 4,82% oraz o 2,48%. Jednocześnie należy zauważyć, że średnie dochody w gospodarstwach pracowniczo-chłopskich i chłopskich w 2002 r. kształtowały się na poziomie niższym niż w 1993 r. – dochody w 2002 r. stanowiły odpowiednio 98,05% oraz 97,98% dochodów w 1993 r. i wynosiły 2304,69 zł oraz 2079,35 zł.

Analiza sytuacji dochodowej gospodarstw domowych w Polsce w latach 1993–2002 uwidacznia zmiany relacji średnich dochodów realnych poszczególnych typów gospodarstw do średniej dochodów ogółem. Szczególnie niekorzystna sytuacja wystąpiła w gospodarstwach pracowniczo-chłopskich oraz chłopskich, w przypadku których relacje te uległy zmniejszeniu odpowiednio o 15,4% i o 13,8%.

3. Zróżnicowanie dochodów gospodarstw domowych związanych z rolnictwem

W celu identyfikacji zmian, które dokonały się w zróżnicowaniu dochodów gospodarstw domowych wewnątrz poszczególnych grup społeczno-ekonomicznych w latach 1993–2002, przeprowadzono szczegółową analizę rozkładów dochodów. Analiza rozkładów średnich miesięcznych realnych dochodów gospodarstw domowych dokonana została w cenach z 2002 r.

Badanie rozkładów dochodów gospodarstw domowych w latach 1993–2002 wskazuje na ich znaczne zróżnicowanie. Rozkłady te mają charakter lewoskośnych rozkładów logarytmiczno-normalnych, co oznacza, że większość gospodarstw uzyskuje dochody poniżej średniego poziomu². Analiza rozkładów dochodów gospodarstw domowych ogółem w Polsce w latach 1993–2002 uwidoczniła znaczne zmiany w sytuacji ekonomicznej społeczeństwa. Rozkłady dochodów gospodarstw domowych ogółem w Polsce w latach 1993–2002 prezentuje tab. 2 oraz rys. 1.

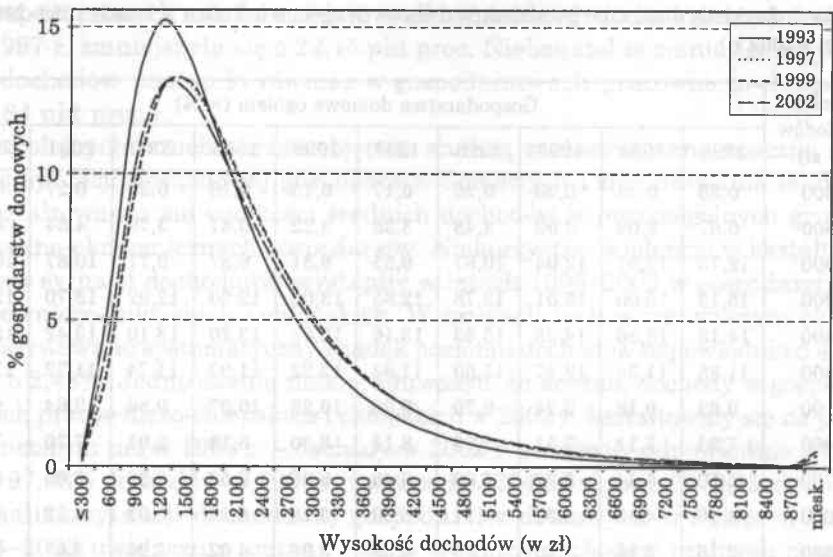
² K. Hanusik, U. Langowska-Szcześniak, *Zróżnicowanie poziomu życia gospodarstw domowych jako skutek transformacji systemowej*, w: *Demograficzne i ekonomiczne skutki transformacji w Polsce – aspekt regionalny*, Opole 2002, s. 29.

Tabela 2. Rozkłady dochodów gospodarstw domowych ogółem w Polsce w latach 1993–2002 (w cenach z 2002 r.)

Wysokość dochodów (w zł)	Gospodarstwa domowe ogółem (w %)									
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
≤ 300	0,35	0,43	0,26	0,25	0,17	0,13	0,16	0,20	0,27	0,28
600	5,67	6,09	4,92	4,48	3,58	3,22	3,41	3,79	4,54	4,39
900	12,75	12,91	12,04	10,87	9,55	9,31	9,37	9,77	10,87	10,27
1200	15,19	15,00	15,01	13,78	12,85	13,00	12,80	12,92	13,70	12,96
1500	14,18	13,86	14,35	13,53	13,16	13,52	13,20	13,10	13,42	12,83
1800	11,85	11,56	12,17	11,80	11,84	12,22	11,93	11,74	11,72	11,37
2100	9,39	9,18	9,71	9,70	9,98	10,28	10,07	9,86	9,64	9,52
2400	7,23	7,11	7,51	7,73	8,11	8,30	8,19	8,01	7,70	7,73
2700	5,50	5,44	5,72	6,06	6,46	6,56	6,52	6,38	6,05	6,18
3000	4,16	4,15	4,32	4,71	5,09	5,13	5,14	5,03	4,72	4,90
3300	3,15	3,16	3,26	3,65	3,99	3,98	4,02	3,95	3,67	3,88
3600	2,39	2,42	2,46	2,83	3,13	3,08	3,15	3,10	2,85	3,06
3900	1,81	1,85	1,87	2,20	2,45	2,39	2,46	2,43	2,22	2,43
4200	1,38	1,43	1,42	1,71	1,92	1,86	1,93	1,92	1,74	1,93
4500	1,06	1,11	1,08	1,34	1,52	1,44	1,52	1,51	1,36	1,53
4800	0,82	0,86	0,83	1,05	1,20	1,13	1,20	1,20	1,07	1,23
5100	0,64	0,67	0,64	0,83	0,95	0,88	0,95	0,95	0,85	0,98
5400	0,50	0,53	0,50	0,66	0,76	0,70	0,75	0,76	0,67	0,79
5700	0,39	0,42	0,39	0,52	0,60	0,55	0,60	0,61	0,54	0,64
6000	0,31	0,33	0,30	0,42	0,49	0,44	0,48	0,49	0,43	0,52
6300	0,24	0,27	0,24	0,34	0,39	0,35	0,39	0,40	0,35	0,43
6600	0,19	0,21	0,19	0,27	0,32	0,28	0,31	0,32	0,28	0,35
6900	0,15	0,17	0,15	0,22	0,26	0,22	0,25	0,26	0,23	0,29
7200	0,12	0,14	0,12	0,18	0,21	0,18	0,21	0,21	0,19	0,24
7500	0,10	0,11	0,10	0,15	0,17	0,15	0,17	0,18	0,15	0,20
7800	0,08	0,09	0,08	0,12	0,14	0,12	0,14	0,14	0,12	0,16
8100	0,07	0,08	0,06	0,10	0,12	0,10	0,11	0,12	0,10	0,14
8400	0,05	0,06	0,05	0,08	0,10	0,08	0,09	0,10	0,09	0,11
8700	0,04	0,05	0,04	0,07	0,08	0,07	0,08	0,08	0,07	0,10
niesk.	0,22	0,27	0,20	0,36	0,44	0,33	0,42	0,46	0,39	0,56

Źródło: jak w tab. 1.

W 1993 r. 48,14% gospodarstw domowych uzyskiwało dochody nieprzekraczające 1500 zł, a 47,93% osiągało dochody z przedziału 1500–4500 zł. Tym samym znikomy był udział gospodarstw, których dochody mieściły się w prze-

Rys. 1. Rozkłady dochodów gospodarstw domowych w Polsce w latach 1993–2002 (w cenach z 2002 r.)

Źródło: jak w tab. 1.

dziale 4500–6000 zł (2,64%) oraz powyżej 6000 zł (1,28%). W pierwszych latach badanego okresu (1993–1997) nastąpiło spłaszczenie i przesunięcie w prawo funkcji gęstości, co oznacza, że wzrósł udział gospodarstw uzyskujących wyższe dochody. W okresie tym spadł o 8,83 pkt proc. uległ odsetek gospodarstw, których dochody nie przekraczały 1500 zł (w 1997 r. – 39,31%). Jednocześnie wzrósł o 6,55 pkt proc. udział gospodarstw osiągających dochody średnie (1500–4500 zł).

Ponadto należy zwrócić uwagę na fakt, że w latach 1993–1997 zwiększył się udział gospodarstw najbogatszych – o 1,35 pkt proc. wzrósł odsetek gospodarstw uzyskujących dochody z przedziału 4500–6000 zł, natomiast o 0,94 pkt proc. zwiększył się udział gospodarstw osiągających dochody powyżej 6000 zł.

Począwszy od 1998 r. pozytywne tendencje w kształtowaniu się funkcji gęstości rozkładu dochodów uległy odwróceniu. W kolejnych latach badanego okresu (1998–2001) nastąpiło pogorszenie sytuacji dochodowej polskiego społeczeństwa, co znalazło odzwierciedlenie w nieznacznym przesunięciu krzywej rozkładu w lewo – w kierunku najniższych dochodów. W 2001 r. 42,81% gospodarstw zaliczało się do klasy najuboższej, tzn. osiągającej dochody poniżej 1500 zł (wzrost w stosunku do 1997 r. o 3,5 pkt proc.). Z kolei zmniejszeniu uległ odsetek gospodarstw uzyskujących dochody z przedziału 1500–4500 zł – w 2001 r. wynosił 51,66%, co w porównaniu do 1997 r. stanowi spadek o 2,82 pkt proc. Nieznaczny spadek wystąpił w analogicznym

okresie również w przypadku gospodarstw najbogatszych. W klasie dochodowej 4500–6000 zł obniżka ta wyniosła 0,43 pkt proc., a w kategorii powyżej 6000 zł – 0,25 pkt proc.

W ostatnim roku analizowanego okresu (2002) rozkłady dochodów gospodarstw domowych w Polsce w porównaniu do 2001 r. nieznacznie się poprawiły. Zmalał odsetek gospodarstw uzyskujących dochody poniżej 1500 zł (o 2,07 pkt proc.), natomiast wzrósł udział gospodarstw osiągających wyższe dochody, tj. z przedziałów 1500–4500 zł, 4500–6000 zł oraz powyżej 6000 zł – odpowiednio o 0,93, 0,61 oraz 0,6 pkt proc.

Ogólnie w całym badanym okresie sytuacja dochodowa polskiego społeczeństwa poprawiła się. W 2002 r. 40,74% gospodarstw domowych osiągało dochody poniżej 1500 zł, co stanowi spadek o 7,4 pkt proc. w odniesieniu do 1993 r. Jednocześnie wzrósł udział gospodarstw, których przychody zawierały się w przedziale 1500–4500 zł. W 2002 r. zaliczało się do tej grupy 52,53% gospodarstw (wzrost w porównaniu do 1993 r. o 4,6 pkt proc.). Podobna tendencja występowała w przypadku gospodarstw osiągających najwyższe dochody. Do grupy osiągającej dochody w wysokości 4500–6000 zł w 2002 r. zaliczało się 4,17% gospodarstw (wzrost w porównaniu do 1993 r. o 1,53 pkt proc.), natomiast 2,57% osiągało dochody przekraczające 6000 zł (wzrost o 1,29 pkt proc. w stosunku do 1993 r.). Niestety, ta generalna poprawa sytuacji dochodowej polskiego społeczeństwa nie objęła swym zasięgiem gospodarstw domowych związanych z rolnictwem, tj. gospodarstw pracowniczo-chłopskich oraz chłopskich, w których rozkład dochodów (wydatków w przypadku gospodarstw chłopskich) uległ znacznemu pogorszeniu. Rozkłady dochodów gospodarstw pracowniczo-chłopskich w Polsce w latach 1993–2002 przedstawia tab. 3 oraz rys. 2.

W 1993 r. 26,02% tej grupy osiągało dochody poniżej 1500 zł, natomiast 68,32% dysponowało dochodami z przedziału 1500–4500 zł. Ponadto w tej grupie gospodarstw 4,14% uzyskiwało w 1993 r. dochody z przedziału 4500–6000 zł, a 1,51% – dochody przekraczające 6000 zł.

Rozkład dochodów w gospodarstwach pracowniczo-chłopskich w kolejnych latach analizowanego okresu systematycznie się poprawiał i najkorzystniejszy stan osiągnął w 1997 r. W tym roku 22,67% gospodarstw zaliczało się do ludności najbiedniejszej, której przychody kształtowały się na poziomie nieprzekraczającym 1500 zł (spadek w porównaniu do 1993 r. o 3,35 pkt proc.). Dodatkowo tendencję wzrostową wykazywała grupa gospodarstw uzyskujących dochody z przedziału 4500–6000 zł. W 1997 r. było ich 5,65%, co oznaczało wzrost w stosunku do 1993 r. o 1,51 pkt proc. Z kolei w przypadku ludności osiągającej przychody powyżej 6000 zł w 1997 r. udział tej grupy gospodarstw wynosił 2,54%, co w porównaniu z 1993 r. stanowiło wzrost o 1,03 pkt proc.

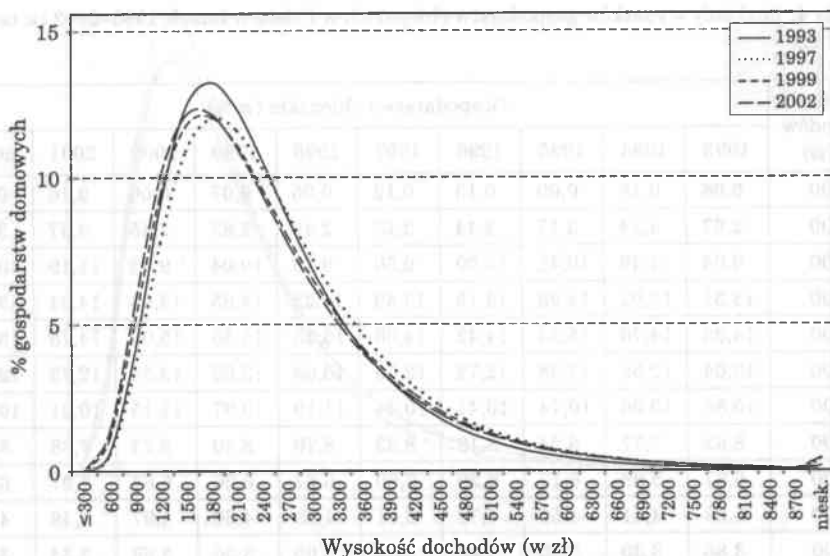
W kolejnych latach nastąpił spadek średnich dochodów realnych rozwianej grupy gospodarstw z tendencją do zwiększenia udziału gospodarstw

Tabela 3. Rozkłady dochodów gospodarstw pracowniczo-chłopskich w Polsce w latach 1993–2002 (w cenach z 2002 r.)

Wysokość dochodów (w zł)	Gospodarstwa pracowniczo-chłopskie (w %)									
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
≤ 300	0,00	0,01	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,03	0,05	0,03
600	0,62	0,93	0,76	0,58	0,55	0,86	1,10	1,27	1,67	1,33
900	4,04	4,91	4,25	3,56	3,48	4,43	5,05	5,34	6,09	5,64
1200	9,01	9,70	8,76	7,84	7,76	8,81	9,36	9,47	9,99	9,97
1500	12,35	12,44	11,63	10,89	10,87	11,49	11,71	11,59	11,69	12,08
1800	13,22	12,85	12,36	11,98	12,00	12,12	12,05	11,80	11,59	12,16
2100	12,33	11,77	11,61	11,55	11,60	11,37	11,13	10,85	10,50	11,05
2400	10,60	10,05	10,14	10,29	10,35	9,94	9,65	9,41	9,04	9,46
2700	8,67	8,22	8,46	8,74	8,79	8,33	8,04	7,87	7,54	7,82
3000	6,87	6,55	6,86	7,19	7,23	6,79	6,55	6,44	6,17	6,32
3300	5,33	5,13	5,46	5,79	5,82	5,45	5,25	5,20	4,99	5,04
3600	4,08	3,98	4,30	4,61	4,62	4,32	4,17	4,16	4,01	3,99
3900	3,10	3,06	3,36	3,63	3,64	3,40	3,30	3,31	3,21	3,14
4200	2,35	2,35	2,62	2,85	2,85	2,67	2,60	2,63	2,57	2,47
4500	1,77	1,81	2,04	2,23	2,23	2,09	2,05	2,09	2,06	1,94
4800	1,34	1,39	1,58	1,75	1,74	1,64	1,61	1,66	1,65	1,53
5100	1,01	1,07	1,23	1,37	1,36	1,29	1,27	1,32	1,32	1,20
5400	0,77	0,82	0,96	1,07	1,06	1,01	1,01	1,06	1,07	0,95
5700	0,58	0,64	0,75	0,84	0,83	0,80	0,80	0,84	0,86	0,75
6000	0,44	0,49	0,59	0,66	0,65	0,63	0,63	0,68	0,70	0,60
6300	0,34	0,38	0,46	0,52	0,51	0,50	0,50	0,54	0,56	0,48
6600	0,26	0,30	0,36	0,41	0,40	0,40	0,40	0,44	0,46	0,38
6900	0,20	0,23	0,29	0,32	0,32	0,32	0,32	0,36	0,38	0,31
7200	0,15	0,18	0,23	0,26	0,25	0,25	0,26	0,29	0,31	0,25
7500	0,12	0,15	0,18	0,21	0,20	0,20	0,21	0,23	0,25	0,20
7800	0,09	0,11	0,14	0,16	0,16	0,16	0,17	0,19	0,21	0,16
8100	0,07	0,09	0,11	0,13	0,13	0,13	0,14	0,16	0,17	0,13
8400	0,06	0,07	0,09	0,11	0,10	0,11	0,11	0,13	0,14	0,11
8700	0,04	0,06	0,07	0,09	0,08	0,09	0,09	0,11	0,12	0,09
niesk.	0,17	0,25	0,33	0,38	0,37	0,40	0,45	0,55	0,65	0,43

Źródło: jak w tab. 1.

osiągających najniższe dochody. W 2002 r. 29,06% gospodarstw pracowniczo-chłopskich uzyskiwało dochody poniżej 1500 zł, co w stosunku do 1997 r. stanowi wzrost o 6,39 pkt proc., a dochody z przedziału 1500–4500 zł osiągane

Rys. 2. Rozkłady dochodów gospodarstw pracowniczo-chłopskich w Polsce w latach 1993–2002 (w cenach z 2002 r.)

Źródło: jak w tab. 1.

były przez 63,38% gospodarstw (spadek o 5,76 pkt proc. w stosunku do 1997 r.). Ta niekorzystna sytuacja dochodowa objęła swoim zasięgiem również klasę o dochodach z przedziału 4500–6000 zł. Udział gospodarstw pracowniczo-chłopskich dysponujących takimi przychodami w 2002 r. wyniósł 5,04%, co w porównaniu do 1997 r. oznacza spadek o 0,61 pkt proc. Odmienna tendencja wystąpiła w gospodarstwach osiągających dochody przekraczające 6000 zł.

Począwszy od 1997 r. odsetek gospodarstw zaliczanych do tej grupy systematycznie wzrastał i w 2001 r. kształtował się na poziomie 3,25% (przyrost w porównaniu do 1997 r. o 0,71 pkt proc.). Niestety, w 2002 r. nastąpił spadek odsetka gospodarstw uzyskujących najwyższe dochody do poziomu zbliżonego do 1997 r. (2,53%). Specyficzną grupę gospodarstw domowych stanowią gospodarstwa chłopskie. Sytuację materialną tej grupy, ze względu na istotną sezonowość dochodów miesięcznych w rolnictwie, analizowano na podstawie wydatków tych gospodarstw. Cechą charakterystyczną rozkładów wydatków gospodarstw chłopskich jest znaczna prawostronna asymetria krzywej rozkładu, co świadczy o niskich dochodach uzyskiwanych przez gospodarstwa rolnicze. Rozkład wydatków gospodarstw domowych rolników w rozważanych latach przedstawia tab. 4 oraz rys. 3.

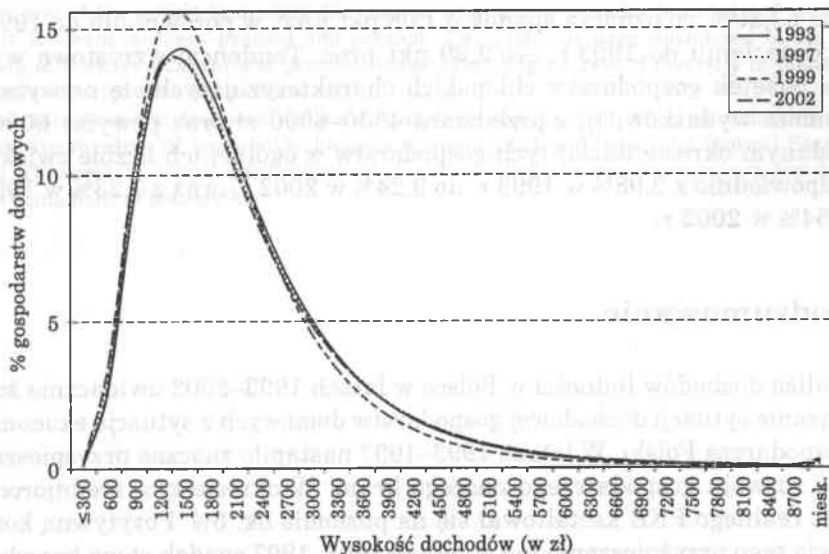
W 1993 r. 39,69% gospodarstw chłopskich ponosiło wydatki na poziomie nieprzekraczającym 1500 zł, a 56,09% – wydatki na poziomie 1500–4500 zł. Zaledwie 2,98% gospodarstw domowych rolników przeznaczało na wydatki kwotę z przedziału 4500–6000 zł, natomiast w przypadku 1,23% gospodarstw

Tabela 4. Rozkłady wydatków gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1993–2002 (w cenach z 2002 r.)

Wysokość dochodów (w zł)	Gospodarstwa chłopskie (w %)									
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
≤ 300	0,08	0,18	0,09	0,13	0,12	0,05	0,07	0,06	0,16	0,15
600	2,67	4,24	3,17	3,44	3,18	2,46	2,85	2,45	3,97	3,55
900	9,04	11,49	10,42	10,20	9,56	9,18	10,04	9,03	11,19	10,04
1200	13,51	15,02	14,98	14,15	13,49	14,22	14,95	13,95	14,94	13,71
1500	14,39	14,70	15,34	14,42	14,00	15,23	15,56	15,00	14,78	13,97
1800	13,04	12,58	13,38	12,72	12,56	13,68	13,66	13,54	12,73	12,39
2100	10,85	10,06	10,74	10,41	10,44	11,19	10,97	11,15	10,21	10,24
2400	8,62	7,77	8,24	8,18	8,33	8,70	8,40	8,73	7,88	8,15
2700	6,67	5,88	6,17	6,29	6,50	6,57	6,26	6,64	5,97	6,34
3000	5,08	4,41	4,56	4,78	5,01	4,88	4,60	4,97	4,48	4,89
3300	3,85	3,30	3,35	3,62	3,84	3,60	3,36	3,69	3,34	3,74
3600	2,90	2,47	2,46	2,73	2,93	2,64	2,44	2,73	2,50	2,87
3900	2,19	1,85	1,80	2,06	2,24	1,94	1,78	2,02	1,87	2,20
4200	1,65	1,39	1,33	1,56	1,72	1,43	1,30	1,49	1,40	1,69
4500	1,25	1,05	0,98	1,19	1,32	1,05	0,95	1,11	1,05	1,30
4800	0,95	0,80	0,73	0,91	1,02	0,78	0,70	0,83	0,80	1,00
5100	0,72	0,61	0,54	0,69	0,79	0,58	0,52	0,62	0,61	0,78
5400	0,55	0,47	0,41	0,53	0,61	0,43	0,38	0,46	0,46	0,61
5700	0,43	0,36	0,31	0,41	0,48	0,32	0,29	0,35	0,36	0,48
6000	0,33	0,28	0,23	0,32	0,37	0,24	0,22	0,27	0,28	0,37
6300	0,26	0,22	0,18	0,25	0,30	0,19	0,16	0,20	0,21	0,30
6600	0,20	0,17	0,14	0,20	0,23	0,14	0,12	0,16	0,17	0,24
6900	0,16	0,13	0,10	0,16	0,19	0,11	0,09	0,12	0,13	0,19
7200	0,12	0,11	0,08	0,12	0,15	0,08	0,07	0,09	0,10	0,15
7500	0,10	0,08	0,06	0,10	0,12	0,06	0,06	0,07	0,08	0,12
7800	0,08	0,07	0,05	0,08	0,10	0,05	0,04	0,06	0,06	0,10
8100	0,06	0,05	0,04	0,06	0,08	0,04	0,03	0,04	0,05	0,08
8400	0,05	0,04	0,03	0,05	0,06	0,03	0,03	0,03	0,04	0,06
8700	0,04	0,03	0,02	0,04	0,05	0,02	0,02	0,03	0,03	0,05
niesk.	0,18	0,16	0,10	0,19	0,24	0,10	0,08	0,11	0,15	0,26

Źródło: jak w tab. 1.

chłopskich wydatki przekraczały 6000 zł. W analizowanym okresie sytuacja ekonomiczna gospodarstw chłopskich uległa pogorszeniu. Uwidoczniło się to we wzroście odsetka gospodarstw chłopskich, których średniomiesięcz-

Rys. 3. Rozkłady wydatków gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1993–2002 (w cenach z 2002 r.)

Źródło: jak w tab. 1.

ne wydatki nie przekraczały 1500 zł. W okresie objętym badaniem odsetek gospodarstw zaliczających się do tej grupy ulegał znacznym wahaniom. W 1994 r. w 45,64% gospodarstw chłopskich wydatki kształtowały się na poziomie nieprzekraczającym 1500 zł (wzrost w stosunku do 1993 r. o 5,95 pkt proc.). Zmianie tej towarzyszyło zmniejszenie udziału gospodarstw rolników, których wydatki zawierały się w przedziale 1500–4500 zł w ich ogólnej liczbie (w 1994 r. – 50,78%, co w porównaniu do 1993 r. oznaczało spadek o 5,31 pkt proc.). Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku gospodarstw ponoszących wydatki z przedziału 4500–6000 zł (w 1995 r. – 2,22%, co w stosunku do 1993 r. oznacza spadek o 0,76 pkt proc.) oraz powyżej 6000 zł (w 1995 r. – 0,8%, spadek w porównaniu do 1993 r. o 0,43 pkt proc.). W kolejnych latach odsetek gospodarstw chłopskich cechujących się najniższymi wydatkami wykazywał tendencję malejącą, by w 1997 r. osiągnąć poziom 40,34%. Odmienną tendencję wykazywał odsetek gospodarstw o wydatkach na poziomie 1500–4500 zł, który w 1997 r. kształtował się na poziomie 54,88% (wzrost o 4,1 pkt proc. w odniesieniu do 1994 r.).

Ogólnie należy stwierdzić, że rozkład wydatków gospodarstw chłopskich w okresie objętym badaniem uległ pogorszeniu. W 2002 r. 41,42% gospodarstw chłopskich wydawało poniżej 1500 zł, co stanowi wzrost o 1,08 pkt proc. w porównaniu do 1997 r. oraz wzrost o 1,73 pkt proc. w porównaniu do 1993 r. Jednocześnie zmniejszeniu uległ udział gospodarstw rolniczych o wydatkach z przedziału 1500–4000 zł. W 2002 r. kształtował się on na po-

ziomie 53,80%, co oznacza spadek o 1,08 pkt proc. w porównaniu do 1997 r., a w odniesieniu do 1993 r. – o 2,29 pkt proc. Tendencję wzrostową wykazywał odsetek gospodarstw chłopskich charakteryzujących się najwyższym poziomem wydatków, tj. z przedziału 4500–6000 zł oraz powyżej 6000 zł. W badanym okresie udział tych gospodarstw w ogólnej ich liczbie zwiększył się odpowiednio z 2,98% w 1993 r. do 3,24% w 2002 r. oraz z 1,23% w 1993 r. do 1,54% w 2002 r.

4. Podsumowanie

Analiza dochodów ludności w Polsce w latach 1993–2002 uwidacznia ściśle powiązanie sytuacji dochodowej gospodarstw domowych z sytuacją ekonomiczno-gospodarczą Polski. W latach 1993–1997 nastąpiło znaczne przyspieszenie tempa rozwoju gospodarczego naszego kraju. W okresie tym średnioroczny wzrost realnego PKB kształtował się na poziomie ok. 6%. Pozytywną konsekwencją tego przyspieszenia był w latach 1993–1997 spadek stopy bezrobocia o ponad 5 pkt proc. Ta znaczna poprawa sytuacji gospodarczej Polski spowodowała w latach 1993–1997 znaczną poprawę sytuacji dochodowej polskiego społeczeństwa. Znalazło to wyraz w przesunięciu funkcji gęstości w prawo – w kierunku wyższych dochodów. Niestety, zmniejszenie tempa wzrostu gospodarczego w Polsce w latach 1998–2001 spowodowało pogorszenie się sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych. W okresie tym tempo wzrostu PKB spadło do poziomu 1% w 2001 r. Jednocześnie gwałtownie zwiększył się poziom stopy bezrobocia, która w 2001 r. wynosiła 17,5%. Nieznaczna poprawa poziomu wzrostu gospodarczego w 2002 r. (1,4%) nie wpłynęła znacząco na kształtowanie się sytuacji dochodowej gospodarstw domowych. Wydaje się, że wpływ na tę sytuację miał dalszy wzrost stopy bezrobocia (w 2002 r. wynosiła 20%). Skutki tych przemian społeczno-gospodarczych dokonujących się w Polsce w ostatnich latach w największym stopniu dotknęły gospodarstw pracowniczo-chłopskich i chłopskich. Znalazło to wyraz w zmniejszeniu się w latach 1993–2002 w tych grupach społeczno-ekonomicznych gospodarstw poziomu uzyskiwanych dochodów.

Changes of situation in households budgets connected with agriculture in the years 1993–2002

Summary

Transformations in the Polish economy connected with the transformation of socioeconomic system caused many changes both in micro and macroeconomic scale. The resulting effects of system transformation that have socially negative character (unemployment, poverty, the social pathology) caused dissatisfaction and the objection in the society. In years 1993–2002 there were changes referring to the level of society life taking place. The changes were influenced by material situation, formed by possessed property and obtained income.

The aim of the article is to show the income situation of households connected with agriculture it means workers'-peasant and peasant. Two problems were considered in the study: forming of workers'-peasant and peasant households budgets, rate of diversity of households' budgets connected with agriculture.

The main source of data used for making analysis of income situation were data from representative research of households' budgets in years 1993-2002 made by Central Statistical Office. The research supply information about: income, expenditures, consumption and durable goods equipment of households.

Jożef PŁOCKI*

Charakterystyka dochodów w gospodarstwach indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną

1. Wprowadzenie

Rachunkowość jest wyznacznikiem jakości życia. W gospodarstwach indywidualnych, w tym także w gospodarstwach indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną, dochody są jednym z najważniejszych wskaźników jakości życia. Dochody są wyznacznikiem jakości życia, a także wyznacznikiem jakości życia. Dochody są wyznacznikiem jakości życia, a także wyznacznikiem jakości życia. Dochody są wyznacznikiem jakości życia, a także wyznacznikiem jakości życia.

Wzrost dochodów w gospodarstwach indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną jest jednym z najważniejszych wskaźników jakości życia. Dochody są wyznacznikiem jakości życia, a także wyznacznikiem jakości życia. Dochody są wyznacznikiem jakości życia, a także wyznacznikiem jakości życia.

2. Obowiązki ewidencyjne występujące w przypadku ewidencji w indywidualnych gospodarstwach rolnych

Obowiązki ewidencyjne występujące w przypadku ewidencji w indywidualnych gospodarstwach rolnych są jednym z najważniejszych wskaźników jakości życia. Dochody są wyznacznikiem jakości życia, a także wyznacznikiem jakości życia. Dochody są wyznacznikiem jakości życia, a także wyznacznikiem jakości życia.

* Dr Jożef Płocki, Uniwersytet Opolski.

Jacek PIECZONKA*

Charakterystyka dochodów w gospodarstwach indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną

1. Wprowadzenie

Rachunkowość jest systemem odzwierciedlania w mierniku pieniężnym sytuacji majątkowej jednostek gospodarczych oraz kompletnego ujmowania zachodzących zjawisk i procesów gospodarczych w uporządkowany sposób za pomocą specyficznych metod, form, rozwiązań organizacyjnych i technicznych. Dzięki temu uzyskuje się sformalizowany, wewnątrznie spójny i zbilansowany obraz działalności gospodarczej o uniwersalnym charakterze, także w przypadku gospodarstwa rolnego.

Zmiany, które zaszły w polskiej gospodarce w związku z przejściem z gospodarki centralnie planowanej do gospodarki rynkowej, wywarły istotny wpływ na znaczenie rachunkowości w gospodarstwie rolnym. Ranga rachunkowości w przedsiębiorstwie funkcjonującym w realiach gospodarki rynkowej, także w przypadku gospodarstwa rolnego, jest bowiem nieporównywalnie większa.

2. Obowiązki ewidencyjne występujące w przypadku ewidencji w indywidualnych gospodarstwach rolnych

Obowiązki ewidencyjne i sprawozdawcze podmiotów zajmujących się działalnością rolniczą mogą wynikać głównie z przepisów prawa bilansowego i/lub podatkowego. Obowiązki te dotyczą jednak gospodarstw rolnych w bardzo ograniczonym zakresie, i to głównie dużych gospodarstw.

* Dr Jacek Pieczonka, Uniwersytet Opolski.

Do prowadzenia rachunkowości, zgodnie z przepisami prawa¹, są zobligowane gospodarstwa prowadzące działalność w ramach działów specjalnych produkcji rolnej oraz gospodarstwa zorganizowane w formie spółek handlowych i innych osób prawnych. Gospodarstwa indywidualne i prowadzone w formie spółek cywilnych lub jawnych podlegają przepisom ustawy tylko wówczas, gdy ich przychody netto ze sprzedaży towarów, produktów i z operacji finansowych za poprzedni rok obrotowy wyniosły, zgodnie z ustawą o rachunkowości², co najmniej równowartość w walucie polskiej 800 000 euro. W pozostałych wypadkach rachunkowość w gospodarstwach rolnych może być prowadzona dobrowolnie.

Dominujące w Polsce gospodarstwa indywidualne nie są jednak objęte obowiązkiem prowadzenia ewidencji ani przez ustawę o rachunkowości, ani przez przepisy podatkowe. Jeżeli prowadzą one ewidencję, to najczęściej jest ona prowadzona w formie uproszczonej, tj. z zastosowaniem zasady pojedynczego zapisu zdarzeń gospodarczych. Ewidencja ta koncentruje się na obrocie pieniężnym, ograniczając się do systematycznej rejestracji stanu i ruchu środków pieniężnych.

Gospodarstwa rolne zobligowane do prowadzenia ksiąg rachunkowych mają obowiązek gromadzenia danych finansowych i ich przetwarzania w sposób i w formie wymaganej przez przepisy ustawy o rachunkowości. Objęte są również obowiązkiem okresowego zestawiania informacji w postaci sprawozdania finansowego, które zawiera informacje finansowe w układach i relacjach odpowiadających głównie potrzebom informacyjnym odbiorców zewnętrznych³.

Podobnie jak prawo bilansowe, również przepisy ustawy z 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych⁴ nie obejmują indywidualnych gospodarstw rolnych, z wyjątkiem tych, które prowadzą działalność w ramach działów specjalnych produkcji rolnej. Ze względu na brak powiązania wymiaru podatku rolnego z dochodem gospodarstwa rolne są zwolnione z podatkowych obowiązków ewidencyjnych.

Obowiązki ewidencyjne indywidualnych gospodarstw rolnych wynikają w określonych przypadkach z przepisów ustawy z 11 marca 2004 r. o podatku od towarów i usług⁵ lub z innych regulacji. Dotyczy to rolników, którzy nie korzystają z podmiotowego oraz przedmiotowego zwolnienia z podatku VAT, lub tych, którzy prowadzą dodatkowo pozarolniczą działalność gospodarczą.

Prowadzenie w gospodarstwach rolnych ewidencji dla celów rozliczeń podatkowych wiąże się z jednej strony z koniecznością generowania zestawów

¹ Ustawa o rachunkowości (DzU z 2002 r., nr 76, poz. 694 z późn. zm.).

² Tamże, art. 2, ust. 1, pkt 2.

³ M. Rydzewska-Włodarczyk, *Obowiązki ewidencyjne i sprawozdawcze podmiotów zajmujących się działalnością rolniczą*, „Buchalter” 2004, nr 51/52.

⁴ Ustawa o podatku dochodowym od osób fizycznych (DzU z 2000 r., nr 14, poz. 176 z późn. zm.).

⁵ Ustawa o podatku od towarów i usług (DzU z 2004 r., nr 54, poz. 535).

informacji potrzebnych do prawidłowego i terminowego rozliczania i regulowania obciążeń podatkowych, a z drugiej strony – z zarządzaniem obciążeniami podatkowymi. Wymagania informacyjne w tym zakresie zależą od czynników zewnętrznych (otoczenia gospodarstwa) oraz od czynników wewnętrznych (szczebla zarządzania i obszaru funkcjonalnego). Przykładowo gospodarstwo objęte wyłącznie podatkiem rolnym lub leśnym ma mniejsze zapotrzebowanie na informacje niż gospodarstwo, które jest płatnikiem podatku dochodowego czy podatku od towarów i usług⁶.

Zestaw informacji na potrzeby rozliczeń podatkowych nie jest jednakowy we wszystkich gospodarstwach rolnych. Jest on zdeterminowany specyfiką podmiotu, a w szczególności rodzajem prowadzonej działalności, jej formą organizacyjno-prawną i wielkością. Zapotrzebowanie na informacje jest zgłaszane przez dwie grupy podmiotów: organy podatkowe i podatników (gospodarstwa rolne).

Nie wszystkie gospodarstwa rolne prowadzą rachunkowość rolną. Z zaprezentowanych w tab. 1 danych wynika, że wzrost udziału gospodarstw indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną następuje wraz ze zwiększeniem areалу. Wiąże się to zapewne z koniecznością jej prowadzenia w przypadku przekroczenia przychodów netto ze sprzedaży towarów, produktów i z operacji finansowych za poprzedni rok obrotowy, zgodnie z ustawą o rachunkowości⁷ co najmniej równowartości w walucie polskiej 800 000 euro lub ze zwiększonymi potrzebami informacyjnymi. Jednak trzeba mieć na uwadze, że w większości przypadków prowadzenie rachunkowości rolnej jest wynikiem sprostania wymogom prawnym, a nie wynikiem zwiększonych potrzeb informacyjnych osób podejmujących decyzje w jednostkach gospodarczych.

3. Wynik finansowy (dochód) oraz czynniki wpływające na jego wysokość

Wynik finansowy (dochód) stanowi wyrażony w mierniku pieniężnym rezultat działalności przedsiębiorstwa, który został osiągnięty w określonym czasie. Jest on najbardziej syntetycznym miernikiem oceny efektów działalności prowadzonej przez jednostkę gospodarczą. Na wielkość wyniku finansowego (dochodu) przedsiębiorstwa rolnego wpływają wyniki osiągnięte z podstawowej produkcji, tj. produkcji roślinnej i zwierzęcej, wyniki prowadzenia produkcji pomocniczej i świadczenia usług, a także pozostałej działalności operacyjnej, działalności finansowej oraz zdarzeń nadzwyczajnych.

⁶ M. Rydzewska-Włodarczyk, dz. cyt.

⁷ Ustawa o rachunkowości..., art. 2, ust. 1, pkt 2.

Tabela 1. Gospodarstwa indywidualne według grup obszarowych użytków rolnych w 2002 r.

Grupy obszarowe użytków rolnych	Liczba gospodarstw indywidualnych		
	ogółem	w tym prowadzących rachunkowość rolną	
		razem	w odsetkach (ogółem = 100)
Ogółem	2928 578	57752	2,0
Do 1 ha	976 852	3 603	0,4
Powyżej 1 ha, w tym*:	1951 726	54 149	2,8
1–5 ha	1 146 298	8 223	0,7
5–10 ha	426 520	9 647	2,3
10–15 ha	182 505	8 695	4,8
15–20 ha	83 790	6 830	8,2
20–30 ha	64 080	8 208	12,8
30–50 ha	31 432	6 606	21,0
50–100 ha	11 977	3 728	31,1
100–200 ha	2 907	1 056	36,3
200–300 ha	779	343	44,0
300–500 ha	746	358	48,0
500–1000 ha	515	319	61,9
1000 ha i więcej	177	136	76,8

* Przyjęto przedziały domknięte lewostronnie.

Źródło: opracowanie na podstawie: *Charakterystyka gospodarstw indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną 2002*, GUS – Urząd Statystyczny w Poznaniu, Poznań 2004, s. 61.

Prowadzenie gospodarstwa rolnego może opierać się na produkcji roślinnej i na produkcji zwierzęcej. Podstawą określenia dochodów z produkcji roślinnej jest ustalenie struktury zasiewów, tzn. powierzchni i udziału poszczególnych roślin w powierzchni gruntów ornych, oraz ustalenie zakładanej ilości plonów. Produkcja zwierzęca jest drugim podstawowym działem produkcyjnym w gospodarstwie rolnym. Na podstawie obrotu stada można uzyskać wskaźniki charakteryzujące stado, czyli tzw. parametry obrotu stada. W obrocie stada wyróżnia się: stan na początek roku, przychody, rozchody oraz stan na koniec roku. Przychody mogą być z urodzenia, z zakupu, a także z przeklasowania, czyli przeniesienia zwierząt z grup wiekowo młodszych do grup starszych. Rozchody natomiast obejmują: sprzedaż, ubój, padnięcia oraz przeklasowanie. Sporządzając obrót stada, należy pamiętać o zasadzie bilansu, czyli zachowania równowagi w stadzie, zgodnie z równaniem: stan początkowy + przychody – rozchody = stan końcowy.

Przychody ze sprzedaży produktów rolnych ujmuje się w księgach rachunkowych i prezentuje się w rachunku zysków w kwotach należnych bez podat-

ku VAT, ustalonych na drodze przemnożenia ilości sprzedanych produktów przez cenę sprzedaży, pomniejszonych o udzielone rabaty i upusty.

Przychodom z działalności podstawowej przypisuje się koszty ich wytworzenia. Ewidencja kosztów wytworzenia sprzedanych produktów może być prowadzona np. na kontach: „Koszty sprzedanych produktów roślinnych”, „Koszty sprzedaży produktów pochodzenia zwierzęcego”. Zarówno koszty, jak i przychody można także ewidencjonować z dużo większą dokładnością, np. na koncie 501 „Koszty działalności podstawowej – produkcja roślinna” (konto syntetyczne), i z rozbudowaną analityką:

- 501-1 Koszty produkcji pszenicy ozimej;
- 501-2 Koszty produkcji pszenicy jarej itd;

i odpowiednio przychody:

- 701-1 Przychody ze sprzedaży pszenicy ozimej;
- 701-2 Przychody ze sprzedaży pszenicy jarej itd.

oraz konta kosztów sprzedaży produktów roślinnych:

- 702-1 Koszt sprzedaży pszenicy ozimej;
- 702-2 Koszt sprzedaży pszenicy jarej itd.

Na podstawie ustalonych przychodów i kosztów ich uzyskania ustala się wynik na działalności operacyjnej. Na wynik finansowy (dochód) przedsiębiorstwa rolnego – oprócz przychodów i kosztów działalności operacyjnej – wpływają również: pozostałe przychody i koszty operacyjne, przychody i koszty finansowe, zyski i straty nadzwyczajne; warto dodać, że ewidencja na tych kontach w przedsiębiorstwie rolnym nie różni się od ewidencji w przedsiębiorstwie produkcji przemysłowej.

Z danych zawartych w tab. 2 wynika, iż w znacznej liczbie gospodarstw rolnych o niewielkim areale (do 1 ha i od 1 do 5 ha) udział dochodów z działalności rolniczej w dochodach ogółem gospodarstwa domowego przyjmuje skrajną wartość, tj. poniżej 10% lub 90–100%. W pierwszym przypadku będzie to zapewne sytuacja prowadzenia działalności poza sektorem rolniczym, a dochód z działalności rolniczej stanowi jedynie uzupełnienie dochodu z innych źródeł. W drugim przypadku będzie to sytuacja gospodarstw albo wysokoprodukcyjnych na małym areale, albo mających charakter „gospodarstw socjalnych”. W odniesieniu do gospodarstw o większym areale można zauważyć tendencję do wzrastania liczby gospodarstw, w których udział dochodów z działalności rolniczej w dochodach ogółem gospodarstwa domowego kształtuje się na poziomie od 30 do 100%, z zauważalną tendencją do wzrostu udziału dochodu z działalności rolniczej w dochodach ogółem gospodarstwa wraz ze wzrostem jego areалу.

Z danych zawartych w tab. 3 wynika, iż w dalszym ciągu w Polsce istnieje część gospodarstw rolnych mających charakter „gospodarstw socjalnych”, tj. produkujących głównie na potrzeby własne i niezajmujących się produkcją towarową na rynek. Wśród gospodarstw produkujących na rynek można zauważyć dużą liczbę gospodarstw wysokotowarowych, czyli wypieranie z rynku

Tabela 2. Gospodarstwa indywidualne* prowadzące rachunkowość rolną według udziału dochodów z działalności rolniczej w dochodach ogółem gospodarstwa domowego w roku gospodarczym 2001/2002 z uwzględnieniem grup obszarowych użytkowników rolnych

Grupy obszarowe użytkowników rolnych	Gospodarstwa uzyskujące dochody z działalności rolniczej						
	ogółem	według udziału dochodów z jej prowadzenia w dochodach ogółem gospodarstwa domowego					
		poniżej 10%	10–29%	30–49%	50–66%	67–89%	90–100%
Ogółem	55 869	2 230	4 676	4 520	6 024	9 351	29 068
Do 1 ha	2 914	869	652	201	205	108	879
Powyżej 1 ha, w tym**:	52 955	1 361	4 024	4 319	5 819	9 243	28 189
1–5 ha	7 748	1 055	2 172	1 189	844	554	1 934
5–10 ha	9 511	194	1 057	1 522	1 567	1 623	3 548
10–15 ha	8 644	53	341	659	1 226	1 975	4 390
15–20 ha	6 805	18	142	356	785	1 535	3 969
20–30 ha	8 171	12	125	267	664	1 742	5 361
30–50 ha	6 572	12	71	150	398	1 105	4 836
50–100 ha	3 670	7	56	97	185	479	2 846
100–200 ha	1 002	4	29	37	68	128	736
200–300 ha	296	•	•	12	30	38	204
300–500 ha	272	0	9	13	24	37	189
500–1000 ha	197	•	10	•	19	22	130
1000 ha i więcej	67	•	•	•	9	5	46

* Bez spółek cywilnych i mieszanych z przewagą mienia osób fizycznych.

** Przyjęto przedziały domknięte lewostronnie.

Źródło: opracowanie na podstawie: *Charakterystyka gospodarstw indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną 2002*, GUS – Urząd Statystyczny w Poznaniu, Poznań 2004, s. 99.

Tabela 3. Gospodarstwa indywidualne w Polsce prowadzące rachunkowość rolną, realizujące produkcję towarową w roku gospodarczym 2001/2002, według skali sprzedaży

Ogółem	Gospodarstwa produkujące							
	głównie na potrzeby własne	głównie na rynek						
		razem	o wartości sprzedaży (w tys. zł)					
			3–5	5–15	15–25	25–50	50–100	100 i więcej
liczba gospodarstw								
55 564	4 423	51 141	1 858	7 371	6 430	11 046	12 293	12 143
wartość sprzedaży (w tys. zł)								
6 935 488	3 994	6 931 494	6 409	66 138	120 935	384 276	838 272	5 515 464

Źródło: opracowanie na podstawie: *Charakterystyka gospodarstw indywidualnych prowadzących rachunkowość rolną 2002*, GUS – Urząd Statystyczny w Poznaniu, Poznań 2004, s. 109.

rolnego gospodarstw małych (o obrotach w roku na poziomie od 3 do 25 tys. zł) przez gospodarstwa wysokotowarowe (których obroty w roku kształtują się na poziomie od 25 do 100 tys. zł i więcej).

4. Podsumowanie

Przedstawione ograniczenia w zakresie obowiązkowego prowadzenia ewidencji w gospodarstwach rolnych, przy jednoczesnym zapotrzebowaniu na informacje specyficzne dla rolnictwa, przyczyniają się do fakultatywnego gromadzenia i przetwarzania danych. Rodzaj i zakres przedmiotowy tworzonych fakultatywnie informacji powinny wynikać nie tylko z rozmiarów prowadzonej działalności, ale również z rodzaju prowadzonej produkcji, ze specjalizacji produkcji oraz z powiązań gospodarstwa z otoczeniem.

Ewidencja gospodarcza powinna więc być dostosowana do indywidualnych potrzeb i powinna dotyczyć albo całokształtu działalności danego gospodarstwa, albo jedynie wyodrębnionych zagadnień, takich jak przychody i koszty gospodarstwa wpływające na jego wynik finansowy (dochód). Informacje te nie tylko służą do oszacowania wartości majątku gospodarstwa i jego zdolności produkcyjnych, ale także są użyteczne np. podczas planowania produkcji i kontroli jej przebiegu lub zmiany jej specjalizacji.

Characteristic of income in individual farms leading rural accountancy

Summary

Changes, that have occurred in Polish economy in connection with transformation from economy planned centrally to market economy, have also influenced the meaning of accountancy in rural firms.

Leading the record in rural firms of records for purposes of tax accounts is connected with necessity of generating information for correct income assignation in a fixed time – which is a base of taxation, calculation and settlement of tax charge.

Financial result (income) presents expressed in money (financial) measure result of enterprise activity, which has been achieved in definite time.

The value of financial results (income) achieved by rural firm is affected by results achieved from basic production, i.e. plant and animal production, results of subsidiary production and services, as well as financial activity and extraordinary events.

ZRÓWNOWAŻONY ROZWÓJ PRZESTRZENI WIEJSKIEJ

Stanisław CZAJA
Agnieszka BECLA*

Sposoby gospodarowania ziemią na terenach podgórskich i górskich na przykładzie Sudetów

1. Uwagi wstępne

Ziemia jest jednym z najstarszych i najważniejszych zasobów ekonomicznych oraz czynników produkcji. Odgrywała zmienną rolę w różnych epokach historycznych¹. Była podstawą i synonimem bogactwa, przedmiotem aktywności gospodarczej i pozagospodarczej, a także głównym lub drugorzędnym celem działań militarnych. Była również przedmiotem ekspansji osadniczej², co było szczególnie widoczne na obszarach podgórskich i górskich. Historyczna analiza procesów osadniczych na obszarze Sudetów potwierdza kilka bardzo interesujących zjawisk. Będą one przedmiotem niniejszego opracowania, zwłaszcza w kontekście sposobów gospodarowania ziemią.

Przedmiotem analizy objęto obszar podgórze i tereny górskie Sudetów, do których wliczono:

1) z Sudetów Zachodnich – Góry Izerskie, Pogórze Izerskie, Karkonosze, Kotlinę Jeleniogórską, Rudawy Janowickie, Góry Kaczawskie i Pogórze Kaczawskie;

2) z Sudetów Środkowych – Kotlinę Kamiennogórską, Wzgórze Bramy Lubawskiej, Zawory, Góry Kamienne, Góry Wałbrzyskie, Pogórze Wałbrzyskie, Pogórze Bolkowskie, Góry Sowie, Wzgórze Włodzickie, Góry Bardzkie, Góry

* Prof. dr hab. Stanisław Czaja, dr inż. Agnieszka Becla, Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu.

¹ Por. S. Czaja, *Historia gospodarki i gospodarowania*, Wrocław 2002.

² Por. S. Czaja, *Wpływ cieków wodnych na rozwój przestrzeni społeczno-ekonomicznej i sieci osadniczej w Kotlinie Jeleniogórskiej oraz otaczających ją pasmach górskich na przestrzeni wieków*, „Zeszyty Odrzańskie” 2001, nr 20, s. 17–48.

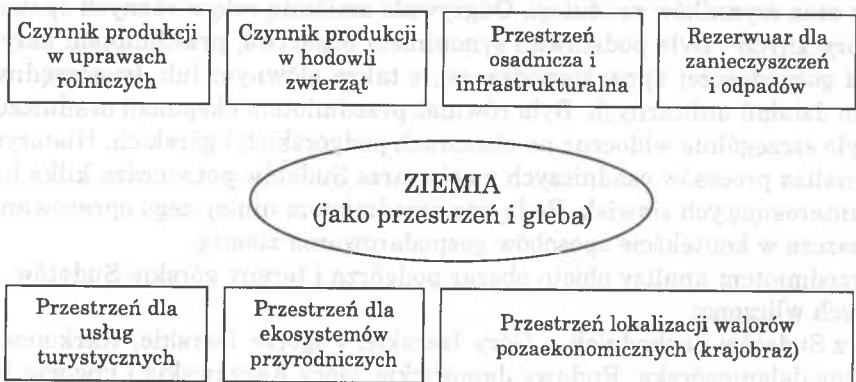
Stołowe, Góry Bystrzyckie, Góry Orfickie, Kotlinę Kłodzką i Rów Górnej Nysy;

3) z Sudetów Wschodnich – Masyw Śnieżnika, Góry Bialskie, Góry Żłote i Góry Opawskie;

4) z Przedgórza Sudeckiego – Wzgórza Strzegomskie, Masyw Ślęży, Równinę Świdnicką, Kotlinę Dzierżoniowską, Wzgórza Niemczańsko-Strzelińskie i Przedgórze Paczkowskie.

2. Gospodarcze i pozagospodarcze funkcje ziemi na obszarze Sudetów

Ziemia pełni kilka bardzo istotnych funkcji gospodarczych i pozaekonomicznych (rys. 1). Przede wszystkim jest glebą, będącą podstawowym czynnikiem produkcji w rolnictwie, przy uprawach oraz w hodowli zwierząt. Ta funkcja będzie podstawowym przedmiotem naszego zainteresowania. W tym zakresie analiza może dotyczyć struktury użytkowania ziemi oraz jej zmian. Można również badać, jak zmieniały się podstawowe rośliny uprawne i formy hodowli. Ciekawe wnioski wynikają również z badań nad stosowanymi technikami i metodami realizacji procesów gospodarowania w rolnictwie.

Rys. 1. Ekonomiczne i pozaekonomiczne funkcje ziemi jako gleby i przestrzeni

Źródło: opracowanie własne.

Ziemia jest również przestrzenią, w ramach której realizowane są procesy osadnicze i przedsięwzięcia infrastrukturalne, takie jak drogi, mosty, linie kolejowe, sieci przesyłowe, urządzenia techniczne przemysłu, górnictwa i rolnictwa, a w ostatnich latach urządzenia służące ochronie środowiska przyrodniczego lub właściwego z punktu widzenia strategii zrównoważonego rozwoju korzystania z zasobów tego środowiska. Elementy te odgrywają istotną rolę w funkcjonowaniu gospodarki i lokalnych społeczności, a jednocześnie

stają się ważne dla charakteru krajobrazu i pozaekonomicznych użytków środowiska przyrodniczego³.

Działalność gospodarcza człowieka prowadzi do bezwzględnej i względnej degradacji gleb (przestrzeni). Degradacja bezwzględna oznacza trwałe obniżenie lub utratę biologicznej aktywności gleb, natomiast degradacja względna to przeobrażenia gleb. Wyróżnia się ponadto zjawisko zmęczenia gleb, które przejawia się w spowolnieniu funkcji i procesów zachodzących w glebie. Do najważniejszych form degradacji ziemi zaliczyć można deforestację, erozję, zakwaszenie, alkalizację, intoksykację, a także deformację powierzchni ziemi, wyjałowienie, niszczenie struktury mikrobiologicznej, zasolenie, mechaniczne zanieczyszczenia gleby, ubytki próchnicy oraz utratę powierzchni (tab. 1). Wszystkie powyższe procesy miały i mają swoje miejsce w przestrzeni Sudetów, co także będzie przedmiotem naszej analizy w takim zakresie, w jakim skutki degradacji powierzchni są generowane przez działalność rolniczą.

Tabela 1. Główne elementy sieci osadniczej na obszarze Sudetów i Pogórza Sudeckiego

Miasto	Liczba ludności	Układ osadniczo-urbanizacyjny
Wałbrzych	131 400	Boguszków-Gorce–Wałbrzych–Szczawno Zdrój–Jedlina Zdrój–Głuszyca (168 tys. mieszkańców)
Jelenia Góra	93 570	Jelenia Góra–Piechowice–Szklarska Poręba (108 tys. mieszkańców)
Świdnica	64 800	Świdnica–Pszemno–Slotwina (67 tys. mieszkańców)
Nysa	49 000	aglomeracja Nysa (50 tys. mieszkańców)
Bolesławiec	44 200	aglomeracja Bolesławiec (45 tys. mieszkańców)
Dzierżoniów	37 500	trójmiasto: Dzierżoniów–Bielawa–Pieszach (81 tys. mieszkańców)
Zgorzelec	36 000	aglomeracja Zgorzelca (37 tys. mieszkańców)
Kłodzko	30 100	aglomeracja Kłodzko (31 tys. mieszkańców)
Nowa Ruda	27 600	układ: Nowa Ruda–Ludwikowice (30 tys. mieszkańców)
Świebodzice	24 600	aglomeracja Świebodzice (25 tys. mieszkańców)
Kamienna Góra	23 500	aglomeracja Kamiennej Góry (24 tys. mieszkańców)

Źródło: opracowanie własne na podstawie „Roczników Statystycznych” GUS za lata 2003 i 2004.

Przestrzeń, w tym ziemia, jest również terenem realizacji usług turystycznych. Część z nich jest bezpośrednio powiązana z działalnością rolniczą oraz z wiejskością. Chodzi tu zwłaszcza o różne odmiany agroturystyki, ekoturystyki i inne formy turystyki niekonwencjonalnej. Ta funkcja i sposób gospodarowania ziemią na obszarze Sudetów zostaną omówione w dalszej części opracowania.

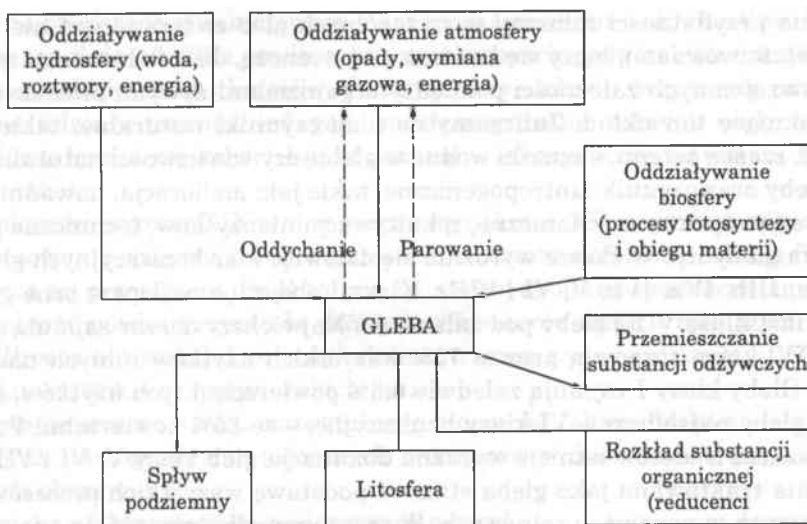
³ Por. S. Czaja, Pojęcie „wiejskości” w teorii ekonomii i ekonomii ekologicznej [w druku].

Nie bez znaczenia jest również fakt, że ziemia, czy – szerzej – przestrzeń stanowi podstawę funkcjonowania ekosystemów przyrodniczych. Mogą one istnieć tylko w czterowymiarowej czasoprzestrzeni, której podstawą jest ziemia i zachodzące w niej procesy. W kolejnej części opracowania przeanalizowane zostaną relacje między naturalnymi i przekształconymi formami ekosystemów przyrodniczych w Sudetach.

Przestrzeń, w tym ziemia, jest podstawą walorów pozaekonomicznych środowiska przyrodniczego, szczególnie istotnych w przypadku terenów podgórskich i górskich. Funkcja ta zostanie omówiona w ostatnim rozdziale niniejszego opracowania.

3. Zmiany w rolniczym wykorzystaniu ziemi w Sudetach

Wierzchnia warstwa litosfery jest przekształcana w długotrwałych procesach fizyczno-chemicznych i biologicznych gleby, które stanowią podstawę funkcjonowania wielu organizmów i ekosystemów. Procesy glebotwórcze mają charakter ciągły i są podtrzymywane przez obiegi materii oraz energii. W glebie zachodzą różnorodne procesy, takie jak reakcje chemiczne trwające po kilka milisekund, dobowe zmiany temperatury, wilgotności czy przyswajania dwutlenku węgla, tygodniowe zmiany stężenia roztworów glebowych, aż do rocznych zmian zawartości składników odżywczych. Tego typu zjawiska można analizować przez bieżącą obserwację gleb. Są również zjawiska, które dostrzegane są dopiero w okresie kilkudziesięciu lat. Dotyczą one przede wszystkim groźnych dla gleb procesów ich degradacji, zwłaszcza przez oddziaływania antropogenne i naturalne procesy erozji wodnej i wietrznej (eolicznej). Procesy glebotwórcze przebiegają w różny sposób, w zależności od warunków klimatycznych, podłoża i roślinności. Mogą one przyjmować postać przemywania, bielicowania, oglejenia, brunatnienia, bagiennienia i murszenia. Tworzenie gleby rozpoczyna się od inicjacji polegającej na powstawaniu gleb prymitywnych, które następnie przekształcają się w struktury bardziej złożone. Przemywanie to wypłukiwanie minerałów koloidalnych, natomiast bielicowanie jest wypłukiwaniem produktów rozkładu glinokrzemianów, kolidów glebowych i składników zasadowych, a także uruchamianiem kwasów próchnicowych oraz związków żelaza i glinu. Proces oglejenia składa się z odtlenienia mineralnych składników gleby w warunkach dużej wilgotności i obecności substancji organicznej. Brunatnienie polega na rozkładzie glinokrzemianów i wydzieleniu żelaza w postaci nierozpuszczalnych wodorotlenków z kwasami próchnicznymi. Proces bagienny polega na powolnych przemianach chemicznych i strukturalnych szczątków roślin bagiennych w warunkach nadmiernego uwilgotnienia i braku powietrza (anaerobiozy). W jego wyniku tworzą się muły lub torfy. Murszenie to odwadnianie torfowisk i ich częściowa mineralizacja. Procesy te przebiegają w górach wyjątkowo długo (rys. 2).

Rys. 2. Proces tworzenia się „żywej gleby”

Źródło: opracowanie na podstawie: T. Bartkowski, *Kształtowanie i ochrona środowiska człowieka*, Warszawa 1991, s. 113.

Na kuli ziemskiej spotykamy siedem grup gleb, które można podzielić na określone rzędy i typy. W Polsce dominują gleby bielcowe, płowe i brunatne, które stanowią 82% wszystkich gleb. Gleby hydrogeniczne, błotne zajmują 9% powierzchni kraju. Mady stanowią 5% gleb, czarne ziemie 2%, a czarnoziemy, podobnie jak rędziny, po 1%.

O walorach gleb decyduje znaczna ilość właściwości morfologii, cech fizycznych, chemicznych i fizykochemicznych. Podstawowe cechy morfologiczne ocenia się na podstawie budowy profilu glebowego. Cechami takimi są: miąższość gleb, barwa, struktura, układ gleby, koncrecje (nowotwory glebowe) i stopień rozkładu torfu. Do głównych fizycznych właściwości gleby należą: skład granulometryczny, gęstość, gęstość właściwa rzeczywista, gęstość objętościowa, zwięzłość i porowatość gleby, jej plastyczność i przylepność, a także pęcznienie i kurczenie się, właściwości wodne, cieplne i stosunki powietrzne. Chemiczne właściwości gleb są określane przez skład chemiczny gleby, związki chemiczne i pierwiastki występujące w glebach, a także zachodzące w glebach przemiany poszczególnych związków i obiegu pierwiastków.

Właściwości fizykochemiczne natomiast dotyczą odczynu gleby, jej zdolności sorpcyjnych i oksydoredukcyjnych. Wszystkie powyższe właściwości gleb decydują o ich przydatności rolniczej (bonitacji). Przy określaniu bonitacji uwzględnia się jednak podstawowe charakterystyki gleb, takie jak: układ, miąższość, barwa i struktura, skład granulometryczny, przepuszczalność, właściwości wodne, odczyn i obecność węgla wapnia oraz ukształtowanie otoczenia profilu glebowego i warunki uprawy.

Ocena przydatności rolniczej poszczególnych gleb związana jest nie tylko z ich właściwościami, łączy się bowiem z agrocenozą. Jest to homeostatyczny układ wzajemnych zależności pomiędzy organizmami żywymi oraz czynniki warunkujące ten układ. Zaliczamy do nich czynniki naturalne, takie jak: klimat, rzeźba terenu, stosunki wodne w glebie czy właściwości naturalne samej gleby oraz czynniki antropogeniczne, takie jak: melioracja, nawadnianie, nawożenie, uprawy mechaniczne, rekultywacja nieużytków, techniczna przebudowa gleby itp. W Polsce wyróżnia się dziewięć klas bonitacyjnych gleb: I, II, IIIa, IIIb, IVa, IVb, V, VI i VIRz. Klasa I obejmuje najlepsze orne gleby, natomiast klasa VIRz gleby pod zalesienie. Największy obszar zajmują gleby klasy IV, które stanowią prawie 75% wszystkich użytków rolnych naszego kraju. Gleby klasy I zajmują zaledwie 0,5% powierzchni tych użytków, natomiast gleby najsłabsze – VI klasy bonitacyjnej – to 25% powierzchni Polski. Na obszarze Sudetów istnieje wyraźna dominacja gleb klasy V, VI i VIRz.

Ziemia traktowana jako gleba stanowi podstawę wszystkich procesów gospodarczych w uprawach rolniczych. W tym przypadku szczególne znaczenie mają walory bonitacyjne gleb. W przypadku Sudetów mamy do czynienia z glebami słabymi lub bardzo słabymi pod tym względem. Pomimo to teren podgórze oraz część obszarów górskich w Sudetach były przedmiotem penetracji gospodarczej od wielu stuleci. Doprowadziło to do istotnej zmiany struktury użytkowania ziemi na tym obszarze. Pierwotnie obszar Sudetów był zdominowany przez tereny leśne, które z niewielkimi wyjątkami – partie szczytowe gór, niektóre obszary nadrzeczne oraz śródleśne polany – zajmowały prawie całą (ok. 90%) przestrzeń podgórze i gór. Ekspansja rolnictwa przebiegała etapami i była połączona z procesami osadniczymi. Uprawy rolne obejmowały najlepsze bonitacyjnie gleby, zwłaszcza na podgórzu i na dnie kotlin górskich – Jeleniogórskiej, Kamiennogórskiej czy Kłodzkiej. Były to uprawy roślin spożywczych. Nieco później ekspansja rolnicza połączona była z uprawą roślin przemysłowych, takich jak np. len. Rosnące zapotrzebowanie na drewno spowodowało nasiloną eksploatację lasów ze strony hutnictwa szkła (w Kotlinie Jeleniogórskiej – Szklarska Poręba – i w Kotlinie Kłodzkiej) i górnictwa węgla kamiennego (okolice Wałbrzycha i Nowej Rudy). Jednocześnie rozszerzyła się ekspansja hodowli na wyższe partie gór, nawet powyżej granicy lasów. Cechą charakterystyczną naturalnych ekosystemów górskich jest ich wysoka wrażliwość na oddziaływania antropogenne. W ich wyniku wysokogórskie pastwiska w Sudetach przestały być efektywne z hodowlanego punktu widzenia. Długotrwała presja na naturalne zespoły leśne doprowadziła natomiast do prawie całkowitego ich wyeksploatowania w połowie XVIII stulecia. W efekcie tego zjawiska wprowadzono do drzewostanów szybko rosnący gatunek świerka, który stanowi w chwili obecnej ponad 87% stanu gatunkowego lasów sudeckich.

Zmianie uległa struktura użytkowania ziemi. Na obszarach podgórskich tereny uprawne (grunty orne i łąki) stanowiły w XX w. 2/3 ogółu powierzch-

ni, a na obszarach górskich wraz z kotlinami górskimi – ok. 35–40%. Udział lasów spadł do 15–20% powierzchni na obszarach podgórskich i do 60–70% w wyższych partiach Sudetów. Ostatnie trzy dekady przyniosły ponowny wzrost udziału terenów leśnych, kosztem gruntów rolnych i łąk, a także przekształcanie się części łąk w naturalne ekosystemy trawiaste (dzikie pastwiska).

W drugiej połowie XIX w. i w pierwszej połowie XX w. zmniejszyło się zainteresowanie rolniczym wykorzystaniem obszarów górskich i osłabiła funkcja rolnicza tej przestrzeni. Po II wojnie światowej zamiana ludności niemieckiej na ludność polską przyniosła próbę uruchomienia funkcji rolniczych Sudetów. Proces ten został dość radykalnie zatrzymany na przełomie lat 60. i 70. z kilku istotnych przyczyn, takich jak:

- przekroczenie wieku emerytalnego pierwszej fali osadników;
- brak demograficznie młodszych następców w dużej części gospodarstw na tym obszarze;
- niska efektywność gospodarstw rolniczych;
- niska efektywność ekonomiczna eksperymentów rolniczych (duże fermy, hodowla owiec czy gospodarstwa specjalistyczne);
- wprowadzenie rozwiązań emerytalnych (emerytury za ziemię)⁴;
- wyludnianie wsi górskich (tzw. ściana południowo-zachodnia)⁵.

Po okresie piętnastoletniego zastoju początek lat 90. XX w. przyniósł zainteresowanie rolniczą przestrzenią w Sudetach ze strony rolnictwa ekologicznego oraz agroturystyki. Nie można natomiast oczekiwać przywrócenia funkcji rolniczych (produkcyjnych) na tak dużej przestrzeni Sudetów i Pogórza ze względu na niskie walory bonitacyjne tych gleb, co w efekcie decyduje o ich niskiej urodzajności oraz małej rentowności ekonomicznej. Nie bez znaczenia jest również polityka rolna Unii Europejskiej. W jej ramach preferowane są rozwiązania odciążające środowisko przyrodnicze od negatywnych wpływów produkcji rolniczej, rozwój wielofunkcyjności terenów wiejskich oraz przeznaczanie obszarów o niskich walorach bonitacyjnych (w tym terenów górskich) na inne cele.

4. Ziemia jako przestrzeń osadnicza i infrastrukturalna w Sudetach

Rozszerzanie osadnictwa na obszarach podgórskich i górskich powodowało wzrost znaczenia ziemi jako przestrzeni osadniczej. Badany obszar należy do gęsto zaludnionych, z długimi i rozbudowanymi przestrzennie ciągami osadni-

⁴ Ziemia ta nie została właściwie zagospodarowana przez tworzone wówczas spółdzielnie rolnicze i państwowe gospodarstwa rolne.

⁵ Por. S. Czaja, *Sosnówka i okolice*, Wrocław 2001.

czymi, usytuowanymi wzdłuż cieków wodnych i naturalnych przejść górskich, co jest charakterystyczne dla osadnictwa w górach⁶. Na terenie Pogórza Sudeckiego i Sudetów usytuowane są zarówno znaczące ośrodki miejskie, takie jak: Wałbrzych, Jelenia Góra, Świdnica, Kłodzko czy Kamienna Góra, jak i znaczące układy osadnicze typu: Jelenia Góra – Piechowice – Szklarska Poręba, Boguszów-Gorce – Wałbrzych – Szczawno Zdrój – Jedlina Zdrój – Głuszycza czy Dzierżoniów – Pieszyce – Bielawa. Uzupełnione są one licznymi wioskami i przysiółkami.

Wszystkie układy osadnicze na terenie Sudetów są ośrodkami z wielowiekową tradycją, co powoduje, że posiadają niezwykle interesujące elementy przestrzenne, silnie powiązane z układem geomorfologicznym terenu. Wioski rozmieszczone na tym obszarze mają różny charakter, od okolic, przez owalnie, ulicówki, łańcuchówki, aż po wioski przysiółkowe. Wiele jest również zabudowy rozproszonej. W przypadku ośrodków miejskich mamy do czynienia z trzema podstawowymi drogami rozwoju – miasta typu metropolitalnego, miasta typu prowincjonalnego i miasta typu pionierskiego⁷. W przypadku regionu Sudetów dominowała droga typu prowincjonalnego, która występowała w przypadku większości zlokalizowanych tutaj miast. Konkurencja ze strony Wrocławia, a w ostatnim okresie korzystne dla tego miasta zmiany administracyjne wzmocniły procesy towarzyszące przekształceniom miast sudeckich w ośrodki typu prowincjonalnego.

Przestrzeń w funkcji osadniczej odgrywa również rosnącą rolę na przełomie XX i XXI stulecia. Jest to z jednej strony wynik narastającego w ostatnich latach procesu polegającego na nabywaniu przez mieszkańców Wrocławia działek budowlanych i domów na obszarach górskich i podgórskich, z drugiej zaś – ograniczania przez przepisy prawa środowiskowego oraz prawa z zakresu zagospodarowania przestrzennego dostępu do terenów górskich, co podwyższa ich rynkowy współczynnik rzadkości. W efekcie funkcja osadnicza przestrzeni w Sudetach znalazła się w konflikcie z funkcjami rolniczą i ekologiczną. O ile funkcja rolnicza traci na znaczeniu ze względu na zaznaczone wyżej niskie walory bonitacyjne gleb sudeckich, o tyle funkcje ekologiczne, zwłaszcza związane z ochroną środowiska przyrodniczego, zyskują na znaczeniu. To utrudnia rozwój funkcji osadniczej w Sudetach. Konflikt obu funkcji jest negatywnie postrzegany przez lokalną administrację i często przez mieszkańców. Dla władz samorządowych funkcja osadnicza tworzy lepsze ekonomiczne perspektywy rozwoju niż funkcje ekologiczne, natomiast lokalna społeczność często nie posiada dostatecznej wiedzy i świadomości ekologicznej, aby docenić i umieć wykorzystać walory przyrodnicze środowiska. Konflikty tego

⁶ Por. S. Czaja, *Wpływ cieków wodnych...*, s. 17–48.

⁷ Problem ten został szerzej omówiony w pracy: A. Becla, A. Ciechelska, S. Czaja, *Podstawowe determinanty rozwoju małych miast regionu wałbrzyskiego na początku XXI stulecia*, w: *Rozwój miast i zarządzania gospodarką miejską*, red. J. Ślodziak, Opole 2004, s. 193–211.

typu są widoczne w wielu miejscach Sudetów, zwłaszcza w pobliżu obszarów chronionych, takich jak: parki narodowe, rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe czy obszary chronionego krajobrazu⁸. Ten sam problem dotyczy także elementów infrastruktury techniczno-ekonomicznej.

5. Antropogenna degradacja ziemi w Sudetach

Degradacja ziemi może przybierać wiele różnych form (tab. 2). Wszystkie one są widoczne na obszarze Sudetów i Przedgórze Sudeckiego. Pierwszą z nich jest deforestacja, bardzo symptomatyczna na obszarach górskich. Wylesienie jest wywoływane gospodarczym wykorzystaniem drewna czy zajmowaniem przestrzeni na działalność rolniczo-hodowlaną i osadnictwo. W ostatnich dekadach wzrosła rola czynników degradujących środowisko przyrodnicze, zwłaszcza generujących kwaśne deszcze gazów i pyłów. Te czynniki deforestacji przyczyniły się do wylesienia znacznych połaci lasów w Górach Izerskich, Karkonoszach i w pasmach otaczających Kotlinę Kłodzką.

Deforestacja prowadzi do podwyższonej erozji gleb, zwłaszcza przez przyspieszone spływy wód⁹. Erozją zagrożona jest większość gleb na terenie Sudetów. Jej powody związane są z: 1) rolniczym użytkowaniem gleby, 2) brakiem odpowiedniej pokrywy roślinnej, 3) czynnikami geomorfologicznymi, a zwłaszcza nachyleniem powierzchni i 4) nawalnymi, zwiększonymi opadami na terenach górskich.

Zakwaszenie gleb w Sudetach związane jest z emisją ditlenku siarki oraz tlenków azotu pochodzących z terenu Sudetów (Turoszów, lokalne ciepłownie i kotłownie, paleniska domowe czy transport) lub z przerzutami transgranicznymi (z obszaru Niemiec czy Czech). W efekcie następuje zakwaszenie gleb na dużych przestrzeniach Sudetów, obejmujące obecnie 3/4 wszystkich gleb.

Alkalizacja jest obok zakwaszenia drugim poważnym problemem chemicznej degradacji gleb na obszarze Sudetów. Badania prowadzone przez Wojewódzki Inspektorat Ochrony Środowiska we Wrocławiu oraz przez wyspecjalizowane instytucje zajmujące się ochroną gleb potwierdzają takie zagrożenia w licznych miejscach na terenie Przedgórze Sudeckiego i Sudetów. Alkalizacja związana jest z depozycją metali ciężkich pochodzących z zakładów wapienniczych, hut metali (np. miedzi) i zakładów chemicznych. Na terenie Sudetów i w ich pobliżu znajduje się wiele takich podmiotów gospodarczych. Źródłami depozycji są również samochody, zwłaszcza ciężarowe, oraz maszyny budowlane.

⁸ Por. *Konflikty i współpraca w realizacji strategii ekorozwoju*, red. S. Czaja, Wrocław 2003.

⁹ Por. M. Grabowska, *Finansowanie systemu zapobiegania i likwidacji szkód powodziowych w Polsce* [dysertacja doktorska], Akademia Ekonomiczna, Wrocław 2002.

Tabela 2. Podstawowe formy i przyczyny degradacji gleby

Formy degradacji gleby	Przyczyny
Deforestacja	niszczenie naturalnej pokrywy roślinnej i zaburzenie stosunków wodnych
Erozja gleby	oddziaływanie siły wiatru i wody
Zakwaszenie gleby	opady tlenków siarki i azotu oraz rodników kwasów (kwaśne deszcze)
Alkaliczacja gleby	emisja zanieczyszczeń w rejonach cementowni, zakładów wapienicznych, hut metali i zakładów chemicznych
Intoksykacja gleby	zanieczyszczenie substancjami chemicznymi, metalami ciężkimi, substancjami ropopochodnymi czy pestycydami
Deformacja powierzchni	nadmierne używanie ciężkiego sprzętu rolniczego i innego
Wyjałowienie gleby	pozbawienie gleby składników pokarmowych i zaburzenie równowagi jonowej
Niszczenie struktury mikrobiologicznej	zmiana struktury mikroorganizmów ze względu na wielokrotne zmiany fizyko-chemiczne
Zasolenie gleby	nawadnianie i przesuszanie, działanie wód kopalnianych, nadmierne nawożenie i stosowanie soli do zimowego utrzymania dróg
Ubytki próchnicy	erozja, przysypywanie gleby innymi substancjami (odpadami) i gruntem bezglebowym
Mechaniczne zanieczyszczenia gleby	wprowadzanie struktur słabo rozkładalnych o dużych gabarytach (powyżej 1 mm), np. gruzu, piasku, odpadów komunalnych i przemysłowych itp.
Utrata powierzchni	przeznaczanie gleby na cele nierolnicze i nieleśne

Źródło: opracowanie na podstawie: A. Becla, S. Czaja, *Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania*, Wrocław 2006, rozdz. 4.5.2.

Chemiczna degradacja gleb górskich związana jest również z intoksykacją i zasoleniem. Intoksykacja wywoływana jest depozycją różnych substancji chemicznych, w tym pestycydów oraz związków ropopochodnych. Ich źródłem jest transport (spływy powierzchniowe), sektor komunalno-bytowy i rolnictwo. Ze względu na rozwiniętą sieć osadniczą i gęste zaludnienie powierzchni intoksykacja występuje w różnym zakresie, na całym obszarze Sudetów. Rozproszenie jej źródeł i różnorodność substancji czyni to zagrożenie niezwykle trudnym do ograniczenia. Zasolenie gleby związane jest natomiast z wykorzystaniem nawozów sztucznych w rolnictwie oraz soli w drogownictwie (w czasie zimy).

Degradacja gleb w Sudetach łączy się również z różnymi formami mechanicznego oddziaływania człowieka na ten komponent środowiska przyrodniczego. Deformacja powierzchni ziemi powodowana jest wykorzystaniem ciężkiego sprzętu rolniczego, budowlanego, górniczego i używanego w gospodarce leśnej. Górskie gleby bardzo łatwo ulegają wyjałowieniu, a ich struktura mikrobiologiczna jest bardzo nietrwała. W wyniku aktywności człowieka

i naturalnych zjawisk przyrodniczych gleby górskie ulegają mechanicznym przekształceniom. Na obszarze Sudetów znajdujemy liczne przykłady historycznych i aktualnych form takich przekształceń, wywołanych powodziami czy osunięciami materiału skalnego. Szczególnie znacznie ma tu górnictwo, zwłaszcza górnictwo skalne.

Rozróżnić można kilka etapów antropopresji na środowisko przyrodnicze w Sudetach (tab. 3). Pierwszy etap – prekursorski – związany jest z pierwotną ekspansją osadnictwa i upraw rolnych oraz hodowli na przedgórzu i w kolejnych partiach gór. Takiej aktywności towarzyszyło zbieractwo roślin i polowania epizodyczne. Ekspansja ta rozwijała się zwłaszcza wzdłuż cieków wodnych, co nie pozostaje bez śladu w ekosystemach nadrzecznych.

Tabela 3. Etapy rozwoju antropopresji w regionie Sudetów

Etap	Czas trwania	Charakterystyka głównych form antropopresji
Pierwszy – prekursorski	od X do XIII w.	pierwotne osadnictwo – tradycyjne rolnictwo – lokalne pasterstwo – zbieractwo roślin – polowania epizodyczne
Drugi – pierwszej fali	od XIII do XVI w.	górnictwo metali – pozyskiwanie minerałów – produkcja rzemieślnicza – uprawa roślin surowcowych
Trzeci – stabilizacji pierwotnej	od XVI do XVIII w.	rozwój osadnictwa – intensyfikacja rolnictwa i hodowli – rzemiosło <i>quasi</i> -przemysłowe
Czwarty – ekspansji	od XVIII do XIX w.	produkcja przemysłowa – ekstensywne górnictwo – ostatnia faza rozwoju osadnictwa – rolnictwo industrialne – początki turystyki i lecznictwa
Piąty – stabilizacji wtórnej	od końca XIX do lat 70. XX w.	koniec rozwoju osadnictwa – stabilizacja produkcji przemysłowej i rolniczej – rozwój turystyki i lecznictwa – początki działalności ochronnej i ograniczania antropopresji
Szesty – ekorozwoju	przełom XX i XXI w.	rozwój działalności ochronnej – tworzenie podstaw strategii rozwoju zrównoważonego (ekorozwoju) – likwidacja skutków wcześniejszej antropopresji – renaturyzacja

Źródło: opracowanie własne.

Etap drugi – pierwszej fali – rozwijał się na terenie Sudetów od XIII do XVI stulecia i obejmował rozwój górnictwa, zwłaszcza górnictwa metali. Szeroko pozyskiwano również minerały. Rozwijała się produkcja rzemieślnicza i towarzysząca jej uprawa roślin surowcowych (np. lnu czy chmielu). Pod uprawy te zajmowano obszary naturalnych ekosystemów.

Etap trzeci – stabilizacji pierwotnej – obejmuje okres od XVI do XVIII stulecia i łączy się z dalszym rozwojem osadnictwa, które pojawia się w wysokich partiach gór. Towarzyszy mu intensyfikacja rolnictwa i hodowli, które również wkraczają w najwyższe partie gór.

Etap czwarty – ekspansji – obejmował okres XVIII i XIX stulecia. W trakcie jego trwania nastąpił związany z pierwszą rewolucją przemysłową rozwój produkcji przemysłowej oraz ekstensywnego górnictwa. Na obszarze Sude-

tów dotyczyło ono węgla kamiennego w okolicach Wałbrzycha, Nowej Rudy i Boguszowa-Gorc. W tym okresie powstały ostatnie osady na terenie wyższych partii gór. W kotlinach górskich i na obszarze przedgórze rozwinęły się uprawy o charakterze industrialnym oraz intensywne hodowla bydła i trzody chlewnej. Pod koniec tego okresu nastąpił rozwój nowych form aktywności gospodarczej, zwłaszcza turystyki i lecznictwa uzdrowiskowego.

Etap piąty – stabilizacji wtórnej – trwał od końca XIX stulecia do lat 70. XX w. Charakteryzował się zakończeniem procesu osadnictwa po zajęciu wszystkich możliwych terenów pod zabudowę. Gospodarka rozwijana na terenie Sudetów w postaci produkcji przemysłowej i rolniczej ustabilizowała się na wysokim poziomie, ponieważ wyczerpały się jej tradycyjne czynniki rozwoju. Szybko rozwijał się natomiast sektor turystyczno-hotelarski oraz leczniczo-rehabilitacyjny. W okresie tym mamy do czynienia z pierwszymi formami działalności ochronnej, zapoczątkowanej w Cesarstwie Niemieckim od ochrony obiektowej. Na terenie Sudetów ochrona taka obejmowała nie tylko obiekty pochodzenia naturalnego, ale również pozostałości wcześniejszej działalności gospodarczej (np. średniowieczne sztolnie).

Etap szósty – ekorozwoju – rozpoczął się w trzech ostatnich dekadach XX stulecia i trwa do chwili obecnej. Charakteryzuje się szybkim rozwojem działalności ochronnej i redukcją dotychczasowych, najbardziej obciążających środowisko przyrodnicze form aktywności gospodarczej (tradycyjnego przemysłu, industrialnego rolnictwa, górnictwa węgla kamiennego). Pojawiają się pierwsze koncepcje strategii ekorozwoju (rozwoju zrównoważonego) wraz z programami wykonawczymi. Podejmowane są również próby likwidacji skutków wcześniejszej antropopresji. Obejmują one również renaturyzację.

6. Ziemia jako element funkcji turystycznej w Sudetach

Sudety należą do najbardziej atrakcyjnych turystycznie obszarów w Polsce. Cechą przestrzeni górskiej jest to, że sezon turystyczny jest całoroczny, co zwiększa możliwości i sposoby wykorzystania tej przestrzeni w celach turystycznych. Presja turystyki na góry znana jest w Europie od kilku stuleci i zaowocowała rozbudowaną siecią infrastruktury turystycznej, której głównymi elementami w Sudetach są: pensjonaty i obiekty noclegowe, obiekty gastronomiczne, szlaki turystyczne, narciarskie trasy zjazdowe i inne obiekty sportów zimowych oraz towarzyszące urządzenia turystyczne (np. parkingi, szalasy turystyczne itp.). Infrastruktura turystyczna tworzy w przestrzeni Sudetów gęstą sieć elementów.

Tradycyjna turystyka górską oznacza w sezonie letnim piesze wędrówki po szlakach i poza nimi, natomiast zimą – zjazdy na stokach. Nadmierna eksploatacja przestrzeni turystycznej niesie ze sobą zagrożenia dla ekosystemów i generuje konflikty, zwłaszcza na obszarach chronionych – w Karkonoskim

Parku Narodowym i w Parku Narodowym Gór Stołowych. Utrudniona jest lokalizacja nowych obiektów turystycznych. Tradycyjna turystyka w Sudetach dotarła do granic swojego rozwoju. Dowodem na to może być poziom obciążenia niektórych kurortów górskich: Karpacza i Szklarskiej Poręby. Pierwsza sytuacja tego typu wystąpiła na przełomie XIX i XX stulecia, kiedy działalność Riesengebirge Verbund doprowadziła do pełnego zatłoczenia przestrzeni turystycznej Sudetów.

Ograniczenie konfliktów między funkcją turystyczną przestrzeni Sudetów a innymi funkcjami może opierać się na rozwoju nowych form turystyki, zwłaszcza w postaci agroturystyki czy ekoturystyki. Ostatnie 15-lecie przyniosło wiele inicjatyw w tym zakresie. Szczególne znaczenie ma tu działalność Ekolandu. Nie da się natomiast jednoznacznie zidentyfikować skutków takiej turystyki dla przestrzeni Sudetów. Wymaga to dalszych pogłębionych studiów.

7. Przeobrażenia ekosystemów przyrodniczych w Sudetach

Sudety stanowią rozległą (260 na 80 km) przestrzennie krainę geomorfologiczną o górskim charakterze. Dzielą się na trzy zasadnicze części – Sudety Wschodnie, Sudety Środkowe i Sudety Zachodnie, obejmujące wiele mniejszych pasm górskich. Znaczna część tej krainy (ok. 2/3) znajduje się na terenie Republiki Czeskiej, a pozostała część – w Polsce. Nie są to góry wysokie, nawet jak na europejskie standardy, ponieważ swoją kulminację osiągają na wysokości 1602 m n.p.m. (szczyt Śnieżka w Karkonoszach). Na Sudety Wschodnie w Polsce składają się takie części, jak: Góry Opawskie, Góry Śnieżnickie, Góry Bialskie i Góry Złote oraz Kotlina Kłodzka. Sudety Środkowe tworzone są m.in. przez: Góry Orlickie, Wzgórza Lewińskie, Góry Bystrzyckie, Góry Stołowe, Góry Bardzkie, Góry Sowie, Góry Wałbrzyskie oraz Góry Kamiennie, złożone z Gór Suchych i Gór Kruczych oraz Kotlina Kamiennogórska. Natomiast część zachodnią Sudetów tworzą Góry Kaczawskie z Górami Ołowianymi, Rudawy Janowickie z Górami Sokolimi, Karkonosze z Grzbietem Lasockim i Góry Izerskie oraz Kotlina Jeleniogórska.

Budowa geologiczna tego obszaru jest bardzo urozmaicona i była jedną z przyczyn wczesnej penetracji tych terenów przez człowieka. Poszukiwał on tutaj wielu użytecznych minerałów i rud. Najstarsza część – Góry Sowie – pochodzi z archaiku i liczy około 2 miliardy lat. Każda późniejsza era, okres czy epoka geologiczna pozostawiły swoje ślady na obszarze dzisiejszych Sudetów. Zostały one wypiętrzone przez ortogenezę kaledońską, a następnie zrównane w dewonie. Były wielokrotnie zalewane przez morza. W karbonie ruchy litosfery oraz warunki klimatyczno-roślinne sprzyjały tworzeniu się złóż węgla kamiennego w Zagłębiu Wałbrzyskim. Kolejne ślady pozostawił mezozoik. Współczesna forma Sudetów jest efektem procesów geologicznych

i geomorfologicznych w kenozoiku – ortogenezy alpejskiej, kolejnych glacjałów oraz ciągłego procesu erozji i denudacji.

Flora Sudetów jest względnie uboga. Liczy zaledwie ok. 200 gatunków. Tworzą one trzy grupy roślinne związane z trzeciorzędem (np. borówka czarna, borówka brusznica, tomka wonna, śmiałek darniowy czy śmiałek pogięty), plejstocenem (np. różaniec górski, brzoza karłowata, fiołek dwukwiatowy, malina moroszka, wierzba zielna, turzyca skąpokwiatowa, wełnianeczka alpejska czy skalnica śnieżna) oraz holocenem (np. prosiennicznik gładki, wrzosiec bagienny czy poryblin jeziorny). Rośliny te rozwijają się w typowy dla ekosystemów górskich piętrowy układ – obejmujący regiel dolny (od 500 do 1000 m n.p.m.), regiel górny (od 1000 do 1250 m n.p.m.), piętro subalpejskie (do 1500 m n.p.m.) oraz piętro alpejskie. Wiele gatunków to rośliny pionierskie. Cechą charakterystyczną flory Sudetów jest dominacja obszarowa gatunków wprowadzonych i użytkowanych przez człowieka. Dotyczy to roślin uprawnych oraz niektórych gatunków drzew czy traw.

Fauna Sudetów związana jest bezpośrednio ze światem roślinnym. Zależy także od działalności człowieka (gatunki sprowadzone, jak np. mufion, bażant, pstrąg tęczy czy rak amerykański). W przypadku fauny dominacja gatunków antropogennych jest jeszcze bardziej wyraźna niż w przypadku roślin. Zwierzęta użyteczne gospodarczo i wykorzystywane przez człowieka wraz z gatunkami synantropijnymi stanowią zasadniczą część świata zwierzęcego na obszarze Sudetów.

Sudety są obszarem górskim, który z reguły opanowany jest przez ekosystemy wrażliwe. I nie ma tu znaczenia, czy tego typu ekosystemy mają charakter antropogeniczny, czy naturalny, ponieważ ich wysoki stopień wrażliwości warunkowany jest czynnikami abiotycznymi, zwłaszcza glebą, czynnikami pogodowymi i warunkami hydrograficznymi. Przed ekspansją człowieka były to w dolnych partiach (podgórze) łąki i ekosystemy nadrzeczne oraz lasy liściaste, podgórskie dębowo-grabowe. Na poziomie regła dolnego były to lasy bukowe na glebach wapiennych, żyznych i średniożyźnych, lasy jodłowo-świerkowe gleb ubogich oraz lasy świerkowe gleb bardzo ubogich. Piętro regła górnego jest strefą borów świerkowych, przy niewielkim udziale limby. Są tu również śródleśne łąki. Piętro subalpejskie to obszar górskich hal (łąk), pozbawiony lasów, z dużymi partiami kosodrzewiny. Górne partie Sudetów (np. Równia pod Śnieżką, Polana Jakuszycka) zajmują obszary torfowiskowe.

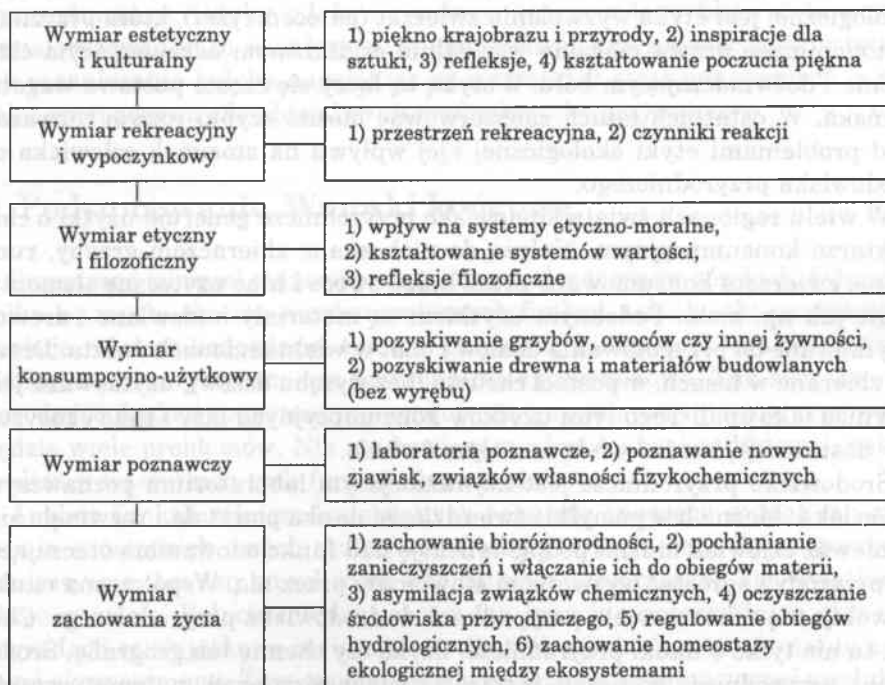
Działalność gospodarcza i osadnictwo doprowadziły do pojawienia się zupełnie innych, mocno zmodyfikowanych ekosystemów. Były to pola uprawne o monokulturowym charakterze. Pojawiły się również przesycone organizmami synantropijnymi ekosystemy obszarów wsi i górskich miasteczek. Zmianie uległy również obszary leśne, mocno przetrzebione przez działalność pastersko-rolniczą, hutnictwo szkła i żelaza oraz przez osadnictwo. W miejsce lasów mieszanych pojawiły się lasy świerkowe. Ze swoich siedlisk wypartych zostało wiele gatunków roślin i zwierząt, zarówno w wyniku nadmiernego

użytkowania czy przekształcania ich naturalnych siedlisk, jak i przez wprowadzenie gatunków konkurencyjnych.

8. Pozaekonomiczne funkcje ziemi (przestrzeni) w Sudetach

Środowisko przyrodnicze poza użytkami ekonomicznymi jest również źródłem wielu dodatkowych walorów. Łączą się one z istnieniem naturalnych krajobrazów, ekosystemów i użytków pozaekonomicznych.

Ekosystemy (zwłaszcza leśne) spełniają wiele pozagospodarczych funkcji związanych z wpływem na pogodę i klimat, z oczyszczaniem atmosfery ziemskiej z dwutlenku węgla, zachowaniem bioróżnorodności we wszystkich jej formach, regulowaniem stosunków wodnych, produkcją biomasy użytkowanej poza produkcją przemysłową (grzyby, owoce leśne, drewno opałowe użytkowane bez wycinki) oraz z wchłanianiem niektórych zanieczyszczeń i wprowadzaniem ich jako użytecznych substancji do biogeochemicznych obiegów materii. Naturalne krajobrazy i ekosystem zawierają ponadto wiele użytków pozaekonomicznych, dotyczących sfery estetycznej czy etycznej (rys. 3).

Rys. 3. Podstawowe pozaekonomiczne użytki środowiska przyrodniczego

Źródło: A. Becla, S. Czaja, *Ekologiczne podstawy procesów gospodarowania*, Wrocław 2006.

Pierwszą grupę użytków pozagospodarczych stanowi wymiar estetyczny i kulturowy. Środowisko przyrodnicze inspiruje artystów pięknem krajobrazu i przyrody. Wpływa na kształtowanie się poczucia piękna u poszczególnych osób oraz w grupach społecznych, a także wzbudza liczne refleksje estetyczne. Inną ważną grupą użytków pozaekonomicznych jest wymiar rekreacyjny i wypoczynkowy. Środowisko przyrodnicze jest przestrzenią, gdzie ma miejsce rekreacja i wypoczynek, a jednocześnie w ramach środowiska przyrodniczego funkcjonują czynniki warunkujące tę rekreację i wypoczynek, jak np. światło słoneczne, czysta woda, zachowane krajobrazy czy niezanieczyszczone powietrze atmosferyczne.

Środowisko przyrodnicze generuje również użytki w wymiarze etycznym i filozoficznym. Jak dowodzą badania nad rozwojem systemów etyczno-moralnych, stosunek do środowiska przyrodniczego i jego poszczególnych komponentów oraz elementów wpływa na ich postać. Przykładem może być etyka ekologiczna, etyka franciszkańska czy inne postacie etyki. Etyka ekologiczna wzywa do humanitarnego stosunku człowieka w relacji do istot żywych i określa warunki usprawiedliwiające ingerencję człowieka w przyrodę. Etyka ta opiera się na przekonaniu, że wartością jest każde życie, niezależnie od podmiotowości moralnej danej istoty. Prawa przyrody odgrywają doniosłą rolę w konstytuowaniu ludzkiego i pozaludzkiego życia. Pewną odmianą etyki ekologicznej jest etyka wyzwolenia zwierząt (patocentryzm), która przyznaje autonomiczne prawa moralne wszystkim organizmom odczuwającym cierpienie i doświadczającym bólu. Z etyką tą łączy się często postawa wegetariańska. W ostatnich latach zaobserwować można szybki rozwój rozważań nad problemami etyki ekologicznej i jej wpływu na stosunek człowieka do środowiska przyrodniczego.

W wielu regionach świata środowisko przyrodnicze generuje użytki o charakterze konsumpcyjnym. Należą do nich znane zbieraczom grzyby, runo leśne, zwierzęta konsumowane przez ludzi, owoce i inne użyteczne elementy, takie jak np. zioła. Podobnym użytkowaniem są materiały budowlane i drewno użytkowane do przygotowania domów i chat w wielu regionach świata. Drewno zbierane w lasach, w postaci chrustu (bez wyrębu drzew), użytkowane jest również jako opał. Tego typu użytków konsumpcyjnych lasy i inne ekosystemy dostarczają bardzo wiele na całym świecie.

Środowisko przyrodnicze jest najważniejszym laboratorium poznawczym człowieka. Można bez pomyłki stwierdzić, że nauka powstała i rozwinęła się, ponieważ człowiek musiał podjąć refleksję nad funkcjonowaniem otaczającej go przyrody i sprostać wyzwaniom stawianym przez nią. Współczesna nauka odwołuje się także w wielu przypadkach do środowiska przyrodniczego. Chodzi tu nie tylko o nauki przyrodnicze, fizykę czy chemię lub geografię. Środowisko przyrodnicze pozostaje inspiracją wielu rozwiązań matematycznych, technicznych i ekonomicznych (społecznych). Wiele konstrukcji architektonicznych czy rozwiązań inżynierskich powstało jako naśladownictwo roz-

wiązań przyrodniczych. Socjobiologia odwołuje się do przyrodniczych zasad rządzących społeczeństwem ludzkim itp. W środowisku przyrodniczym odkrywa się wiele użytecznych dla człowieka substancji, zjawisk czy właściwości. Medycyna niekonwencjonalna (alternatywna) opiera się na wykorzystaniu naturalnych substancji. Można je traktować jako pozaekonomiczne użytki środowiska przyrodniczego.

Środowisko przyrodnicze generuje też użytki, które często pozostają niedocenione, a które warunkują istnienie ludzkiego życia. Odbywa się to dzięki zachowaniu bioróżnorodności genetycznej, gatunkowej i siedliskowej. Ekosystemy pochłaniają zanieczyszczenia i włączają je do obiegu materii, oczyszczając w ten sposób środowisko przyrodnicze. Rośliny asymilują również dwutlenek węgla i inne gazy cieplarniane, regulując klimat i warunki pogodowe w skali całego świata i w skali lokalnej (mikroklimat). Lasy są bardzo dobrym absorbentem hałasu i jonizują powietrze; wydzielają ponadto specyficzne substancje bakteriobójcze (fitoncyny). W różnym zakresie poszczególne ekosystemy regulują gospodarkę wodną i obiegi hydrologiczne. W efekcie sprzyjają zachowaniu homeostazy ekologicznej i równowagi między poszczególnymi ekosystemami.

Zagrożenie naturalnych krajobrazów, ekosystemów i bioróżnorodności wpływa negatywnie na rozmiary pozaekonomicznych użytków środowiska przyrodniczego. Gdyby udało się jednoznacznie zidentyfikować te użytki i zwaloryzować je, to rozmiary strat ponoszonych przez społeczności z tytułu ich ograniczania byłyby największe ze wszystkich strat ponoszonych w wyniku antropogennych oddziaływań na środowisko przyrodnicze.

9. Podsumowanie. Wnioski końcowe

Przestrzeń (ziemia) stanowi podstawowy walor terenów górskich. Odgrywa kilka ważnych, chociaż nierównomiernych funkcji, takich jak: produkcyjne funkcje rolniczo-hodowlane, funkcje osadnicze i infrastrukturalne, funkcje ekologiczne i turystyczne czy przyrodniczo-ekosystemowe. Tak szeroka różnorodność funkcji przestrzeni powoduje, że gospodarowanie nią generować będzie wiele problemów. Nie ma bowiem możliwości bezkonfliktowej, pełnej realizacji wszystkich tych funkcji równocześnie.

Analiza funkcji rolniczo-hodowlanych pokazuje znaczący spadek ich znaczenia w ostatnich dwóch stuleciach. Gleby górskie należą do najgorszych bonitacyjnie, bardzo wrażliwych ekologicznie i tworzących się wyjątkowo długo w czasie. Relacje między czasem ich kreacji a potencjalnym okresem degradacji są wyjątkowo niekorzystne dla gleb górskich, w porównaniu z innymi ekosystemami. Tego typu gleby nie nadają się do intensywnej produkcji rolnej, w tym hodowlanej. Procesy zachodzące w ostatnich trzech dekadach potwierdzają ograniczenie rolniczych funkcji przestrzeni w Sudetach.

Ze względu na wielowiekowe tradycje przestrzeń Sudetów jest silnie związana z funkcjami osadniczymi i infrastrukturalnymi. Rola tej funkcji w przypadku Sudetów nie maleje, co jest związane z wyraźnymi procesami nabywania działek budowlanych i nieruchomości na tym obszarze przez mieszkańców Wrocławia. Ta rosnąca rola funkcji osadniczej i infrastrukturalnej staje w wyraźnej opozycji do innych funkcji przestrzeni w Sudetach, co generuje coraz liczniejsze konflikty.

Funkcje ekologiczne przestrzeni łączą się z różnymi formami degradacji środowiska przyrodniczego. Są one szczególnie widoczne na terenach górskich, gdzie siła negatywnego oddziaływania wzmocniana jest synergicznie wrażliwością ekosystemów i komponentów środowiska przyrodniczego. Powoduje to konieczność nowego podejścia do polityki ekologicznej na obszarach górskich i modyfikacji lokalnych strategii rozwoju zrównoważonego. Jest to tym ważniejsze, że tereny górskie oddziałują na inne obszary położone wokół pasm górskich (np. powodzie, wpływy pogodowo-klimatyczne).

Bardzo ważną funkcją jest również funkcja turystyczna, uważana za tak istotną, że często na niej opiera się lokalne strategie rozwoju. Funkcja turystyczna, zwłaszcza związana z tradycyjną turystyką, generuje konflikty z funkcjami przyrodniczą i ekologiczną. To wymaga zmiany podejścia do funkcji turystycznej, zwłaszcza przez rozwój bardziej „miękkich” środowiskowo form aktywności turystycznej.

Funkcje przyrodnicze w Sudetach są mocno zredukowane z powodu daleko posuniętych antropogennych przekształceń ekosystemów górskich i zaniku wielu gatunków roślin. Funkcje te są realizowane szczególnie przez tworzenie obszarowych (parki narodowe, rezerваты, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu) i gatunkowych form ochrony przyrody w górach. W chwili obecnej ochronie podlegają również coraz częściej przekształcane przez człowieka ekosystemy.

Przestrzeń odgrywa również bardzo istotną rolę w generowaniu wielu pozaekonomicznych funkcji środowiska przyrodniczego. Powyższe funkcje przestrzeni (ziemi) i dostrzeżone na przykładzie Sudetów zjawiska skłaniają do sformułowania wniosku o potrzebie szerszego badania tych problemów i stworzenia naukowych podstaw gospodarowania przestrzenią na terenach górskich.

Means of land using in the under mountains and mountains space in Sudeten Mountains Region

Summary

In the article authors have presented land using in Sudeten Mountains Region. In the first part, they are discussing economic and beyond economic functions of land. There are: soil as an economic factor in agriculture, space in tourism services, space of ecosystems and so on. In the second part authors have discussed agricultural land using in Sudeten Mountains. In the next parts authors have analyzed urban- and rural system in this region. Authors have presented size of anthropopressure in Sudeten Mountains, too.

Maria ŚMIGIELSKA*

Uwarunkowania i kierunki rozwoju usług turystycznych na obszarach wiejskich w wybranych krajach Unii Europejskiej

1. Wstęp

Urlop w gospodarstwie wiejskim nie jest nowym rodzajem urlopu, który powstał w trakcie chwilowego „zwrotu ku naturze, romantyczności, nastrojowości i swojskości”, a jego obecna forma jest raczej wynikiem ponad stuletniego rozwoju w ramach wzrostu zainteresowania turystyką. Najpierw było to tzw. letnisko, gdzie oferowano gościom pomieszczenia, które najczęściej przypadkiem były wolne, nie podejmując w tym względzie żadnych inwestycji. Co się tyczy urlopowiczów, obok mieszkańców miast chodziło tu także o krewnych gospodarzy, którzy urlop na wsi spędzali nieodpłatnie. Po II wojnie światowej turystyka ogólnie przeżyła hossę. Zainteresowanie urlopem na wsi lub w gospodarstwie chłopskim wzrosło głównie z końcem lat 50.¹ Odpowiednio do wyposażenia kwater rozwinął się także *image* turystyki w zagrodach chłopskich jako bardzo prosty i niedrogi sposób spędzania urlopu, a zainteresowane nim były przede wszystkim rodziny mające dzieci. Począwszy od lat 70. coraz bardziej zmieniały się wymagania w zakresie popytu oraz sposób zachowań nabywców, co z kolei spowodowało konieczność odpowiedniego

* Dr Maria Śmigielka, Uniwersytet Opolski.

¹ Jeszcze w połowie lat 60. standard usług oferowanych w gospodarstwach wiejskich, np. w Niemczech, był bardzo niski. Jak wynika z katalogu „Wakacje w chłopskiej zagrodzie”, który w 1966 r. ukazał się po raz pierwszy – 12% pokoiów było wtedy bez wody bieżącej, 38% miało tylko zimną wodę i tylko połowa mieszkań wyposażona była w ciepłą wodę. Większość zagród chłopskich miała łazienkę, która udostępniana była gościom. Pokój mieszkalny służył także gościom jako salon.

dopasowania ofert. Wobec zmniejszającego się zainteresowania tą formą urlopu oraz wzrastającego nacisku ze strony konkurencji i bardziej krytycznych gości żaden oferent urlopu w zagrodzie wiejskiej nie może obecnie pozwolić sobie na zaoferowanie minimalnego standardu. Jeśli chce pozostać konkurencyjny i reagować na rosące wymagania odnośnie do komfortu, zakresu usług i możliwości aktywnego organizowania wolnego czasu, to musi on oprócz oferty podstawowej opracować atrakcyjne oferty ukierunkowane na grupy wiekowe i tym samym przeciwstawić się pogładowi wyrażonemu w formule: „tanio, skromnie, nudno”. Celem niniejszego artykułu jest określenie kierunków i trendów rozwoju usług turystycznych na obszarach wiejskich w wybranych krajach Unii Europejskiej w zakresie ich popytu i podaży. Analizę przeprowadzono na podstawie dostępnych materiałów studyjnych (pochodzących głównie z wymiany doświadczeń partnerów współpracujących przy opracowywaniu założeń rozwoju turystyki w województwie opolskim) oraz badań własnych autorki, przeprowadzonych w latach 2000–2003 na terenie Niemiec przez studentów i słuchaczy Policealnych Studiów Obsługi Ruchu Turystycznego, odbywających praktyki zawodowe w wybranych przedsiębiorstwach świadczących usługi turystyczne.

2. Ważniejsi europejscy oferenci turystyki na obszarach wiejskich

W Europie najważniejszymi oferentami turystyki na obszarach wiejskich są: Francja, Austria, Niemcy i Irlandia. Od wielu lat państwa te są obecne na rynku i dysponują bardzo dobrą wiedzą o rynku. W krajach tych turystyka na obszarach wiejskich jest obecnie produktem ustabilizowanym i częściowo bardzo zróżnicowanym. Nowym podmiotom rynkowym nie jest się więc łatwo utrzymać. Muszą one nie tylko oferować podobny standard, jak inni konkurenci, ale także przez odpowiedni marketing stworzyć własne produkty. Poniżej scharakteryzowano w skrócie oferty poszczególnych krajów europejskich.

2.1. Oferta w Austrii

Odnośnie do rozmiaru, struktury, organizowania i lansowania oferty „Urlop w wiejskiej zagrodzie” Austria – w porównaniu z innymi krajami europejskimi – zajmuje przodujące miejsce na rynku turystycznym². Kwaterami

² W 2003 r. ogółem prawie 21 300 austriackich rodzin chłopskich zaoferowało pokoje i mieszkania wczasowe, tak że do dyspozycji było ok. 220 000 łóżek. Stanowi to 1/5 całkowitej austriackiej podaży łóżek. Znaczna ich część przypadła w 2003 r. na mieszkania wakacyjne i na sferę osób trudniących się zawodowo usługami w zakresie wakacyjnego wypoczynku, a prawie 84 000 łóżek – na ponad 11 100 kwater prywatnych w zagrodach wiejskich

prywatnymi są miejsca zakwaterowania w gospodarstwie rolnym, które w ramach urlopu w zagrodzie wiejskiej oferuje maksymalnie 10 łóżek. O typowej zagrodzie wiejskiej mówi się w Austrii także jeszcze w przypadku zagród, które oferują do 30 łóżek. Kwatery różnią się znacznie standardem. Wiele zagród wiejskich w Austrii oferuje jednak usługi specjalne, wykraczające poza ofertę minimalną, dotyczące zakwaterowania i wyżywienia, oraz szersze możliwości – częściowo bardzo specyficzne – wypoczynku i spędzania wolnego czasu, ponieważ zwykłymi i niezróżnicowanymi propozycjami zainteresowani są tylko nieliczni goście. W celu podniesienia poziomu jakości usług podejmuje się działania dwukierunkowe. Z jednej strony stosuje się następującą filozofię produktu: „mało określona struktura, osobisty, bliski naturze”, z drugiej strony od 1993 r. wszystkie gospodarstwa chłopskie zajmujące się wynajmem mogą poddać się jednolitej klasyfikacji federalnej, w wyniku której kwatery w zagrodzie wiejskiej wynajmowane wczasowiczom, oznaczone są – odpowiednio do standardu – od jednego do czterech „kwiatów”. Aby zostać przyjętym do klasyfikacji, zagroda musi spełniać szereg warunków. Kierując się filozofią produktu, granicy 30 łóżek nie powinno się przekroczyć; w przeciwnym wypadku zagrody muszą być odpowiednio oznaczone. Dalszymi warunkami klasyfikacji są m.in.: członkostwo zagrody w Związku na Rzecz Urlopu w Zagrodzie Wiejskiej lub w innym regionalnym kole wynajemców, regularne uczestnictwo wynajmującego w seminariach i zajęciach dokształcających w zakresie spędzania urlopu w zagrodzie wiejskiej, sprzedaż co najmniej trzech produktów wiejskich, wykonanych w domu. Muszą być także utrzymane ustalone minimalne wielkości pokoi i mieszkań wczasowych. Dopiero wtedy, gdy te warunki są spełnione, na podstawie listy kontrolnej następuje ocena zagrody za pomocą kryteriów podstawowych i dodatkowych oraz zakwalifikowanie jej do jednej z czterech kategorii jakości. Przy ocenie brane są pod uwagę różne dziedziny: w przypadku zagrody wiejskiej – jej położenie, możliwość dojazdu, architektura budynku, zagospodarowanie, ogród, a ponadto ukształtowanie zewnętrzne, usuwanie odpadów; w przypadku domu – pomieszczenia wewnątrz domu, pomieszczenie wypoczynkowe, wyposażenie domu, urządzenie wewnątrz ruchomości, energia, ochrona środowiska, pomieszczenie dla gości w przypadku wynajmowania pokoi, mieszkanie wakacyjne; w przypadku pokoju, mieszkania wakacyjnego – część mieszkalna, część sypialna, część sanitarna, a ponadto usługi, wyżywienie przy wynajmowaniu pokoi, informacja dla gości, jakość przeżyć, przeżycia związane z zagrodą wiejską, rozrywki (hobby), wynajemcy. Ten, kto spełni wymogi, oprócz „kwiatów” może umieszczać wspólne logo ze sloganem: „W gościnie u chłopa”. Klasyfikacja ważna jest cztery lata i po pozytywnej powtórnej kontroli może być przedłużona. Komisja może jednak w każdej chwili dokonać ponownej kontroli zagrody wiejskiej. Wymienione przedsięwzięcia dotyczące jakości są częścią obszernej ogólnej koncepcji dla produktu „Urlop w zagrodzie wiejskiej”. Organizacja i lansowanie „Urlopu w zagrodzie wiej-

skie” odbywa się na różnych płaszczyznach. Najważniejsze zadania, takie jak reklama, komunikaty prasowe, tworzenie jednolitych środków reklamy itp., przejmuje Federalny Związek: „Urlop w zagrodzie wiejskiej”. W każdym kraju związkowym istnieje związek krajowy, który utrzymuje ściśle kontakty z miejscowymi oferentami, jest kompetentny do klasyfikowania zagród oraz do tworzenia ofert i przyjmuje składki członkowskie. W niektórych krajach związkowych istnieją oprócz tego centralne placówki księgowo. Poza tym chłopci-oferenci zorganizowani są w miejscowych i regionalnych kołach najemców. Odnośnie do różnych regionów lub grup wynikowych sporządzane są katalogi i prospekty, które noszą jednolity znak firmowy. Mimo tej wspólnej linii regiony turystyczne zachowują swój „regionalizm”, próbują zróżnicować produkt i reklamować oferty specjalne.

2.2. Oferta we Francji

Francja może powoływać się na długą tradycję w dziedzinie turystyki wiejskiej. Jednakże trudno określić wielkość podaży urlopu w zagrodzie wiejskiej, ponieważ mówi się tam ogólnie o „Gites”. Pojęciem tym objęto różne formy zakwaterowania na wsi. Może tutaj chodzić o mieszkania dla wczasowiczów, domy wczasowe bądź pokoje gościnne, które można znaleźć poza wsiami lub na wsiach, na równinach lub w górach, a także w zamkach, starych młynach lub też w zagrodach wiejskich. Wspólną ich cechą jest wiejskie otoczenie. Ze strony krajowej centrali związkowej „Gites” określane są ogólnie jako kwatery relatywnie tanie, wyposażone skromnie i bez luksusu. Wszystkie kwatery mają oczywiście prąd, ciepłą bieżącą wodę, WC i – przynajmniej mieszkania i domy wczasowe – urządzenia i sprzęt kuchenny. Oprócz tego, dzięki możliwości noclegu w historycznych budowlach, takich jak zamki warowne lub pałace, oferowany jest segment o wyższej jakości. Przez centralę – Fédération Nationale de France – kwatery są oznakowane za pomocą kłosów i przydzielane są do czterech kategorii jakości. Klasyfikowanie odbywa się za pomocą znormalizowanego arkusza ocen, który jest różny dla poszczególnych rodzajów zakwaterowania³. Jeśli kryteria podstawowe, odpowiednie dla danej kategorii, zostaną spełnione, to przyjęte gospodarstwa mogą umieszczać wspólne logo z napisem „Gites de France”. Ponowne kontrole przeprowadzane są przynajmniej raz na pięć lat. We Francji struktura organizacyjna opiera

³ Np. przy ocenie kategorii „pokoje gościnne ze śniadaniem” (*chambres d’hotes*) uwzględniane są cztery dziedziny: 1) okolica i powitanie (oznakowanie, reklama, możliwości parkowania, wygląd zewnętrzny, bezpośrednie otoczenie domu i tereny zielone, propozycje spędzania wolnego czasu na działce oraz powitanie przez właściciela); 2) wrażenie ogólne i świadczenia (podział pomieszczeń wewnątrz budynku, pomieszczenia wypoczynkowe, jakość śniadania); 3) pokoje (powierzchnia, gabaryty, materiały, izolacja, oświetlenie, ogrzewanie, pościel, meble i wyposażenie pokoju, wystrój, harmonia i dekoracja); 4) urządzenia sanitarne (WC, łazienka, elementy techniczne i estetyczne, inne wyposażenie).

się na administracyjnym podziale kraju. Obok krajowej centrali związkowej istnieją regionalne placówki pracujące samodzielnie, pobierające opłaty członkowskie oraz opracowujące katalog na potrzeby rynku francuskiego, zawierający oferty poszczególnych regionów, które kierowane są do określonych punktów sprzedaży za granicą (np. dla rynku niemieckiego właściwy jest oddział „Gites de France” we Frankfurcie; inne europejskie biura zagraniczne istnieją w Londynie, Kopenhadze oraz Amsterdamie). Marketing za granicą odbywa się poprzez katalog zbiorczy, który wydawany jest w języku niemieckim i angielskim. Przedstawionych jest w nim ponad 2500 „Gites” wraz ze zdjęciami, mapą, wyposażeniem i cennikiem. Kwatery mogą być zamawiane bezpośrednio przez odpowiednie przedstawicielstwo zagraniczne. Oprócz tego istnieją 94 katalogi poszczególnych departamentów; jednakże wyszczególnione w nich kwatery można zamawiać tylko w poszczególnych biurach służbowych.

2.3. Oferta w Irlandii

W Irlandii urlop na wsi zaczęto oferować w latach 60. XX w. Szacuje się, że istnieje ok. 630 uznanych domów wiejskich z 2800 pokojami oraz możliwością obsłużenia ok. 6400 gości⁴. Z reguły oferują one nocleg ze śniadaniem i kolacją. Prócz tego od 1991 r. istnieją mieszkania wakacyjne i domy wczasowe dla wczasowiczów żywiących się indywidualnie. Wszystkie kwatery sprawdzane są przez Irlandzką Centralę Turystyki. Nie istnieje wprowadzone szczegółowa klasyfikacja według kategorii, jednakże również tutaj są pewne warunki, które muszą być spełnione. Minimalne wymagania, jakie są stawiane domom wiejskim, to: wielkość gospodarstwa co najmniej 20 akrów (ok. 8 ha), co najmniej trzy i najwyżej sześć pokoiów gościnnych, woda bieżąca ciepła i zimna we wszystkich pokojach, wydzielony kącik do spożywania posiłków oraz wydzielona część pobytowa, co najmniej dwie toalety, łazienka i kabina prysznicowa. Jeśli spełnione są te warunki, to gospodarstwa mają prawo używać plakietki – trójlistnej koniczyny, będącej świadectwem przeprowadzonej kontroli. Plakietki te przydzielane są przez Irish Tourist Board. Wobec domów wiejskich stawiane są podobne wymagania. Gospodarstwa, które zostały uznane, kontrolowane są corocznie. Za przeprowadzenie ponownej kontroli Irlandzki Urząd ds. Turystyki pobiera opłaty, które są jednak zwracane, jeśli ocena jest pozytywna. Jeśli w stosunku do gospodarstwa zgłoszone zostały trzy poważne zażalenia lub braki, pozbawia się go członkostwa w Krajowej Spółdzielni Turystyki Wiejskiej na okres co najmniej dwóch lat. Irish Country Holidays jest krajową organizacją nadrzędną (tzw. organizacją parasolową), która we współpracy z Irlandzkim Urzędem ds.

⁴ Stan na 2003 r.

Turystyki przejmuje organizację i marketing urlopu w zagrodzie wiejskiej w Irlandii⁵. Ze strony organizacji nadrzędnej (parasolowej) ustalane są ceny i standard wynajmowanych kwater. Kwatery i oferty specjalne są przedstawione i opisane w katalogu zbiorczym. Poza tym istnieją także prospekty dotyczące poszczególnych regionów, zawierające dokładniejsze informacje na temat zakwaterowania i możliwości spędzania wolnego czasu. Prospekty te mogą być nabywane przez miejscowy urząd ds. turystyki.

2.4. Oferta w Niemczech

W Niemczech wakacje na wsi są w dużej mierze identyczne z urlopem w zagrodzie wiejskiej. Prawie 20 tys. gospodarstw oferuje tę formę spędzania urlopu. Wynajmowane kwatery są różnego rodzaju: od pokoiw gościnnych, poprzez mieszkania wakacyjne czy domy wczasowe, aż do campingu w zagrodzie wiejskiej lub w winnicach. Różny jest także ich standard. Spotyka się pokoje standardowe z ciepłą wodą, ale istnieją również pokoje komfortowe z łazienką lub prysznicem i WC lub też kompletnie wyposażone mieszkania wakacyjne. Mimo intensywnych starań do tej pory nie ma w Niemczech jednolitej klasyfikacji podaży. Idea jakości jest wprawdzie wysuwana z rozmaitych stron, ale realizowana jest w różny sposób. Najbardziej rozpowszechniony jest znak jakości „Urlop w zagrodzie wiejskiej”, który gospodarstwom chłopskim nadawany jest przez Niemieckie Towarzystwo Rolne. Przy klasyfikacji wszystkim formom zakwaterowania (pokoje gościnne, mieszkania wakacyjne, domy wczasowe, campingi, przyjmowanie małoletnich dzieci, które przyjeżdżają bez rodziców) stawiane są wymagania stanowiące minimum, które należy spełnić. W przypadku pokoiw gościnnych ocenia się część pobytową, część żywieniową i wyposażenie sanitarne. Poza tym bierze się pod uwagę następujące sprawy: bezpieczeństwo w domu i zagrodzie, ogólne wrażenie wywierane przez gospodarstwo, obiekty i urządzenia przeznaczone do spędzania wolnego czasu będące własnością gospodarstwa, ogólnodostępne obiekty i urządzenia, przeznaczone dla turystów, przydatność okolicy do celów wypoczynkowych. Znak jakości nadawany przez Niemieckie Towarzystwo Rolne jest ważny przez trzy lata i po ponownej kontroli zakończonej wynikiem pozytywnym może być przedłużony na następne trzy lata. Oprócz tego poszczególne organizacje marketingowe przyznają gospodarstwom będącym ich członkami dodatkowe oznaczenia jakościowe, np. „Dom polecany przez gościa”. Aby je otrzymać, konieczne są w roku trzy pozytywne, niezależne od siebie, opinie

⁵ Zrzeszenie to w 1990 r. wydzieliło się z Irish Farmhouse Association; obecnie reprezentuje ono 13 gmin wiejskich. Aby zostać przyjętym do Irish Country Holidays, chłopci-najemcy w danej gminie muszą być zarejestrowani przez Irlandzką Centralę Turystyki oraz muszą zorganizować się jako spółdzielnia lub jako spółka z o.o. O członkostwo mogą ubiegać się tylko grupy gminne mające strukturę prawną.

wydawane przez gości. W Niemczech nie istnieje żadna centralna placówka sprzedaży lub placówka koordynacyjna. Obszerne katalogi, dotyczące podaży w całych Niemczech, wydawane są z jednej strony przez Federalny Związek Niemieckich Banków Ludowych i banki Raiffeisenbanken we współpracy z wieloma innymi organizacjami (Centrala ds. Urlopu na Wsi, Niemiecki Związek Chłopów, Niemiecki Związek Kobiet Wiejskich), z drugiej zaś strony – przez Niemieckie Towarzystwo Rolne. Oba katalogi zawierają wprawdzie przegląd obejmujący całą Republikę, ale wykazują luki. Oprócz tego istnieją prospekty i spisy adresów regionalnych lub krajowych organizacji i zespołów roboczych. Marketing i organizacja są w poszczególnych landach i regionach bardzo zróżnicowane. Istnieją centrale ds. marketingu, takie jak Heski Serwis Turystyczny, niekiedy zaś tylko katalogi do dokonywania bezpośredniej rezerwacji.

3. Trendy w rozwoju turystyki na obszarach wiejskich

3.1. Trendy w rozwoju struktury podaży

Mimo licznych różnic w krajach mających zróżnicowane oferty spędzania urlopu w zagrodzie wiejskiej występują jednolite tendencje rozwojowe. Oferowanie tylko zwykłego zakwaterowania i wyżywienia nie jest już konkurencyjne. Wymagany jest raczej wysokowartościowy produkt turystyczny, włącznie z odpowiednią ofertą spędzania wolnego czasu, a także już niejednokrotnie tworzone są specjalne oferty na sezon letni lub zimowy, na okres przedsezonowy lub posezonowy, ewentualnie specjalne oferty, odpowiadające upodobaniom turystycznym (tab. 1).

Tabela 1. Trendy w rozwoju struktury podaży zagród wczasowych

Odchodzenie od	Kierowanie się w stronę
Świadczenia usług związanych tylko z zakwaterowaniem i wyżywieniem bez odpowiedniej oferty spędzania wolnego czasu	oferty specjalistycznej ofert sezonowych ofert odpowiadających upodobaniom turystycznym
Pojedynczych oferentów	kooperacji
Ilości	jakości
Wymuszonej podaży	ofert zgodnych z warunkami środowiska naturalnego oraz warunkami socjalnymi aktywizacji i utrzymania endogenicznego potencjału regionalnej kultury/folkloru bezpośredniego lansowania własnych produktów rolnych

Źródło: opracowanie własne.

W poszczególnych krajach oferuje się, kładąc nacisk na różne punkty, szeroki zakres ofert spędzania wolnego czasu: jazdę konno, grę w golfa lub tenisa, sporty wodne i zimowe, wędkowanie, jazdę na rowerze, uczęszczanie na kursy dotyczące określonych tematów, piesze wędrówki, oferty dla znawców win, dla dzieci, seniorów, kalek lub osób szczególnie dbających o swoje zdrowie *etc.* Głównym celem jest to, aby nie stwarzać sztucznej oferty, lecz aby uaktywniać potencjał endogeniczny, m.in. przez utrzymanie regionalnej kultury lub regionalnego folkloru oraz przez bezpośrednie lansowanie własnych produktów rolnych. Tak więc np. regionalne rynki chłopskie oferują rolnikom możliwości zbytu, zwłaszcza możliwości zbytu produktów wytwarzanych zgodnie z naturą i ekologią. Niejednokrotnie podejmuje się próbę połączenia pojedynczych wynajemców w większą lokalną lub regionalną organizację przez kooperację różnych podmiotów świadczących usługi, dzięki czemu oferta jest rozszerzona. Wyraźnie można zauważyć tendencję w kierunku wyższej jakości. Dotyczy to nie tylko wyposażenia pomieszczeń, ale także wszystkich części składowych produktu. Przy ocenie świadczonych usług decydujące znaczenie mają w szczególności również takie czynniki, jak jakość i stałość usług osobistych, wywiązywanie się gospodarza z obowiązku wynajemcy i sposób, w jaki obchodzi się z gośćmi. Z tego powodu następują takie działania, jak klasyfikacja gospodarstw, stworzenie produktu markowego i odpowiedniej filozofii produktu, seminaria szkoleniowe dla chłopów-wynajemców.

3.2. Trendy w rozwoju marketingu

Również przy lansowaniu omawianej formy spędzania urlopu we wszystkich krajach przejawiają się jednakowe tendencje rozwojowe; są one dowodem wzrastającego profesjonalizmu (tab. 2).

Tabela 2. Trendy w rozwoju marketingu zagród wczasowych

Odchodzenie od	Kierowanie się w stronę
Zajęcia pozazawodowego/dodatkowego	profesjonalizmu
Krótkoterminowego horyzontu docelowego	długoterminowego horyzontu docelowego
Pojedynczych akcji reklamowych	połączenia w jedną wspólną koncepcję marketingową
<i>No-Name-Produkt</i> bez możliwości ponownego rozpoznania	opracowania <i>image</i> produktu, tworzenia znaków firmowych, ponownego rozpoznania możliwości rozwoju
Nieużywania żadnych lub używania różnych logo i tym podobnych oznakowań	jednolitej linii logo (napisy, prospekty, główki firmowe na papierze listowym)
Wyłączenia bezpośredniej rezerwacji u wynajmującego	dotychczasowych centralnych placówek, zajmujących się rezerwacją, kooperacją z biurami podróży i organizacjami turystycznymi

Źródło: jak w tab. 1.

Coraz bardziej uwidacznia się konieczność opracowania wspólnej koncepcji. Tak więc np. Austria prowadzi ciągle badania rynku, uzgadnia ze sobą podejmowane akcje i nadaje produktowi „Urlop w zagrodzie wiejskiej” wyraźny *image*; tworzony jest produkt, który na podstawie jednolitych logo, napisów *etc.* natychmiast jest rozpoznawany jako ten właśnie produkt; przyczynia się to do rozwijania rynku turystycznego – od rynku sprzedającego do rynku kupującego. Nie lansuje się np. czegoś, co akurat przypadkowo jest, ale to, czego życzy sobie klient. Oprócz bezpośredniej rezerwacji dobierane są też inne możliwości sprzedaży, m.in. przez kooperację z organizacjami turystycznymi i biurami podróży. Również rozwój struktur organizacyjnych w turystyce na obszarach wiejskich wykazuje wyraźne tendencje w kierunku profesjonalizmu (tab. 3).

Tabela 3. Tendencje w rozwoju struktury organizacyjnej

Odchodzenie od	Kierowanie się w stronę
Pojedynczych organizacji na różnych płaszczyznach	struktury hierarchicznej na płaszczyznie: – krajowej – ponadregionalnej – regionalnej – lokalnej
Braku współpracy Braku wyraźnego podziału zadań	współpracy i dokładnego zdefiniowania zadania dla każdej płaszczyzny

Źródło: jak w tab. 1.

We wszystkich krajach znajdują się organizacje na różnych płaszczyznach hierarchicznych. Z reguły istnieją związki parasolowe, które swoim działaniem obejmują cały kraj i które współpracują z krajowymi urzędami ds. turystyki lub z organizacjami wiejskimi. Oprócz tego istnieją fuzje lub biura na płaszczyznie lokalnej, regionalnej lub ponadregionalnej. Jednakże nie wszędzie istnieje współpraca i wyraźny podział zadań. Główną rolę odgrywa tutaj Austria. Poza tym istnieje w Europie współpraca na płaszczyznie międzynarodowej. Turystyką wiejską zajmują się m.in: EURAGRITOUR, grupa robocza COPPACOGECA, Organizacja Zawodów Rolniczych UE oraz EURO-GITES, europejski związek ds. turystyki w zagrodzie wiejskiej i turystyki wiejskiej.

4. Promocja turystyki na obszarach wiejskich w ramach Unii Europejskiej

Przedsiębiorstwa zajmujące się turystyką wiejską mają w ramach różnych dziedzin polityki dostęp do wielu wspólnych akcji. Promocja należy m.in.

do dziedziny polityki agrarnej. W ramach np. INTERREG promowana jest współpraca między sąsiadującymi ze sobą regionami przygranicznymi, wykraczająca poza granice krajów.

W dziedzinie turystyki międzynarodowej Europa jest największym rynkiem źródłowym. W 2003 r. odbyto ok. 280 mln podróży z co najmniej jednym noclegiem, z czego ok. 137 mln samych podróży urlopowych. Oczywiście, tylko bardzo mała część z tego przypada na obszary wiejskie lub zagrodę wiejską. W krajach należących do UE średnio 25% urlopowiczów spędza swój główny urlop w środowisku wiejskim. W poszczególnych państwach członkowskich zainteresowanie tą formą spędzania urlopu jest jednak bardzo zróżnicowane. Aby móc skutecznie sprzedawać własne produkty turystyczne, trzeba znać nie tylko grupy wynikowe, ale również trendy w turystyce. Według badaczy trendów obserwuje się wzrost hedonistycznego nastawienia do życia; praca w mniejszym stopniu służy celowi, jakim jest dochód, a bardziej samorealizacji – czas wolny od pracy to czas przeznaczony na ciekawe przeżycia i na korzystanie z życia. Przejawia się to wzrastającym pragnieniem indywidualności, które powinno być spełnione także w stosunku do podróży. Wyniki uzyskane w toku badań sondażowych przeprowadzonych na terenie Niemiec w 2003 r. wśród osób, które w najbliższych trzech latach chcą na pewno lub prawdopodobnie spędzić urlop na wsi, wykazują szereg typowych cech. Prawie 1/4 osób zainteresowanych urlopem na wsi należy do grupy wiekowej od 30 do 39 lat (24,5%). Ogółem ponad 60% osób pozostaje w grupie wiekowej od 20 do 49 lat. Największe zainteresowanie tą formą urlopu wykazują więc osoby młodsze i znajdujące się w średniej grupie wiekowej. Natomiast ludziom bardzo młodym i starszym, tzn. mającym poniżej 20 lat lub powyżej 70 lat, ta forma urlopu podoba się wyraźnie mniej. Urlop na wsi zamierza spędzić – biorąc pod uwagę liczby absolutne – więcej gospodarstw domowych bez dzieci – 58,1% to w ramach poszczególnych grup gospodarstwa domowe mające dzieci, w znacznie większym stopniu mają one zamiar spędzić urlop w otoczeniu wiejskim niż te bez dzieci (21% w stosunku do 10%). W przypadku gospodarstw domowych mających dzieci charakterystyczne jest także to, że wraz ze wzrostem liczby dzieci wzrasta zainteresowanie tą formą urlopu. Spośród ankietowanych gospodarstw domowych zainteresowanych wypoczynkiem na wsi 1/4 ogólnej liczby stanowiła grupa gospodarstw domowych z trojgiem i większą liczbą dzieci. Prawie 3/4 osób spędzających urlop na wsi jest żonatych, a prawie 4/5 osób, które rozważają możliwość spędzenia urlopu na wsi, ukończyło szkołę przysposobienia zawodowego lub szkołę średnią (40,5% i 37,4%). Prawie 1/3 potencjalnych urlopowiczów spędzających urlop na wsi to pracownicy umysłowi lub urzędnicy, z czego tylko ok. 8% zajmuje stanowiska kierownicze. Co dziesiąty wykazujący zainteresowanie urlopem na wsi jest robotnikiem wykwalifikowanym. Stosownie do dużego zainteresowania rodzin z dziećmi tą formą urlopu więcej niż 1/5 badanych stanowią gospodynie domowe. Ogółem zatem najliczniej reprezentowane są tu średnie

grupy zawodowe. Biorąc pod uwagę wielkość miejsca zamieszkania, należy stwierdzić, że urlopem na wsi najbardziej zainteresowani są mieszkańcy metropolii (od 100 tys. mieszkańców) i wielkich miast (od 50 tys. do 100 tys. mieszkańców). Natomiast respondenci pochodzący z małych i średnich miast leżących na obszarach przemysłowych oraz z miast średniej wielkości położonych w wiejskich okolicach w mniejszym stopniu rozważają taką możliwość spędzenia urlopu. Przeważająca większość osób zainteresowanych taką formą urlopu dysponuje samochodem osobowym (86,6%). Odnośnie do zakwaterowania stawiane są konkretne wymagania. Dla urlopowiczów szczególnie ważne jest to, aby kwatery były tanie, przytulne i aby było dobre wyżywienie. Urlopowicze życzą sobie również utrzymywania kontaktów z gospodarzami i z miejscową ludnością oraz tego, aby istniały możliwości zabaw dla dzieci. W każdym razie prawie 1/3 respondentów jako szczególnie ważne wymienia komfort i jakość pokoju. Pytanie brzmiało: „Jeśli już myśli Pan/Pani o spędzeniu urlopu w zagrodzie wiejskiej, względnie na wsi, co z tej listy⁶ byłoby dla Pana/Pani szczególnie ważne odnośnie do zakwaterowania w czasie urlopu?” (można wymienić kilka cech). Jeśli chodzi o bliskie otoczenie, to wymagana jest przede wszystkim interesująca oferta naturalna. W przypadku innych obiektów i urządzeń respondenci przywiązują największą wagę do pływania w odkrytych lub krytych wodach i do sauny oraz do znajdujących się w pobliżu zajazdów i restauracji. W ramach poszczególnych grup wiekowych preferencje te mogą się nieco różnić. Tak więc dla osób 20–29-letnich szczególnie ważne są np. odkryte lub kryte pływalnie, kąpieliska, place zabaw dla dzieci i możliwość jazdy konnej.

5. Podsumowanie – siedem czynników przyczyniających się do sukcesu turystyki na obszarach wiejskich

Ogólnie biorąc, punktem wyjścia turystycznego rozwoju obszaru wiejskiego jest wykorzystanie endogenicznego potencjału turystycznego. Dlatego też ważnymi składnikami trwałego i ciągłego rozwoju turystyki są takie czynniki, jak uwzględnienie wiejskiego charakteru regionu, jego kultury, historii i mieszkańców. Zadowolenie urlopowicza z urlopu wynika z liczby doświadczeń, jakie czyni on w czasie swojego pobytu. Obszarom wiejskim brakuje z reguły szczególnych cech indywidualnej pozycji, które uwypuklają ofertę i stosunek gości. Dlatego też konieczne jest, aby mało spektakularne elementy oferty obszaru wiejskiego – rozpatrywane pojedynczo – zebrać

⁶ 1 – komfort, jakość pokoju; 2 – korzystne ceny; 3 – kontakt z rodziną, miejscową ludnością; 4 – możliwości poznania rolnictwa; 5 – możliwości zabaw dla dzieci; 6 – dobre wyżywienie; 7 – możliwość gotowania; 8 – miła atmosfera.

w jedną całość w formie koncepcji ogólnej. Głównymi jej składnikami – i tym samym czynnikami przyczyniającymi się do sukcesu turystyki na obszarze wiejskim – są: typowy dla danego regionu przemysł hotelarsko-gastronomiczny, krajobraz upraw, wiejski charakter, infrastruktura turystyczna, organizacja turystyki, rynek i produkt, osobiste zaangażowanie i powszechna świadomość turystyczna.

1. Typowy dla danego regionu przemysł hotelarsko-gastronomiczny

Zakwaterowanie i żywienia są głównymi elementami oferty turystycznej na wszystkich obszarach będących celem podróży, a na obszarze wiejskim jest to szczególnie ważne, a to z powodu częstego braku wyjątkowości krajobrazu, niewielkiego wyposażenia w infrastrukturę turystyczną lub małej liczby ofert kulturalnych. Dzięki zastosowaniu typowych dla regionu stylów (budowy) lub produktów przy zakwaterowaniu iżywieniu szczególne cechy regionu mogą jednak zostać podkreślone i zaprezentowane gościom.

2. Rolniczy krajobraz upraw: podstawa turystycznego rozwoju terenów wiejskich

Swoją turystyczną atrakcyjność tereny wiejskie zawdzięczają przede wszystkim pogorszeniu się sytuacji mieszkaniowej oraz pogorszeniu się warunków środowiska naturalnego w miastach i aglomeracjach. Wobec znacznego wykorzystania terenów do celów budowlanych i komunikacyjnych krajobraz i przyroda stają się coraz mniej dostępnymi dobrami. Wzrastająca świadomość szerokich kręgów społeczeństwa dotycząca środowiska naturalnego przyczynia się do tego, że przyroda jest dziedziną postrzeganą nadzwyczaj pozytywnie. Aby móc odpowiednio wykorzystać potencjał rolniczego krajobrazu upraw, konieczne są jednak ukierunkowane działania odnośnie do jego zachowania, udostępnienia i interpretacji.

3. Wiejski charakter: współczesny sposób życia z zachowaniem wiejskiej tradycji

Ważnym elementem krajobrazu wsi są osady wiejskie, których wizerunek coraz bardziej się jednak zmienia. Obraz przysiółków i wsi często zatem nie odpowiada idyllicznym wyobrażeniom urlopowiczów. Zapewnienie lub przywrócenie atrakcyjnego wiejskiego obrazu miejscowości jest przeto głównym elementem wyraźnego kształtowania produktu turystyki wiejskiej.

4. Infrastruktura: przezwyciężenie niedoborów przez przemyślaną rozbudowę i ukierunkowaną koncentrację

W porównaniu do obszarów, które pod względem turystyki są bardzo dobrze zagospodarowane, oraz do aglomeracji miejskich obszary wiejskie wykazują znaczny niedobór wyposażenia w dziedzinie infrastruktury związanej ze spędzaniem wolnego czasu, i to zarówno pod względem gęstości znajdujących się na danym terenie obiektów i urządzeń, jak i z uwagi na szerokość oferty. Dostosowanie do wysokiego standardu, właściwego obszarom dobrze zagospodarowanym turystycznie, nie jest ani możliwe do zrealizowania, ani

sensowne. Rozwój infrastruktury na obszarach wiejskich powinien następować z założeniem, że wypoczynek w kontakcie z naturą będzie popieranym wzorem aktywności. Tak więc najpierw można poprawić jakościowo obiekty standardowe, takie jak szlaki turystyczne (informacja, ukierunkowanie tematyczne, bogate przeżycia *etc.*); oprócz tego mogą zostać wytyczone szlaki do jazdy konnej oraz drogi dla rowerzystów.

5. Organizacja turystyki wiejskiej: profesjonalne struktury i odpowiednie jednostki terytorialne

Zalety istniejącej oferty lub też oferty, która ma zostać rozwinięta, muszą być przedstawione na rynku i należy o nich szeroko informować. Właśnie na obszarach wiejskich olbrzymie znaczenie mają w tym przypadku lokalne i regionalne organizacje turystyczne. Stopień profesjonalizmu i świadomość turystyczna poszczególnych animatorów turystyki (odnośnie do wzoru do naśladowania, gotowości do kooperacji *etc.*) na obszarach wiejskich często są jednak mniej uwypuklone niż na obszarach turystycznie wysoko rozwiniętych. Prowadzi to do relatywnie mniejszej znajomości rynku i do gorszej prezentacji. Te wady strukturalne muszą zostać wyeliminowane przez organizację turystyki na poziomie lokalnym i regionalnym. Konieczny jest wyraźny podział zadań między poszczególne instytucje i organizacje turystyczne.

6. Rynek i produkt: marketing turystyki na obszarach wiejskich, ukierunkowany na grupy wynikowe

Jak wykazała analiza popytu, nie należy przeceniać potencjału. Jednak dzięki zróżnicowanym ofertom można pozyskać inne grupy wynikowe. Tak np. istnieje popyt na oferty chroniące środowisko naturalne i ukierunkowane na poprawę i ochronę zdrowia. Aby sprostać wymaganiom zarówno obecnych, jak i potencjalnych grup wynikowych, krajobraz wiejski jako źródło przeżyć nie wystarczy – musi on być wzbogacony przez oferty typowe dla danego regionu.

7. Osobiste zaangażowanie i powszechna świadomość turystyczna – ważnymi warunkami skutecznego rozwoju obszarów wiejskich

Zmiany ekonomiczne i socjalne, jakie można zaobserwować na obszarach wiejskich, doprowadziły częściowo do utraty funkcji, jaką spełniał dany obszar, oraz do kryzysu tożsamości odczuwanego przez ludność. Regiony rolnicze potrzebują nowego ukierunkowania i przydziału nowej funkcji. Wykorzystanie ich w celach rekreacyjnych i wypoczynkowych może być – w większym stopniu niż dotychczas – funkcją częściową. W ramach tego sektora konieczne jest jednak zasadnicze pod względem treści określenie kierunku, przy czym należy wziąć pod uwagę wewnętrzną strukturę branży turystycznej. Jest ona tworzona przez licznych prywatnych i gminnych animatorów, mających częściowo różne interesy: hotelarzy, restauratorów, prywatnych wynajemców pokoi, kierowników urzędów komunikacyjnych, detalistów, osób odpowiedzialnych za kulturę, osób zajmujących się ochroną przyrody *etc.*

The conditionings and directions of development of tourist services in rural areas as exemplified by selected countries of the European Union

Summary

The development of tourist services in rural areas in Europe has had a long tradition. A characteristic form of rural tourism is agrotourism, which is of different nature in different countries. The products offered by entrepreneurs in recent years have been undergoing changes, mainly as regards the range of their structure. This is dictated, primarily, by the change in expectations from the potential receivers of the services. In order to satisfy the requirements, it becomes indispensable to undertake certain actions. In the present paper the author determines seven most significant factors which have to be paid attention to while modeling the development of tourism-related services in rural areas, that is: development of hotel-gastronomic industry typical of the given region, preservation of the agricultural landscape, preservation of the rural lifestyle with respect paid to country traditions, taking up activities to overcome shortages as regards the infrastructure, aiming at working out suitable structures to manage the development of tourism in rural areas, carrying out directed marketing addressed to resultant groups, as well as personal engagement of providers of services in the process of raising the quality of their services.

Iwona WILK*

Wykorzystanie koncepcji marketingu relacji w kreowaniu konkurencyjności gospodarstw agroturystycznych

1. Agroturystyka jako sposób różnicowania działalności gospodarczej na obszarach wiejskich

Aktywizacja gospodarcza terenów wiejskich jest bardzo ważnym składnikiem polityki regionalnej, która winna przeciwdziałać pogłębianiu się różnic w poziomie rozwoju poszczególnych regionów. Zasada ta legła u podstaw funkcjonowania funduszy strukturalnych Unii Europejskiej. „Agenda 2000”, dokument przedstawiony w 1997 r. przez Komisję Europejską, określa rozwój obszarów wiejskich jako jedno z głównych wyzwań przyszłości. W latach 90. w opublikowanych przez UE dokumentach i programach wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich ukształtował się wyraźny stosunek Wspólnoty do turystyki na terenach wiejskich i do agroturystyki. Wyraża się on w zapisie: „Turystyka wiejska stanowi fundamentalny element polityki rozwoju terenów wiejskich, bardzo ważny i komplementarny składnik strategii tego rozwoju oraz odgrywa specjalną rolę w planowaniu przestrzennym”¹. Także w zgłoszonej w lipcu 2004 r. propozycji Komisji Europejskiej jako jeden z celów polityki rozwoju obszarów wiejskich w latach 2007–2013 wymieniono promocję różnicowania działalności gospodarczej na obszarach wiejskich². Tego typu kierunek rozwoju jest zbieżny z tendencjami do zmiany polity-

* Mgr inż. Iwona Wilk, Politechnika Łódzka.

¹ Opinion of the Committee of the Regions on a Policy for the Development of Rural Tourism in the Regions of the European Union 1995, www.cor.eu.int

² M. Zieliński, N. Dobrzyńska, *Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich, Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich” 2004–2006 – informator*, Warszawa 2004, s. 75.

ki w odniesieniu do terenów wiejskich w Polsce – od typowo sektorowego podejścia do rolnictwa do wspierania procesów całościowego rozwoju wsi, uznającego obszary wiejskie za przestrzeń służącą do życia, prowadzenia działalności gospodarczej, rekreacji i korzystania z walorów środowiskowych. W Polsce, na wzór pozostałych krajów Unii Europejskiej, pojawiła się więc idea wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich.

Od początku lat 90. ubiegłego wieku w Polsce zaczęto odchodzić od polityki rolnej w kierunku koncepcji i polityki rozwoju terenów wiejskich jako całości, co uwidoczniło się w opracowanych w tym okresie dokumentach, planach i strategiach rozwojowych na poziomie krajowym i regionalnym. Spośród dokumentów w skali makro należy wymienić przede wszystkim „Strategię dla rolnictwa i obszarów wiejskich” (1990), „Strategię dla Polski”, a także materiały Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej: „Raport o stanie rolnictwa i gospodarki żywnościowej” oraz „Założenia polityki społeczno-gospodarczej dla wsi, rolnictwa i gospodarki żywnościowej do roku 2000”, opublikowane w 1994 r.³ W materiałach tych podkreślona została rola regionalnych programów rozwoju wsi, ukierunkowanych na przedsięwzięcia aktywizujące regiony o niskich dochodach ludności i o wysokim bezrobociu, mających na celu tworzenie nowych miejsc pracy w zawodach zarówno pozarolniczych, jak i powiązanych z rolnictwem lub z jego otoczeniem. Programy te były wyrazem „nowej filozofii” łączącej dwa procesy: modernizację rolnictwa i wielofunkcyjny rozwój wsi, dając zdecydowane pierwszeństwo temu drugiemu. Jednym z ich celów była tzw. odnowa wsi przez rozwój wielofunkcyjny. Także idea rządowego programu, zatytułowanego „Rozwój obszarów wiejskich”, sprowadzała się do równoległego realizowania dwóch procesów: modernizacji i przekształceń strukturalnych rolnictwa oraz wielofunkcyjnego rozwoju wsi w kierunku jej uprzemysłowienia i urbanizacji, a w konsekwencji wielozawodowości. W programie tym zawarto też stosunek państwa do agroturystyki. Podkreślono jej znaczenie jako źródła alternatywnych dochodów, zwłaszcza dla rolników z gospodarstw małoobszarowych, którzy ze względu na konkurencję rynkową będą musieli zrezygnować z prowadzenia towarowej produkcji rolnej. Ponadto stwierdzono, że agroturystyka jest istotną siłą napędową rozwoju lokalnego⁴.

Jednocześnie w wyniku rozwoju gospodarki rynkowej turystyka stała się prorozwojową dziedziną gospodarki. „Założenia rozwoju gospodarki turystycznej”, przyjęte przez Radę Ministrów w 1994 r., uwzględniały m.in. rozwijanie przedsięwzięć turystycznych na terenach wiejskich i leśnych, wprowadzanie do turystyki zarówno krajowej, jak i zagranicznej ofert produktów turystyki kwalifikowanej i specjalistycznej jako polskich produktów markowych (łowiectwa,

³ M. Kłodziński, *Aktywizacja gospodarcza obszarów wiejskich*, Warszawa 1999, s. 7–9.

⁴ K. Duczkowska-Małysz, *Rozwój obszarów wiejskich – raport Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej*, Warszawa 1996, s. 12.

wędkarstwa, turystyki konnej, kajakowej, rowerowej, żeglarstwa, agroturystyki i ekoturystyki) oraz wspieranie rozwoju lokalnego przez rozwój turystyki.

W dokumencie „Spójna polityka strukturalna rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa”, przyjętym przez Radę Ministrów w 1999 r., już na wstępie podkreśla się, że rolnictwo stanowi tylko jeden z możliwych rodzajów działalności gospodarczej na obszarach wiejskich i źródło utrzymania dla części ludności wiejskiej, a znaczne i radykalne zmiany na wsi może przynieść przede wszystkim rozwój przedsiębiorczości pozarolniczej, wśród której istotną rolę odgrywać będzie agroturystyka i turystyka wiejska.

Koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest realizowana w ramach „Narodowego Planu Rozwoju na lata 2004–2006”, mieszcząc się w głównym celu strategicznym, jakim jest wzrost konkurencyjności gospodarki opartej na wiedzy i przedsiębiorczości oraz poprawa spójności społecznej, ekonomicznej i przestrzennej z Unią Europejską. Wyznaczone w ramach „Narodowego Planu Rozwoju” cele w odniesieniu do rolnictwa i obszarów wiejskich są komplementarne wobec celów Wspólnej Polityki Rolnej, określonej w art. 33 traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską. Realizowane w ramach „Narodowego Planu Rozwoju” programy operacyjne, w szczególności Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich” i Zintegrowany Program Operacyjny Rozwoju Regionalnego, przyczyniają się bezpośrednio do zapewnienia wspólnej organizacji rynków rolnych oraz rozwoju wsi⁵.

Dla wsparcia rozwoju wsi w ramach Wspólnej Polityki Rolnej przygotowany został „Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich”, przewidziany na lata 2004–2006, w którym również uwzględniono problem wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Stwierdzono w nim, że do zapewnienia zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich niezbędne jest zagwarantowanie wielofunkcyjności rolnictwa i wsi, intensyfikacja funkcji gospodarczych i społecznych wsi, ochrony środowiska na obszarach wiejskich, ograniczenie bezrobocia oraz poprawa warunków życia ludności wiejskiej. Polityka zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich będzie obejmować wszystkie rodzaje działalności na nich podejmowane (w tym rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo, usługi, małą i średnią przedsiębiorczość itp.)⁶. Celem „Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich” jest wspieranie przemian strukturalnych w rolnictwie oraz wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Plan ten stanowi podstawę budowania europejskiego modelu rolnictwa w oparciu o Wspólną Politykę Rolną, przy uwzględnieniu roli władz szczebla regionalnego⁷.

⁵ Narodowy Plan Rozwoju 2004–2006 – dokument przyjęty przez Radę Ministrów w dniu 14 stycznia 2003 r., s. 101–103, 113–115.

⁶ *Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2003, s. 75.

⁷ Narodowy plan rozwoju..., s. 76.

Problem wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich zostanie uwzględniony także w przyszłej polityce państwa dotyczącej obszarów wiejskich, co znalazło odzwierciedlenie w projekcie „Narodowego Planu Rozwoju na lata 2007–2013”, zgodnie z którym wielofunkcyjnemu rozwojowi obszarów wiejskich będzie sprzyjać promowanie alternatywnych form działalności gospodarczej na wsi, w tym agroturystyki⁸.

Wzrastającą rolę agroturystyki w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich podkreśla również „Strategia Rozwoju Obszarów Wiejskich i Rolnictwa na lata 2007–2013”. Według niej liczba gospodarstw świadczących usługi agroturystyczne systematycznie się zwiększa, a w przypadku większości gospodarstw rolnych rozwój działalności agroturystycznej stwarza miejscowej ludności wiejskiej dodatkowe możliwości pracy, możliwość wykorzystania istniejących zasobów mieszkaniowych, zagospodarowania bezpośrednio w gospodarstwie produkowanej żywności o wysokiej jakości, przy jednoczesnym podnoszeniu poziomu kultury, infrastruktury otoczenia, ochrony zabytków i środowiska oraz walorów przyrodniczo-krajobrazowych⁹.

Problem aktywizacji obszarów wiejskich przez ich wielofunkcyjny rozwój znajduje odzwierciedlenie również w „Narodowej Strategii Rozwoju Regionalnego na lata 2001–2006”. Podkreśla ona, że w wojewódzkich strategiach rozwoju regionalnego aktywizacja i wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich są jednymi z priorytetowych obszarów interwencji. Działania podejmowane na poziomie regionalnym w tym obszarze są postrzegane zarówno jako wypełnianie, jak i uzupełnianie realizacji spójnej polityki strukturalnej rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa¹⁰.

Korzyści z rozwoju agroturystyki na terenach wiejskich są niezaprzeczalne. Według U. Kraszewskiej¹¹, E. Ochman¹² i R. Sharpley¹³ dobrze opracowana oferta agroturystyczna przyczynia się do:

- zwiększenia możliwości zatrudnienia i uzyskania dodatkowych źródeł dochodu przez mieszkańców wsi świadczących zarówno podstawowe usługi agroturystyczne (zakwaterowanie), jak i usługi komplementarne (np. gastronomia, handel, rzemiosło, pamiątkarstwo itp.);
- tworzenia nowych rynków zbytu dla produktów rolnych;

⁸ Wstępny Projekt Narodowego Planu Rozwoju 2007–2013 – dokument przyjęty przez Radę Ministrów 11 stycznia 2005 r., s. 23.

⁹ *Strategia Rozwoju Obszarów Wiejskich i Rolnictwa na lata 2007–2013*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2004, s. 25.

¹⁰ *Narodowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2001–2006 – Załącznik do uchwały nr 105 Rady Ministrów z dnia 28 grudnia 2000 r.*, s. 55.

¹¹ U. Kraszewska, *ABC agroturystyki w zagrodzie wiejskiej*, Koszalin 1999, s. 7.

¹² E. Ochman, *Słabe strony agroturystyki w Polsce*, w: *Wybrane zagadnienia turystyki*, red. U. Szubert-Zarzecznay, Wrocław 1999, s. 118.

¹³ R. Sharpley, *Rural Tourism and the Challenge of Tourism Diversification: The Case of Cyprus*, „Tourism Management” 2002, No 23, s. 234–235.

- wykorzystania tradycyjnych zabudowań chłopskich w celu poszerzenia bazy turystycznej oraz ocalenia od zniszczenia wielu zabytków wiejskiej architektury;
- poprawy lokalnej infrastruktury (drogi, telefonizacja, wodociągi i kanalizacja, transport publiczny itp.), co w konsekwencji przyczyni się do poprawy jakości życia na wsi;
- wzrostu cen gruntów dzięki wzrostowi atrakcyjności danej miejscowości, w której świadczone są usługi agroturystyczne;
- pobudzenia rozwoju osobowego mieszkańców wsi i zmuszenia ich do podnoszenia poziomu wiedzy i kwalifikacji (uczestnictwo w kursach i szkoleniach) oraz do zdobywania nowych umiejętności i doświadczeń;
- jednoczenia się mieszkańców wsi przez grupowe działania w zakresie świadczenia usług i odpowiedzialności za efekty wspólnie podjętych decyzji;
- wzrostu wartości terenów rolnych i nieużytków przez ich zagospodarowanie i wykorzystanie do rozwijania agroturystyki;
- powtórnego zaludniania wsi w wyniku powrotu ludności wiejskiej do swoich gospodarstw.

Do wymienionych korzyści, które agroturystyka przynosi terenom wiejskim, W.W. Gaworecki dodaje jeszcze stabilizację sytuacji ludzi młodych w gospodarstwach rolnych (co przeciwdziała wyludnianiu wsi) oraz wzrost poziomu kulturalnego mieszkańców wsi¹⁴.

Istotne jest także to, że na agroturystyce zarabiają nie tylko gospodarze, osoby zajmujące się bezpośrednio obsługą gości, ale również inni mieszkańcy wsi: właściciele sklepów, stacji benzynowych, rzemieślnicy, właściciele punktów gastronomicznych, zakładów fotograficznych i inni usługodawcy zaspokajający potrzeby turysty¹⁵. W ten sposób uruchamiany jest tzw. efekt mnożnikowy nakręcający lokalną gospodarkę. W konsekwencji dochody uzyskane od turystów powodują zwiększenie popytu na usługi, które z turystyką mogą nie mieć nic wspólnego.

2. Rola marketingu relacji w zwiększaniu konkurencyjności gospodarstw agroturystycznych

Marketing nie jest już nową dziedziną wiedzy. Począwszy od pojawienia się tej koncepcji, przechodził on ewolucję, dostosowując się do zmian zachodzących na rynku. Zmiany te polegały w znacznym stopniu na dostosowaniu tej koncepcji do różnych sektorów gospodarki, stąd też znaczenia nabierał marketing dóbr przemysłowych czy marketing usług, a nawet – za sprawą

¹⁴ W.W. Gaworecki, *Turystyka*, Warszawa 2003, s. 87.

¹⁵ R. Sharpley, dz. cyt., s. 235.

niektórych naukowców – marketing usług profesjonalnych. Oznacza to, że koncepcja podlegała zmianom kreowanym zarówno przez rynek, jak i przez środowiska naukowe¹⁶.

W obliczu rozwijającego się rynku usług agroturystycznych i narastającej na nim konkurencji instrumenty klasycznego marketingu nie są już wystarczająco efektywne. Coraz trudniejsze staje się pozyskiwanie nowych klientów, a więc zasadna jest większa troska o klientów dotychczasowych. Zatem w istniejących warunkach rynkowych koncepcja zatrzymania klienta, będąca istotą marketingu relacji (partnerskiego), staje się podstawową wytyczną dla strategii marketingowych formułowanych w gospodarstwach agroturystycznych. W konsekwencji budowa i utrzymanie trwałej więzi z klientem przyczynia się do poprawy ekonomicznej efektywności gospodarstw agroturystycznych. W warunkach rosnącej konkurencji kontakty z klientami nie powinny więc kończyć się na sprzedaży produktu, gdyż jest to dopiero punkt wyjścia do dalszego współdziałania w ramach realizacji koncepcji marketingu relacji, którego konsekwencją staje się lojalność nabywców.

W myśl koncepcji marketingu relacji motorem działania firmy usługowej są związki z klientem. Chodzi tu o stworzenie między firmą i klientem oraz innymi elementami otoczenia stosunków opartych na partnerstwie, o zbudowanie trwałego związku korzystnego dla obu stron, o stworzenie stosunków, których doskonalenie i poszerzanie będzie prowadziło do kreowania istotnych wartości w dłuższym czasie dla wszystkich stron uczestniczących w partnerskim związku (zmniejszenie kosztów, większa wydajność, niższa cena czy wyższa jakość)¹⁷. Marketing relacji to koncepcja zarządzania przedsiębiorstwem, która polega na przewartościowaniu instrumentów marketingowych i działań. Najważniejszą pozycję uzyskują takie instrumenty, które zmierzają do identyfikacji potrzeb klientów oraz do budowania relacji z klientami zapewniających trwałość związków. Przekonanie o konieczności zastąpienia marketingu tradycyjnego marketingiem relacji pojawia się coraz częściej zarówno w wielu publikacjach naukowych, jak i w praktycznych poradnikach dla menedżerów. W obecnych warunkach gospodarczych, biorąc pod uwagę zmiany zachodzące w otoczeniu przedsiębiorstw, stwierdzić należy, że zarządzanie kluczowymi klientami jest sposobem na uzyskanie przewagi konkurencyjnej¹⁸.

W porównaniu z marketingiem tradycyjnym marketing relacji m.in.¹⁹:

– zakłada tworzenie nowej wartości dla klienta;

¹⁶ I. Dembińska-Cyran, J. Hołub-Iwan, J. Perenc, *Zarządzanie relacjami z klientem*, Warszawa 2004, s. 167.

¹⁷ E. Rudawska, A. Rudawski, *Koncepcja marketingu partnerskiego w firmie usługowej*, „Przeгляд Organizacji” 2002, nr 11, s. 35.

¹⁸ I. Dembińska-Cyran, J. Hołub-Iwan, J. Perenc, dz. cyt., s. 174; E. Little, E. Marandi, *Relationship Marketing Management*, [Thomson], b.m.w., 2003, s. 21.

¹⁹ I.H. Gordon, *Relacje z klientem – marketing partnerski*, Warszawa 2001, s. 36.

– przyznaje główną rolę indywidualnym klientom nie tylko w procesie zakupu, lecz także podczas określania rodzaju korzyści (dotychczas rolę tę odgrywało przedsiębiorstwo, które wybierało ją i dostarczało w określonej formie, nazywanej przez nie produktem); zasadą marketingu relacji jest udział klienta w tworzeniu najcenniejszej dla siebie korzyści, zatem wartość tworzy się wspólnie z klientem, a nie dla klienta;

– wymaga od przedsiębiorstwa, zgodnie ze strategią zorientowania na klienta, zaprojektowania i dostosowania procesów, narzędzi komunikowania się, technologii i ludzi tak, aby tworzyły one wartość, jakiej oczekuje klient;

– gwarantuje trwałą współpracę między nabywcą i sprzedawcą, dzięki czemu działania marketingowe są prowadzone w czasie rzeczywistym;

– pozwala ocenić klientów na podstawie łącznej wartości zakupów dokonanych w całym okresie aktywności nabywczej, a nie według pojedynczych transakcji.

Klasyczny marketing (transakcyjny) realizowany na rynku usług agroturystycznych, zorientowany wokół 4P (z uwzględnieniem specyfiki mixu marketingowego dla rynku usług), miał na celu zdobywanie klienta i w tej roli przez lata stosowania potwierdził swoją skuteczność. Natomiast brakowało w tej koncepcji instrumentów, które miałyby służyć zatrzymaniu nabywców. Zatem dziś w gospodarstwach agroturystycznych stosujących marketing potrzebne są dwie grupy instrumentów: marketing mix tradycyjny (transakcyjny), nastawiony na zdobywanie klientów, i marketing mix relacyjny, nastawiony na zatrzymanie klientów. W konsekwencji koncepcja marketingu mix powinna zostać tak przedefiniowana, aby realizowane działania marketingowe umożliwiały indywidualne traktowanie klienta i tworzenie opłacalnych związków lojalnościowych²⁰.

W związku z tym relacyjny produkt agroturystyczny jest efektem współpracy gospodarstwa agroturystycznego z klientami, w czasie której powstaje wartość oczekiwana przez klienta – bardzo zindywidualizowany produkt – odpowiadający wymogom klienta, a jednocześnie powstały na podstawie większej wiedzy i większego doświadczenia obydwu partnerów niż ten stworzony zgodnie z zasadami marketingu tradycyjnego. Możliwości indywidualizowania produktu agroturystycznego są ściśle związane ze strukturą produktu (poziomami produktu). Rdzeń produktu (produkt zasadniczy) oferuje klientowi podstawowe rozwiązania wynikające z istoty oferty. Możliwości jej indywidualizacji na tym poziomie są najmniejsze, a więc nie sprzyjają również kreowaniu relacji. Produkt rzeczywisty powiększony jest o dodatkowe możliwości różnicowania oferty wynikające z oczekiwań klienta. Ich istota sprowadza się do umożliwienia klientowi „zaprojektowania” produktu. Możliwe jest dokonanie przez nabywcę wyboru kombinacji spośród elementów

²⁰ J. Otto, *Marketing relacji*, Warszawa 2004, s. 257.

oferty firmy. Im proponowany wybór możliwości jest większy, tym łatwiej osiągnąć efekt indywidualizowania produktu. Rozbudowane możliwości wyboru mają stwarzać wrażenie, że produkt został wytworzony na „indywidualne” zamówienie. Produkt poszerzony stanowi kolejny obszar różnicowania oferty na rynku usług agroturystycznych. Dodatkowa wartość oferowana na tym poziomie produktu najczęściej ma formę usługi wzbogacającej go, takiej jak np. warunki płatności, doradztwo, sposoby uwzględniania reklamacji. Natomiast w odniesieniu do produktu potencjalnego jako poziomu produktu indywidualizacja oferty wynika ze wzbogacenia produktu o wyjątkowe cechy, z przeznaczeniem dla wyselekcjonowanych, najcenniejszych klientów.

Tak jak w koncepcji marketingu relacji produkt agroturystyczny powstaje w wyniku współpracy z klientem, tak i cena powinna zostać uwzględniona w dokonany przez klienta wyborze i odzwierciedlać wartość będącą jego konsekwencją. Należy więc zwrócić uwagę na fakt, że jeśli produkt jest rzeczywiście relacyjny, to w efekcie cena także musi być zindywidualizowana, a zatem dopasowana do charakteru jego unikalnych cech, zdeterminowanych indywidualizacją oferty. Sytuacja taka oznacza, że to sam klient decyduje o jej poziomie, wybierając najlepszy, jego zdaniem, wariant produktu²¹.

Według koncepcji marketingu relacji działania marketingowe realizowane przez firmę w obszarze dystrybucji powinny uwzględniać takie jej formy, które rozwijają więź z klientem i ułatwiają jego indywidualne traktowanie. Przewodnią ideą przy projektowaniu kanałów dystrybucji powinna być zatem indywidualizacja i bezpośredniość. Należy się spodziewać, że dynamiczny rozwój handlu elektronicznego spowoduje zmniejszenie roli pośredników. Gwałtowny rozwój Internetu pozwala nabywcy na szybkie zapoznanie się z ofertą wielu dostawców i na wybór tej najatrakcyjniejszej, a następnie na szybkie złożenie zamówienia i na równie szybkie dokonanie zapłaty. Gospodarstwa agroturystyczne muszą rozważyć, w jakim stopniu już dziś powinny przygotować się do rozwiązywania problemów dystrybucji, uwzględniając nowe możliwości, jakie dają media interaktywne. Podobna idea powinna przyświecać projektowaniu działań z zakresu promocji oferty gospodarstw agroturystycznych. Promocja ta musi być spersonalizowana, interaktywna i prowadzona konsekwentnie w długim okresie. Najbardziej przydatne stają się te media interaktywne, które najlepiej spełniają następujące wymogi²²:

- umożliwiają dotarcie do konkretnego klienta;
- zapewniają dwustronną komunikację;
- pozwalają na indywidualizację przekazu;
- są dostępne na życzenie klienta w dowolnym czasie;
- gwarantują wysoką elastyczność przekazu i szybkie reagowanie;

²¹ J. Otto, *Czas marketingu indywidualnego*, „Marketing w Praktyce” 2001, nr 7, s. 40.

²² J. Otto, *Marketing relacji...*, s. 264.

- stosowane w długim okresie nie powodują gwałtownego wzrostu kosztów;
- umożliwiają za ich pośrednictwem złożenie zamówienia.

Zatem na znaczeniu powinny zyskać media bezpośrednie, takie jak *direct mail*, telefon i Internet. Pozwalają one bezpośrednio komunikować się z klientem, czynić to na bieżąco i sukcesywnie, stanowią więc ważną metodę kreowania relacji z klientem.

Na rynku usług agroturystycznych także personel obsługujący klienta odgrywa bardzo dużą rolę w kreowaniu długookresowych relacji firmy z klientami. Poziom obsługi każdego klienta powinien być wysoki, ponieważ tylko wtedy można liczyć na zainteresowanie go ofertą firmy. Obsługa klienta w istotny sposób powinna zwiększać korzyści, jakie klient uzyskuje z racji zakupu produktu agroturystycznego. Szczególną rolę w tym zakresie spełnia precyzyjna identyfikacja poszczególnych klientów, umożliwiająca zaoferowanie specjalnej, troskliwej obsługi zaprojektowanej pod indywidualne potrzeby. Najlepsze efekty osiąga się wtedy, gdy system obsługi nabywcy jest rozumiany jako bezpośrednia reakcja na jego wymagania i oczekiwania. W ramach realizacji koncepcji marketingu relacji również programy lojalnościowe mogą sprzyjać tworzeniu trwałych więzi gospodarstw agroturystycznych z klientami. W efekcie ich stosowania zwiększa się skłonność klientów do korzystania z ofert gospodarstw agroturystycznych.

* * *

Podsumowując, należy stwierdzić, że wobec wzrastającej roli agroturystyki w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich w gospodarstwach agroturystycznych powinny być podejmowane takie działania, które sprzyjają zwiększaniu ich konkurencyjności i przyczyniają się do rozwoju rynku usług agroturystycznych. Dla realizacji tego celu zasadne jest więc wykorzystanie przez gospodarstwa agroturystyczne koncepcji marketingu relacji w ich działalności rynkowej.

Relationship marketing in building competitive advantage of agrotourism farms

Summary

The competition in the agrotourism market is growing, so classic marketing concept is not enough effective and its very difficult to gain new customers. Agrotourism farms should care more about customers they already have and build with them long term relations using the relationship marketing concept. Building long term relations with customers contributes to improvement of economic effectiveness and competitiveness of agrotourism farms in the market.

Katarzyna NOWAK*

Zrównoważony rozwój wsi i rolnictwa jako koncepcja międzysektorowej polityki społeczno-gospodarczej i ekologicznej

Dotychczasowe wspieranie rolnictwa i rozwoju wsi koncentrowało się na sprawach rolnictwa, producentów rolnych i funkcjonowania rynku rolnego, a zatem obejmowało jedynie część problematyki, której dotyczyć powinna polityka zintegrowanego rozwoju obszarów wiejskich. Zaangażowanie państwa w kształtowanie stosunków społeczno-ekonomicznych w rolnictwie oraz więzi rolnictwa z otoczeniem, a także sposobu oddziaływania na rozwój tego działu gospodarki narodowej skupiało się dotychczas za bardzo na kształtowaniu produkcji, jej poziomu i struktury¹. Powszechna krytyka polityki rolnej jako cenowo-dochodowej, odnosząca się zarówno do jej efektów rynkowych, jak i do efektów społecznych oraz ekologicznych, dała impuls do zupełnie innego spojrzenia na politykę państwa wobec rolnictwa i obszarów wiejskich. Koncepcja zrównoważonego rozwoju, podkreślająca konieczność harmonizacji ekonomicznych, społecznych i ekologicznych aspektów rozwoju oraz pogodzenia interesów obecnych i przyszłych pokoleń, stała się podstawą konstrukcji teoretycznej przemian.

Można wskazać liczne negatywne konsekwencje dotychczasowego podejścia do sektorowej polityki rolnej²:

– zniekształcenie parametrów rynkowych, co prowadzi do wadliwej alokacji zasobów produkcyjnych i produktów;

* Mgr Katarzyna Nowak, Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu.

¹ J. Wilkin, *Polityka rolna państwa: poziom niezbędnej aktywności*, „Wieś i Rolnictwo” 1995, nr 1, s. 83.

² *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa w obszarach wiejskich w Polsce*, red. J. Wilkin, Warszawa 2003, s. 15.

- kumulowanie nadwyżek produktów rolnych, rosnące koszty ich przechowywania i upłynniania;
- wypieranie z międzynarodowego rynku żywnościowego produktów pochodzących z krajów rozwijających się przez wysoko subsydiowane produkty z krajów wysoko rozwiniętych;
- nadmierna intensyfikacja rolnictwa i wpływ tego procesu na stan środowiska naturalnego;
- niesprawiedliwa dystrybucja pomiędzy różne grupy gospodarstw korzyści z polityki wspierania rolnictwa przez państwo;
- nieskuteczność w rozwiązywaniu problemów dochodowych dużej części rodzin rolniczych;
- wysokie koszty budżetowe polityki rolnej i jej malejąca legitymizacja społeczna.

Nie sposób nie zwrócić uwagi na fakt, iż sektorowo zorientowana polityka rolna prowadzi także do niekorzystnych – zarówno w wymiarze produkcyjnym, jak i ekologicznym czy społecznym – skutków w skali międzynarodowej, do utrwalenia zacofania gospodarczego oraz negatywnych skutków środowiskowych w krajach rozwijających się.

Leżące u podstaw polityki rolnej założenie dotyczące tworzenia trwałych materialnych podstaw rozwoju rolnictwa, opłacalności produkcji, wzrostu różnych form samorządności czy doskonalenia warunków życia mieszkańców wsi zdaje się być traktowane zbyt wąsko w świetle powyższego specyficznego katalogu. Wybór dotychczasowych metod i środków oddziaływania (ekonomicznych, organizacyjno-technicznych, administracyjno-prawnych, społecznych³) na skuteczność tej polityki znacznie zmniejszył mechanizm tworzenia odpowiednich warunków rozwoju wsi i rolnictwa *sensu largo*. Jak podkreśla A. Woś⁴, wpisujący się w system ekonomiczny rozwój rolnictwa wchodzi w liczne interakcje z innymi systemami, wśród których należy wymienić:

- historycznie ukształtowany i społecznie akceptowalny system wartości (społeczna waloryzacja celów);
- system ekonomiczny całej gospodarki narodowej;
- uwarunkowania polityczno-społeczne;
- uwarunkowania zewnętrzne (powiązania z zagranicą);
- struktury instytucjonalno-administracyjne;

³ P. Jaworowski uważa, iż środki oddziaływania ekonomicznego (ceny, podatki, kredyty, dotacje, ubezpieczenia) należą do najważniejszych w procesie realizacji polityki rolnej. Obok nich do ważnych zalicza środki o charakterze organizacyjno-technicznym (melioracje gruntów, zaopatrzenie wsi i rolnictwa w wodę, klasyfikację bonitacyjną gleb, ochronę gruntów rolnych), środki administracyjno-prawne (działalność instytucji państwowych, organów administracyjnych, sądów), środki oddziaływania społecznego (działalność organizacji chłopskich, organizacji pozarządowych). Por. P. Jaworowski, *Podstawowe problemy polityki rolnej w warunkach gospodarki rynkowej*, Toruń 1991, s. 13–14.

⁴ A. Woś, *Podstawy nauki o polityce rolnej*, Warszawa 1987, s. 410.

- porządek prawny;
- uwarunkowania społeczno-kulturowe, etniczne i religijne.

Stąd też wydaje się słuszny postulat J. Wilkina, by polityka rolna w szerszym znaczeniu była określana mianem polityki wiejskiej, zawierając w sobie zagadnienia odnoszące się do produkcji rolnej i ludności wytwarzającej te produkty, a także problemy rozwoju obszarów wiejskich⁵. Tak „rozbudowana” polityka rolna zakładałaby realizację wielu celów, często wykraczających poza zagadnienia ściśle gospodarcze⁶, takich jak:

- zapewnienie odpowiedniego (satysfakcjonującego i sprawiedliwego) poziomu dochodów rolników;
- ograniczenie wahań dochodów ludności rolniczej;
- stabilizacja krajowych cen produktów rolnych;
- ułatwienie dostosowań do „szoków” zewnętrznych;
- podtrzymanie żywotności społeczności wiejskich⁷;
- rozwój regionalny;
- ochrona i wspieranie rolnictwa rodzinnego;
- ochrona środowiska naturalnego;
- zapewnienie stałych dostaw odpowiednio dużych ilości zdrowej żywności⁸;
- zapewnienie uczciwych cen dla konsumentów;
- efektywność i konkurencyjność sektora rolniczego.

Warto zwrócić uwagę, iż w miarę rozwoju rolnictwa cele pozaprodukcyjne stopniowo zyskują na znaczeniu, a polityka rolna przekształca się systematycznie w politykę wiejską, zwaną również polityką wobec obszarów wiejskich⁹. Przejście od sektorowej polityki rolnej do szerokiej polityki wiejskiej powoduje przesunięcie punktu ciężkości z problematyki dotyczącej głównie interesów rolnictwa i ludności rolniczej do problematyki uniwersalnej dotyczącej całego społeczeństwa¹⁰. Można zatem postrzegać ten proces jako

⁵ Por. J. Wilkin, *Land and Values: Axiological Aspects of Agricultural and Rural Policy*, w: *Agricultural Economics and Policy in the Process of Transformation*, ed. B. Kożuch, Białystok 1996, s. 39.

⁶ L.A. Winters, *The So-Called „Non-Economic” Objectives of Agricultural Support*, „OECD Economic Studies” 1989–1990, No 13.

⁷ Chodzi tu szczególnie o pielęgnację i rozwój wartości kulturowych wsi, o zaznaczenie odrębności wsi jako specyficznego miejsca życia i o gwarancję kulturowej i społecznej tożsamości jednostki. Por. V. Krawczyk-Wasilewska, *W obronie folkloru, czyli dialog między tradycją a współczesnością*, w: *Folklorystyka. Dylematy i perspektywy*, red. D. Simonides, Opole 1995, s. 101.

⁸ Ten postulat wydaje się nową interpretacją tzw. bezpieczeństwa żywnościowego, przy czym punkt ciężkości przesuwa się z wolumenu żywności w kierunku jej jakości.

⁹ Por. J. Wilkin, *Land and Values...*, s. 39.

¹⁰ Przykładem takiego podejścia jest projekt „Europejskiej karty obszarów wiejskich”, przedstawiony przez Radę Europy, który wyraźnie nawołuje do prowadzenia zintegrowanej polityki społeczno-ekonomicznej, zakładającej równorzędność i komplementarność obszarów wiejskich i miejskich. *Preliminary Draft Report on European Charter for Rural Areas*, Council of Europe, Strasbourg 1995, za: J. Wilkin, *Land and Values...*, s. 42.

kształtowanie się konkretnej strategii rozwoju, której realizacja zależy od polityki makroekonomicznej, polityki odnoszącej się do rolnictwa i wsi, a zorientowanej na utrzymanie potencjału produkcyjnego, dochodów wsi i jakości żywności, polityki dotyczącej rynków (reguł ich funkcjonowania), polityki ochrony środowiska czy polityki społecznej¹¹.

Jak zauważa J.S. Zegar¹², polityka dotycząca rozwoju obszarów wiejskich powinna odnosić się do wszystkich rodzajów działalności na tych terenach, przez co rozumie: rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo, usługi, drobny przemysł, handel i turystykę, dla których rozwoju potrzebne są m.in.:

- rozwój kapitału ludzkiego (przez edukację, badania, oświatę, upowszechnianie informacji);
- planowe wykorzystanie i ochrona gleb, poprawa gospodarki wodnej, ochrona i wykorzystanie różnorodności biologicznej;
- zwiększenie udziału ludności w podejmowaniu decyzji dotyczących wykorzystania zasobów;
- wdrożenie bardziej przyjaznych środowisku technologii.

Treść problematyki zrównoważonego rozwoju wsi i rolnictwa pozwala na jej szczegółowe rozpatrywanie w trzech najważniejszych – wzajemnie się przenikających i pozostających w licznych zależnościach – obszarach. Są to następujące sfery: sfera ekonomiczno-gospodarcza (w tym finansowa), sfera społeczna, sfera ochrony środowiska.

1. Sfera ekonomiczno-gospodarcza

W najogólniejszym ujęciu system ekonomiczno-gospodarczy rolnictwa obejmuje ogólną politykę ekonomiczną zorientowaną na wzrost gospodarczy, stabilizację cen, zatrudnienie, obroty handlowe, jak również współpracę międzynarodową, pobudzanie popytu. Elementy te wpisują się w określoną realizowaną politykę gospodarczą państwa, lecz w przypadku rolnictwa możemy mówić o specyficznej legitymizacji interwencjonizmu w ten sektor gospodarki narodowej. Chodzi tu szczególnie o realizowaną politykę finansową (podatkową i budżetową), której celem jest regulowanie rozmiarów środków pieniężnych zaangażowanych na wsi i w rolnictwie.

W literaturze przedmiotu rozróżnia się węższe i szersze ujęcie polityki finansowej wobec rolnictwa¹³:

¹¹ J.B. Hardaker, *Guidelines for the Integration of Sustainable Agriculture and Rural Development into a Agricultural Policies*, Rome 1997, s. 24.

¹² J.S. Zegar, *Kierowanie zrównoważonym rozwojem społeczno-gospodarczym (ekorozwojem)*, Warszawa 2003, s. 207.

¹³ *Polityka rolna*, red. B. Kożuch, Białystok 1997, s. 83.

– w ujęciu węższym oznacza ona finansowanie rolnictwa przez państwo, czyli jednostronne zasilanie tego działu gospodarki narodowej bezpośrednio z budżetu, m.in. przez nakłady inwestycyjne, kredyty, dotacje;

– w ujęciu szerszym jest to tworzenie ekonomicznych warunków realizacji celów polityki rolnej oraz stosowanie instrumentów finansowych kształtujących sytuację ekonomiczną gospodarstw rolnych, czyli cen, kredytów, podatków i innych świadczeń, systemu ubezpieczeń itp.¹⁴.

Ze względu na małą zdolność tworzenia kapitału w rolnictwie jako sektorze gospodarki, występującą sezonowość nakładów na produkcję i przychodów z jej sprzedaży, co utrudnia utrzymanie płynności finansowej, rola polityki finansowej jest tu znaczna; nie jest możliwe samodzielne finansowanie rolnictwa z własnych zasobów, stąd skala pomocy finansowej z zewnątrz może być dość duża. Szczególne znaczenie ma to w następujących obszarach¹⁵:

– w stymulowaniu procesów specjalizacji gospodarstw i zwiększaniu skali produkcji;

– w zwiększaniu obszaru gospodarstw rodzinnych (np. kredytowanie zakupu ziemi);

– w technicznej modernizacji gospodarstw, zwłaszcza wysokotowarowych i specjalistycznych¹⁶;

– w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich przez stymulowanie rozwoju pozarolniczej działalności na wsi.

Odpowiednie kredytowanie umożliwia zatem stworzeniu gospodarstwu rolnemu możliwości pełnego wykorzystania posiadanych czynników produkcji (ziemi, pracy, kapitału w postaci budynków itp.) oraz ponoszenia w odpowiednim czasie niezbędnych nakładów na produkcję.

Dotacje, będące formą bezzwrotnej pomocy finansowej, mającej na celu wspieranie określonych jednostek gospodarczych (dotacje podmiotowe) lub poszczególnych rodzajów działalności i przedsięwzięć gospodarczych (dotacje przedmiotowe), są związane z bezpośrednim interwencjonizmem państwa w mechanizm funkcjonowania rolnictwa¹⁷, służyć mają przede wszystkim wspieraniu cen rynkowych oraz bezpośredniemu i pośredniemu wspieraniu dochodów rolniczych.

¹⁴ E. Gorzelak, *Polityka agrarna*, Warszawa 1987, s. 47.

¹⁵ A. Kozuch, *Polityka finansowa wobec wsi i rolnictwa i jej instrumenty*, w: *Polityka rolna...*, s. 85.

¹⁶ Szczególne znaczenie tego aspektu wynika z wyjątkowej uciążliwości ekologicznej tego typu gospodarowania oraz zapewnienia odpowiedniej jakości produkcji.

¹⁷ Należy zwrócić uwagę na liczne dyskusje wokół form interwencji w sferę rolnictwa, jakie toczą się w związku z reformą Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej (będzie o tym mowa w dalszej części pracy). Zasygnalizujemy, iż pojawiają się opinie, że subwencjonowane branże uwalnia się od obowiązku stawiania czoła konkurencji i są one tym samym narażone na niebezpieczeństwo stania się trwałymi odbiorcami dotacji. Por. K. Duczowska-Małysz, *Rolnictwo – wieś – państwo*, Warszawa 1998, s. 131.

Kolejnym instrumentem z tej grupy jest podatek, rozumiany jako instrument polityki rolnej w tym sensie, iż jest narzędziem wtórnego podziału dochodu narodowego, a w aspekcie mikroekonomicznym stanowi składnik kosztów produkcji¹⁸. Pełniąc funkcję regulacyjną, podatek oddziałuje przede wszystkim na poziom i strukturę dochodów rolniczych, przy czym regulacja to zarówno obniżanie dochodów nadmiernych, jak i rezygnacja z uszczuplania dochodów najniższych przez zwolnienia i ulgi¹⁹.

2. Sfera społeczna

Polityka społeczna, ukierunkowana na takie kształtowanie warunków bytu i stosunków, by potrzeby społeczne – zarówno indywidualne, jak i zbiorowe – były zaspokajane przez zdecydowaną większość społeczeństwa²⁰, winna zachowywać odpowiednie proporcje pomiędzy dochodami z pracy a świadczeniami społecznymi oraz przeciwdziałaniem bezrobociu jako jednej z głównych barier w dziedzinie zaspokajania potrzeb wielu grup społecznych. Wiąże się to m.in. z²¹:

- organizowaniem sieci instytucji pomocy społecznej;
- działaniami służącymi ochronie socjalnej bezrobotnych;
- decyzjami dotyczącymi ubezpieczeń społecznych;
- rozwojem sektora instytucji niepublicznych świadczących usługi społeczne.

Polityka społeczna wobec rolnictwa zawiera tak różne zagadnienia, jak zaspokojenie podstawowych potrzeb, szczególnie potrzeby bezpiecznego schronienia; zapewnienie odpowiedniego minimum biologicznego, w tym wody do picia i właściwych warunków sanitarnych; zapewnienie zdrowej żywności w ilości gwarantującej pokrycie zapotrzebowania organizmu; ochronę przed oddziaływaniami szkodliwymi dla zdrowia i życia.

Jednym z najważniejszych zadań jest zapewnienie dostępności edukacji, przynajmniej w zakresie podstawowym, udzielanie pomocy w zakresie zdobywania wiedzy jednostkom najzdolniejszym na wyższych poziomach kształcenia oraz czynna ochrona zdrowia przez profilaktykę, zapewnienie właściwych warunków leczenia czy przeciwdziałanie chorobom uznanym za społeczne. Warto zaznaczyć, iż polityka ma do spełnienia szczególną rolę na polu opieki społecznej nad osobami starymi i niepełnosprawnymi, gwarantującej im określone minimum socjalne oraz możliwości życia w społeczeń-

¹⁸ A. Koźuch, *Polityka finansowa...*, s. 93.

¹⁹ A. Koźuch, *Polityka finansowa wobec wsi i rolnictwa*, w: *Polska polityka rolna 1944–1994. Wybrane zagadnienia*, red. B. Koźuch, Białystok 1994.

²⁰ J. Auleytner, *Polityka społeczna – stan i perspektywy*, Warszawa 1995, s. 105.

²¹ S. Golinowska, *Polityka społeczna w gospodarce rynkowej*, Warszawa 1995, s. 18.

stwie. Sprawiedliwa dystrybucja dochodów i zabezpieczeń socjalnych, m.in. z tytułu ubezpieczeń i pomocy socjalnej²², powinna sprzyjać niwelowaniu różnic społecznych i zapobiegać tworzeniu się rozległych obszarów ubóstwa oraz marginalizacji jednostek i grup społecznych. W przypadku rolnictwa – ze względu na występujące w nim specyficzne tendencje ekonomiczne i demograficzne – system zabezpieczenia społecznego, w tym emerytalny²³, poza swoim nadrzędnym celem ma służyć niejednokrotnie jako instrument polityki kształtowania dochodów rolniczych oraz stymulowania przemian strukturalnych²⁴.

Z punktu widzenia rozwoju obszarów wiejskich bodaj najistotniejszym postulatem jest zapewnienie dostępu do zatrudnienia, przede wszystkim przez wspieranie małej i średniej przedsiębiorczości, dostępu do szkoleń i kursów podnoszących kwalifikacje i pozwalających na zmianę kwalifikacji czy też dostępu do tanich kredytów.

3. Sfera ochrony środowiska

W związku ze skutkami dla środowiska, które niosą nowoczesne metody gospodarowania w rolnictwie, takie jak zanieczyszczenie powietrza, gleb i wód środkami chemicznymi w wyniku prowadzenia intensywnej gospodarki hodowlanej, niszczenie siedlisk dzikich zwierząt, zmiany w wyglądzie krajobrazu wiejskiego – integralną częścią składową polityki rolnej, czy też

²² W Europie realizowanych jest wiele modeli polityki społecznej w dziedzinie odpowiedzialności socjalnej: skandynawski, obejmujący wszystkie podstawowe ryzyka z zachowaniem równych praw do świadczeń przez wszystkich obywateli; anglosaski, sankcjonujący odpowiedzialność państwa, ale kładący nacisk na ubezpieczenia prywatne przy daleko posuniętej komercjalizacji usług z równoczesną rozbudowaną pomocą socjalną dla rodzin o najniższych dochodach; mieszany, uwzględniający obligatoryjność i fakultatywność świadczeń z zachowaniem udziału państwa; odrębne systemy rolnicze w krajach o znacznym udziale państwa w subwencjonowaniu produkcji rolniczej (Niemcy, Francja). Szeroko na ten temat traktuje B. Tryfan, *Ubóstwo rodzin wiejskich w świetle badań empirycznych*, „Wieś i Rolnictwo” 1995, nr 3/4.

²³ Z punktu widzenia polityki (w tym rolnej) istotne jest, w jakim stopniu system pomocy socjalnej pełni funkcję redystrybucji dochodu narodowego na rzecz sektora rolnego i czy wpływa na decyzję o aktywności zawodowej w rolnictwie. W Polsce – tak jak w Rumunii, Bułgarii i Słowenii – dominują rozwiązania o charakterze zaopatrzeniowym – udział budżetu państwa w finansowaniu funduszy jest bardzo wysoki. Dopłacając do emerytur i rent, państwo wspiera bezpośrednio emerytów, wpływając na poziom ich dochodu – realizuje więc w ten sposób politykę dochodową wobec osób starszych, a nie politykę wspierania czynnych zawodowo rolników (np. przez dopłaty do składek) w celu redukcji ich nadmiernego obciążenia. Szeroko ten temat traktuje A. Zwojska, *Zabezpieczenie emerytalne rolników w Polsce na tle innych krajów Europy Środkowo-Wschodniej przystępujących do Unii Europejskiej*, „Roczniki Naukowe SERiA” 2004, t. 6, z. 3, oraz K. Müller, *The Political Economy of Pension Reform in Central-Eastern Europe*, Cheltenham 1999, a także B. Tryfan, *Ubezpieczenia społeczne rolników polskich a dylematy emerytalne w państwach UE*, w: „Ubezpieczenia w Rolnictwie. Materiały i Studia” 2003, nr 2(18).

²⁴ A. Zwojska, dz. cyt., s. 249.

polityki wiejskiej (obszarów wiejskich), powinna być polityka ochrony środowiska²⁵. Koncepcja unowocześniania rolnictwa za pomocą znacznej liczby urządzeń technicznych i środków chemicznych prowadzi do wyraźnego zachwiania równowagi przyrodniczej. Stąd też istnieje konieczność, by polityka ekologiczna z jednej strony egzekwowała respektowanie wymogów ekologicznych sprzyjających trwaniu systemów agroekonomicznych, a z drugiej strony – by aktywnie uczestniczyła w kształtowaniu warunków funkcjonowania wsi i rolnictwa. Obejmuje to m.in.²⁶:

- sukcesywne ograniczanie produkcji surowców żywnościowych na terenach o dużym skażeniu gleb i wód;
- stosowanie powszechnego monitoringu zanieczyszczeń środowiska rolniczego, surowców żywnościowych i żywności;
- tworzenie infrastruktury ekologicznej (technicznej infrastruktury ochrony środowiska), zwłaszcza oczyszczalni ścieków, kanalizacji oraz bezpiecznych składowisk odpadów;
- poszerzenie zakresu wykorzystania energii odnawialnych w rolnictwie oraz w otoczeniu rolnictwa;
- upowszechnienie ubezpieczeń ekologicznych, chroniących rolnictwo przed stratami spowodowanymi przez klęski żywiołowe;
- stymulowanie rozwoju rolnictwa ekologicznego, zwłaszcza na obszarach chronionych²⁷;
- upowszechnienie proekologicznych praktyk i postaw wśród rolników oraz ludności nierolniczej zamieszkującej wieś.

Należy wyraźnie podkreślić, iż polityka ekologiczna²⁸ na terenach wiejskich dalece wykracza poza problematykę rolnictwa ekologicznego, choć ten sposób gospodarowania jest oczywiście jednym z pożądanych w jej świetle rozwiązań. Rolnictwo ekologiczne może jawić się jako szansa pogodzenia konfliktów pomiędzy produkcją rolną a funkcjami ochronnymi na terenach chronionych,

²⁵ Jak wskazuje M. Górny, szacunek dla szeroko rozumianej przyrody nie może się jednak ograniczać do jej nieniszczenia, lecz powinno z niego wynikać rozwijanie takiej działalności, w której przyroda włączona zostanie do wszystkich elementów systemu wartości. Rolnictwo powinno być wtopione w szeroko pojęte przyrodoznawstwo, rozumiane nie tylko jako wiedza, tak jak kultura nie wynika z wiedzy, lecz z jej interpretacji. M. Górny, *Ekorozwój wsi i rolnictwa*, Toruń 1997, s. 215.

²⁶ W. Łuczka-Bakuła, *Niektóre problemy wdrażania ekorozwoju na obszarach wiejskich*, w: *Wieś i rolnictwo w okresie przemian systemowych*, red. W. Łuczka-Bakuła, Poznań 1997, s. 142–143.

²⁷ Ten punkt jest szczególnie ważny w świetle rozważań nad ekonomicznym wykorzystaniem obszarów cennych przyrodniczo.

²⁸ Pojęcie polityki ekologicznej rozumiane jest jako świadoma i celowa działalność państwa, władz samorządowych i podmiotów gospodarczych w zakresie gospodarowania środowiskiem, czyli użytkowania jego zasobów i walorów, ochrony i kształtowania ekosystemów lub wybranych elementów biosfery. K. Górka, B. Poskrobko, W. Radecki, *Ochrona środowiska. Problemy społeczne, ekonomiczne i prawne*, Warszawa 2001, s. 64.

a jego wprowadzenie należy wiązać z realizacją koncepcji wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich²⁹. Jak podkreśla E. Kośmicki, dominacja wąsko rozumianej efektywności ekonomicznej musi być zastąpiona dominacją jakości, dbałością o warunki środowiska przyrodniczego i odpowiedzialnością producenta wobec konsumenta³⁰.

Na marginesie głównych rozważań warto nadmienić (mając na uwadze nadwyżkę produkcji rolniczej oraz to, że rolników uważa się nie tylko za dostarczcycieli żywności, ale także za „strażników przyrody”), iż subsydiowanie działalności w zakresie ochrony środowiska może być traktowane z większą życzliwością niż dotowanie produkcji dodatkowej żywności³¹.

Wydaje się, że poszukiwanie przez politykę ekologiczną w sferze rolnictwa racjonalnego poziomu nakładów na produkcję i ich efektywności można pogodzić z zachowaniem odpowiedniej jakości środowiska przyrodniczego przez racjonalizację struktur rolnych, wielkości gospodarstw i skali produkcji, które mogą pozytywnie oddziaływać na krajobraz wiejski i na otoczenie przyrodnicze³².

Zrównoważony rozwój wsi i rolnictwa można określić mianem nowego podejścia do wspierania wsi i rolnictwa ze względu na krytykę dotychczasowej polityki rolnej, nowych paradygmatów rozwoju obszarów wiejskich oraz upowszechnienia się koncepcji zrównoważonego rozwoju w skali całej gospodarki. J. Wilkin wskazuje na następujące wyróżniki takiego podejścia³³:

1. Postęp w rozwiązywaniu najważniejszych problemów rolnictwa i rodzin rolniczych nie jest możliwy wyłącznie dzięki pomocy instrumentów sektorowo zorientowanych; można natomiast go osiągnąć przez kompleksowe działania obejmujące różne, wzajemnie od siebie zależne, aspekty pracy i życia na obszarach wiejskich.

2. Koncepcja zrównoważonego rozwoju podkreśla holistyczny charakter funkcjonowania obszarów wiejskich i konieczność holistycznego podejścia do konstruowania programów rozwoju tych obszarów.

3. Ponieważ obszary wiejskie to przede wszystkim kategoria terytorialna, zatem analiza funkcjonowania rolnictwa, życia społeczności wiejskich

²⁹ M. Cywoniuk, *Polityka ochrony środowiska*, w: *Polityka rolna...*, s. 127.

³⁰ E. Kośmicki, *Realizacja polityki ekologicznej w rolnictwie*, w: *Aplikacyjne aspekty trwałego rozwoju*, red. G. Dobrzański, Białystok 2002, s. 164.

³¹ M. Tracy, *Food and Agriculture in a Market Economy: An Introduction to Theory, Practice and Policy*, Warszawa 1997, s. 213. Przykładem „prośrodowiskowego” podejścia do spraw gospodarowania na przestrzeni rolniczej jest Rozporządzenie Rady Wspólnoty UE 2078/92, zawierające program agrośrodowiskowy, dzięki któremu pomoc finansową mogli otrzymać farmerzy, którzy przez co najmniej 5 lat wprowadzali lub kontynuowali działania redukujące zanieczyszczenia (zmniejszenie zużycia środków agrochemicznych i ekstensyfikacji produkcji roślinnej i zwierzęcej), a także przyczyniające się do ochrony krajobrazu. Tamże, s. 217.

³² C. Hey, *Integrating the Environment into Transport Policy*, w: *The Innovation of EU Environmental Policy*, Copenhagen 1997.

³³ J. Wilkin, *O potrzebie wypracowania i wdrożenia rozwoju*, w: *Podstawy strategii zintegrowanego rozwoju rolnictwa...*, Warszawa 2003, s. 17.

oraz przekształceń przyrody i pejzażu kulturowego wymaga podejścia terytorialnego, które jest również niezbędne przy tworzeniu koncepcji rozwoju i polityki państwa wobec wsi.

4. Znaczenie poszukiwania nowych podstaw funkcjonowania obszarów rolniczych, dywersyfikacji ekonomicznej tych obszarów, zwiększania możliwości zatrudnienia na wsi, ale poza rolnictwem, wzbogacania oferty usług społecznych i produkcyjnych oraz – ogólnie – zwiększania atrakcyjności wsi jako miejsca pracy i zamieszkania – stawia na głównym miejscu wielofunkcyjność obszarów wiejskich i wielofunkcyjność rolnictwa.

5. Postęp w specjalizacji i intensyfikacji rolnictwa, a także zmiany w jego otoczeniu doprowadziły do drastycznego ograniczenia funkcji rolnika – stał się on wyspecjalizowanym producentem określonych dóbr rynkowych. Ta tendencja, poza wzrostem produktywności rolnictwa, wywołała też wiele negatywnych skutków ubocznych. W ramach nowych koncepcji polityki rolnej i polityki rozwoju wsi postuluje się wzbogacenie lub dowartościowanie funkcji spełnianych przez rolników w społeczeństwie i w gospodarce.

6. Niekwestionowanym walorem obszarów wiejskich jest ich wielka różnorodność pod względem zarówno przyrodniczym i gospodarczym, jak i społecznym i kulturowym. Koncepcja zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich uwzględnia wszystkie te aspekty i traktuje różnorodność jako szczególną wartość, którą należy chronić i wzbogacać.

7. Kompleksowe wspieranie rozwoju obszarów wiejskich wymaga zaangażowania znacznych środków finansowych i dużego potencjału osobowego. Zadanie to nie może być wykonane jedynie za pomocą środków publicznych. Potrzebne jest do tego szerokie partnerstwo prywatno-publiczne, które nie ogranicza się jedynie do finansowego montażu środków, ale prowadzi także do wypracowania nowych form współpracy, łączących podmioty publiczne, podmioty prywatne i organizacje pozarządowe. Jest to niezwykle istotne z punktu widzenia budowania kapitału społecznego i mobilizacji społecznej na rzecz rozwoju.

Wydaje się kwestią bezdyskusyjną, iż tradycyjny paradygmat rozwoju i modernizacji oparty na industrializacji i urbanizacji, jest niewłaściwy, bo nie uwzględnia optyki zrównoważonego rozwoju. Obszary wiejskie w wielu regionach świata przyciągają zasoby i zyskują na atrakcyjności i konkurencyjności, ponieważ wiejskość może być atutem rozwojowym i pozytywną wartością cywilizacyjną³⁴. Dotychczasowe, sektorowe podejście do rozwoju było niewystarczające – czy to ze względu na zbyt wąskie pojmowanie rozwoju (tylko przez pryzmat efektywności ekonomicznej czy wielkości produkcji), czy też ze względu na fakt, iż działalność rolnicza rodzi skutki, które doty-

³⁴ E. Saraceno, *Recent Trends in Rural Development and Their Conceptualisation*, „Journal of Rural Studies” 1995, vol. 10, No 4.

kają całą społeczność (zarówno gdy chodzi o uciążliwość środowiskową, jak i w przypadku publicznego wsparcia rozwoju obszarów wiejskich i samego rolnictwa).

Podsumowując dotychczasowe rozważania, należałoby zatem odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób połączyć funkcje rolnictwa *sensu stricto* z polityką wobec terenów wiejskich, która kojarzyć powinna cele gospodarcze i społeczne z celami ekologicznymi. W ten specyficzny scenariusz zrównoważonego rozwoju terenów wiejskich powinny być również wpisane regionalność rozwoju i podejmowanie różnorodnych inicjatyw lokalnych, co jest ważnym sposobem przeciwdziałania marginalizacji terenów wiejskich, a jednocześnie sprzyja rodzeniu się inicjatyw oddolnych. To wydaje się najważniejszym postulatem do spełnienia, zważywszy, iż rozwój jest tym, co czynią jednostki i grupy społeczne, a nie tym, co jest czynione dla nich. W koncepcji zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich dominuje podejście terytorialne i kompleksowe, uwzględniające produkcyjne, społeczne, kulturowe i przyrodnicze aspekty rozwoju. Jednocześnie łączy ono w sobie działania na różnych szczeblach: globalnym, międzynarodowym (np. w obrębie Unii Europejskiej), krajowym, regionalnym i lokalnym, co z jednej strony gwarantuje odpowiednie umocowanie prawne i finansowe, a z drugiej strony przekłada się na działania praktyczne.

Sustainable development of rural areas and agriculture as the idea of multisectoral social, economical and environmental policy

Summary

The article presents the conception of the sustainable development of rural areas and agriculture in the light of the previous sectoral policy towards this problems. What is more, it shows the necessity of wider embrace of affairs linked with the production aspects and with social and environmental issues connected with the development of rural areas. The theoretical base in the form of the idea of sustainable development has become the frame for the presentation of assumptions for the policy towards rural areas, which is able to harmonize economical, social and environmental spheres.

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTE TU
OPOLSKIEGO

ISBN 978-83-7395-174-7